

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ГОРЛІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКА ФІЛОЛОГІЯ

*Збірник наукових праць
випуск 11
мовознавство*

Засновано у 2002 році

Горлівка-2006

УДК 81+801+882+82

ББК Ш81.0+82.0

С92

С92 Східнослов'янська філологія: збірник наукових праць. Випуск 11
мовознавство – Горлівка: Видавництво ГДПШМ, 2006. – 243 с.

ISBN 966-8469-30-5

Збірник присвячено дослідженню актуальних проблем східнослов'янської філології.

Для наукових робітників, спеціалістів-філологів, аспірантів, студентів-філологів, викладачів української та російської літератур і мов у школі.

ББК Ш81.0+82.0

С92 Восточнославянская филология: сборник научных работ.
Выпуск 11 языковедение – Горловка: Издательство ГГПИИЯ, 2006. – 243 с.

Сборник посвящен исследованию актуальных проблем восточнославянской филологии.

Для научных работников, специалистов-филологов, аспирантов, студентов-филологов, преподавателей украинской и русской литературы и языков в школе.

Рецензенти: д. філол. н. А.С. Зеленько
д. філол. н. В.І. Мацапура
д. філол. н. П.В. Михед

Редколегія: д. філол. н. М.М. Гіршман, д. філол. н. В.А. Глушенко, д. філол. н. В.А. Гусев, д. філол. н. А.П. Загнітко, д. філол. н. В.М. Калінкін, д. філол. н. М.О. Луценко, д. філол. н. Є.С. Отін, д. філол. н. Р.М. Римар, д. філол. н. І.І. Стебун, д. філол. н. Л.Г. Фрізман, д. філол. н. В.В. Федоров, д. філол. н. Л.І. Шевченко, к. філол. н. Н.І. Иванова, к. філол. н. С.О. Кочетова (відповідальний редактор), к. філол. н. Т.М. Марченко, к. філол. н. Н.В. Корабльова, к. філол. н. Р.А. Куцова, к. філол. н. К.Г. Олійникова, к. філол. н. Л.І. Пац, к. філол. н. В.І. Теркулов, к. пед. н. А.Р. Габідуліна.

Друкується за рішенням вченої ради Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов. Протокол № 8 від 22.03.06

Постановою президії ВАК України від 30.06.2004р. №3-05/7 розділ „Мовознавство” збірника „Східнослов'янська філологія” внесено до переліку фахових наукових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт.

Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6751.

ISBN 966-8469-33-X

© ГДПШМ, 2006

И.П. Зайцева
(Луганск)

УДК 811.161.1'42

**ГЕНДЕРНОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ
ДИСКУРСОВ ГЕРОЕВ ТРАГЕДИИ МАРИНЫ
ЦВЕТАЕВОЙ «ФЕДРА»**

Настоящая публикация продолжает исследование проблемы, заявленной в одной из наших работ [2], основные положения которой, вероятно, целесообразно вкратце напомнить, поскольку материал ещё находится в печати. В упомянутой статье изложены результаты наблюдений над своеобразием речевых портретов главных героев трагедии М. Цветаевой «Ариадна», написанной в 20-е гг. прошлого столетия (первая публикация – в 1927 г., в журнале «Вёрсты», в Париже): Ариадны и Тезея (Тесея). Эта трагедия создана М. Цветаевой с явной опорой на широко известный в мировой культуре сюжет, т.е. на *прецедентную ситуацию*, в основе которой – часть мифа о жизни одного из древнегреческих героев – Тезея (сына Эгея, царя Афин): рассказ о том, как в Тезея, приехавшего на Крит сражаться с Минотавром, влюбляется дочь критского царя Миноса Ариадна, которая, вопреки воле отца, спасает Тезея от неминуемой смерти. Тезей отвечает Ариадне взаимностью, и влюблённые тайно сбегают с Крита на остров Наксос. Этот получивший широкое распространение в мировой культуре миф существует в нескольких вариантах, где по-разному расставлены акценты на взаимоотношениях влюблённой пары: «Когда, застигнутые бурей, Тесей и Ариадна оказались на о. Наксосе, Дионис, влюблённый в Ариадну, похитил её и на острове Лемнос вступил с нею в брак (вариант мифа: спящая Ариадна была покинута Тесеем, не желавшим взять её в Афины)» [4, с. 62].

Ариадна, таким образом, становится в цветаевской интерпретации прежде всего символом *покинутой женщины*, что, вероятно, не в последнюю очередь отражает специфичность женской сущности писательницы – ср.: «Причину дальнейших несчастий Тезея, злой рок, тяготеющий над ним, Цветаева объясняет проклятием Афродиты, богини любви, чей гнев Тезей навлек на себя, изменив её любимице Ариадне. «Тезей проклят Афродитой и должен, одно за другим, терять всё, что любит, – записывает Цветаева» [6, с. 467]. Таким образом, явное авторское стремление максимально подчеркнуть, заострить существующие между представителями женского и мужского миров противоречия очевид-

но уже в самом подходе к осмыслению известного мифологического сюжета, что позволяет предположить также и наличие различий в выборе и организации выразительно-изобразительных языковых средств, посредством которых будут воплощаться в трагедии разнополюсы образы главных действующих лиц – Ариадны и Тезея. Учитывая, что перед нами драматургическое произведение, весьма высокая и вероятная то, что основные гендерные отличия художественного воплощения центральных героев наиболее глубоко и разнообразно проявятся в их речевых портретах – это обуславливается преобладанием в драматургическом дискурсе *диалоговой формы*, являющимся одним из конструктивных жанрово-стилистических этого рода литературы.

Наши наблюдения, материалом для которых послужили в основном *монологизированные высказывания* главных – *разнополюсы* – героев драматургического произведения М. Цветаевой, позволили прийти к заключению, что в стихотворной трагедии «Ариадна» безусловно художественно зафиксированы определённые отличия между женским и мужским речевым поведением, однако в ряде случаев они не подтверждают, а *опровергают* сложившиеся на сегодня стереотипные представления о своеобразии мужской и женской речи. К примеру, было установлено, что речь Тезея в целом отличается экспрессивностью и эмоциональностью ничуть не менее чем речь Ариадны, а в ряде случаев наделена этими свойствами даже в большей степени (ср. с этим положением один из выводов авторов известной работы – одной из первых в отечественном языкознании – по лингвистической гендерологии: «речь женщин более эмоциональна, что сказывается в их пристрастии к употреблению экспрессивных форм общей оценки (часто при помощи прилагательных и наречий)» [3, с. 134]). Отчасти полученные нами результаты, конечно же, объясняются эстетической осложнённой в художественной структуре любого языкового материала (используемого для создания как *женских*, так и *мужских* образов), что, как правило, придаёт словесным средствам большую экспрессивность и эмоциональность; однако столь же очевидно и то, что в литературном произведении эстетической трансформации подвергаются в большинстве случаев факты и явления, заимствованные из общенационального языка, с превалированием информативной и иных (помимо эстетической) функций. Именно это позволяет, на наш взгляд, при исследовании художественной речи опираться на результаты наблюдений, полученных при изучении других коммуникативно-речевых сфер национального языка, т.е. речи нехудожественной, которая и послужила материалом для большинства современных работ по лингвистической гендерологии.

Представляется, что приведённые доводы обосновывают хотя бы частичную правомерность наших выводов, сделанных в результате

наблюдений над речью Ариадны и Тезея в трагедии М. Цветаевой (естественно, что для проверки, уточнения, дополнения полученных результатов необходимо предпринять целый ряд разноаспектных исследований с привлечением значительно большего нежели обработанный массива материала: в первую очередь произведений М. Цветаевой, а также тех текстов, на разных основаниях могут быть соположены с цветаевскими). Основной из наших выводов по трагедии «Ариадна» сводится к следующему: рассмотренное художественное произведение в первую очередь ориентировано на воссоздание тех речевых проявлений представителей разных полов, которые *сближают* женщину и мужчину, особенно в периоды их душевного подъема, интенсивной внутренней жизни – т.е. в моменты наиболее отчетливо выраженного торжества духа, когда, по мнению Цветаевой, «соединяются разрозненные половинки Платона». Прочитированное выражение М. Цветаевой, включено в одно из писем к Р. Гулю, где она высказывает своё мнение по поводу работы «Пол и Творчество» и относительно проблемы пола в творчестве в принципе достаточно определённно: «Пол, это ту, что должно быть переборото, плоть, это ту, что я *отрясаю*. ...

Основа творчества – дух. Дух, это *не* пол, *вне* пола. Говорю элементарные истины, но они убедительны. Пол, это *разрозненность*, в творчестве соединяются разрозненные половинки Платона.

Если пол, – то что же ангелы? А разве ангелы не – (*не* ангелы в нас!) творят?!

Пол, это 1/2. – Формула» [5, с. 202].

Речевые портреты главных героев, созданные М. Цветаевой в трагедии «Ариадна», по сути являются иллюстративным подтверждением приведённых теоретических размышлений, их практическим воплощением: высокую степень сходства монологических высказываний Ариадны и Тезея обнаруживает, в частности, анализ их риторического оформления (аналогичные принципы организации словесного пространства, использование одной модели для создания метафор и т.д.).

Монологические высказывания героев трагедии «Ариадна» в качестве основного материала исследования также были выбраны не случайно, поскольку монологу в трагедии М. Цветаевой принадлежит чрезвычайно важная роль. Именно в эту форму речи – в соответствии с жанровыми канонами *античной трагедии*, на которые явно ориентировано цветаевское произведение – преимущественно облакаются высказывания, принадлежащие главным героям. И Ариадна, и Тезей произносят в трагедии весьма объёмные, разнообразные по прагматическим, тематическим и иным особенностям (монологи *удединённые* и *обращенные* и т.д.) монологизированные реплики, по-

средством которых и раскрывается в первую очередь внутренний мир каждого из персонажей во всей сложности и противоречивости.

Во время работы над трагедией «Ариадна» Цветаева уже обдумывала «Федру» (эта пьеса будет впервые опубликована в парижском журнале «Современные записки» годом позже «Ариадны» – в 1928) – обе пьесы, по авторскому замыслу, должны были войти в драматургическую трилогию, которую первоначально предполагалось назвать «Гнев Афродиты» (третья часть трилогии – трагедия «Елена» – так и не была написана). Сюжет всей трилогии Цветаева представляла так:

«Тезей, спасённый Ариадной, увозит её на остров Наксос и там, по велению Диониса, покидает. По возвращении его с Наксоса врывается враждебное племя амазонок. Осаждают город и убивают Антиопу (жену). Возмездие первое.

Тезей женится на Федре, сестре Ариадны, в дни Наксоса малолетней. Встреча Федры с Ипполитом.

Ненависть Ипполита к Федре. Ненависть к сестре *той*, – Ариадны, из-за которой (возмездие богини Тезею) Антиопа погибла.

Гибель Федры и Ипполита...»

«Афродита, разгневанная «изменой» Тезея Ариадне, омрачает его страсть к Федре, затем к Елене. Тезей погибает из-за Елены: согласно преданию, он, получив по жребию Елену, идёт с другом похищать у Плутона Персефону. За это время братья увозят Елену и чужой царь овладевает его царством» [5, с. 467].

Впоследствии М.Цветаева заменила название трилогии на «Тезей» (эта замена обоснована в одном из её замечаний: «Нельзя «Гнев Афродиты», потому что ... так может называться явно плохая вещь. Лучше просто – Тезей» [5, с. 467]), тем самым сосредоточив основное внимание именно на образе Тезея, которого в каждой из частей трилогии предполагалось изобразить в разные жизненные периоды: «Ариадна: юность Тезея: восемнадцать лет; Федра: зрелость Тезея: сорок лет; Елена: старость Тезея: шестьдесят лет» [5, с. 468].

В трагедии «Федра», которая послужила материалом для данной публикации, мы вновь, таким образом, через двадцать с лишним лет, встречаем цветаевского Тезея – того, кто, покинув любимицу Афродиты Ариадну, уже сумел убедиться в неотвратимости мести грозной богини (трагедия «Ариадна» заканчивается словами героя, произносимыми над телом погибшего по его вине отца: «Узнаю тебя, Афродита!»). Теперь Тезей женат на младшей сестре Ариадны, Федре, которую, судя по общему замыслу драматургической трилогии, также должна затронуть месть богов (части трилогии М. Цветаева назвала именами женщин, которых в разные жизненные периоды любит Тезей, а одна из отмеченных ранее авторских установок состоит в том, чтобы показать, как Тезей «должен, одно за другим, терять всё, что любит»).

Безусловно, интересно выяснить, каков речевой портрет Тезея теперешнего, достигшего зрелого возраста: изменилась ли его речь под влиянием всего пережитого и в чём именно заключаются эти изменения.

Первое, что обращает на себя внимание в трагедии «Федра» – то, что, по-прежнему оставаясь *главным* героем, Тезей проявляет себя в речи значительно меньше, чем в предыдущей части драматургической трилогии: его речевые проявления составляют очень небольшой словесный пласт (в количественном отношении это примерно 7–8 процентов всего пространства текста). К ним принадлежат три явно монологизированных высказывания, которые произносятся в моменты наивысшего душевного напряжения героя (удары, которые продолжает наносить Тезею судьба); две развёрнутых реплики, адресуемых Хору, и несколько лаконичных, типично диалогических реплик, которые сказаны в разговорах с Кормилицей. При этом Тезей появляется лишь в четвёртой (последней) картине трагедии («Деревце»), уже после того как свершились основные, сюжетообразующие, события (самоубийство Федры и др.):

«ТЕЗЕЙ

(входя)

Брежу?

Ни шума, ни дыма.

Двор вымер, дом вымер.

Враг в доме? Бог в доме?

Мор грянул? Сын помер,

Что ль? Что здесь творится?» [7, с. 338; здесь и далее текст трагедии «Федра» цитируется по изданию, указанному в библиографическом списке; в дальнейшем в скобках указывается лишь страница по этому источнику].

Узнав от Кормилицы (персонаж, которому принадлежит в трагедии наибольшее число высказываний, заслуживающих детального и разноаспектного анализа) о якобы позорном поступке сына (Кормилица заведомо лжёт Тезею, утверждая, что Ипполит довёл до самоубийства свою мачеху, Федру), Тезей произносит в его адрес *монолог*, который соединяет в себе признаки *монолога-мольбы*, обращённого к Посейдону, который считается в древнегреческой мифологии божественным отцом Тезея, т.е. его покровителем [4, с. 439] и *монолога-проклятия*, адресованного сыну Ипполиту, рождённого амазонкой Антипой:

«ТЕЗЕЙ

Отче Посейдон!

Старче Океан!

В черном, аки дерн,

В скорбном, аки вран,

Старце – а хорош
Был в Тезея дни! –
Львенка узнаешь
Там, на площади?
Сам бы не признал?
Княже мохнобров,
Откати свой вал
На тридцать годов!
Времени сквозь гул: –
Кликни и спасу! –
Вспомяни посул
Бога – храбрецу.
Отче Посейдон!
Старче дальнотрак!
Лучшая из жен...
Попранный очаг...
Попранныя честь, –
Больше чем убил!
Еще часу несть
Гад мне сыном был!
Княже велетих,
Страше велиглот!
Пресных и морских
Хлябей верховод!
Сильного – устой!
Мой – в Тезея дни!
Под его стопой
Землю всколыбни!
Глыбой поперек!
Сворой по пятам
Пашенковым: в бок
Вор – а вал уж там.
Бездною в упор!
Прорвою в затыл
Скачущему! Скор
Вор, а вал уж смыл...
Пусть в беге – грудь лопнет!
Будь заклят, будь проклят!
Пусть члены псы треплют!
Будь проклят! Будь треклят!» (с. 340)

Именно в этом – наиболее объёмном – монологическом высказывании воплощаются основные черты речи теперешнего Тезея, для которого честь остаётся главной ценностью: он готов мстить любому (пусть даже

сыну), кто на эту честь посягнет, и призывает богов помочь ему во мщении. Все образуемые высказывание Тезея средства подчинены именно этой цели – так, приведённый монолог включает семь разнообразных обращений-призывов к божественному отцу-покровителю Посейдону, с каждым употреблением которых повышается экспрессия произносимого, доходя до наивысшей точки (приём *восходящей градации*): *Отче Посейдон! – Старче Океан! – Княже мохнобров ...! – Отче Посейдон! – Старче дальнозрак! – Княже велетих, страше велиглот! – Пресных и морских хлябей верховод!* Как известно, приём восходящей градации представляет собой «стилистическую фигуру, состоящую из ряда словесных компонентов (не менее трёх): слов, словосочетаний, частей предложения, предложений, изобразительно-выразительных средств языка, расположенных в порядке их возрастающей ... семантической и/или эмоциональной значимости, что порождает стилистический эффект» [8, с. 139]. В оформлении при помощи данного приёма монологической речи Тезея ярко проявились отличительные черты индивидуально-авторского почерка М. Цветаевой – в частности, *активное использование богатого потенциала устаревших языковых средств* (морфологические формы исчезнувшего впоследствии из русского языка звательного падежа: *отче, княже, старче, страше*; устаревшая лексика: *дальнозрак, хлябей* и т.д.) и *создание индивидуально-авторских неологизмов* (*мохнобров, велиглот*, семантический окказионализм *Океан* и др.) – речевых элементов, которым в принципе свойственна очень яркая образность, в цветаевском творчестве, как правило, усиливающаяся в результате взаимодействия с другими элементами контекста. Монолог изобилует также императивными синтаксическими конструкциями (прежде всего это адресованные Посейдону (*призывы*) и Ипполиту (*проклятия*) разнообразные по форме побудительные предложения), максимально сконцентрированными в последней строфе высказывания: *Пусть в беге – грудь лопнет!// Будь заклят! Будь проклят!// Пусть члены псы треплют!// Будь проклят! Будь треклят!* (в данном случае мы вновь наблюдаем приём восходящей градации, с помощью которого посылаемое Тезеем Ипполиту проклятие многократно усиливается семантически и эмоционально).

Второй удар судьбы Тезей испытывает, прочитав поданную слугой записку (адресованную Федрой Ипполиту), из которой узнаёт, что страшно, многократно проклятый им сын невиновен, а ненавидный позор навлекла на него именно жена – та, кого он считал «лучшей из жён»:

«ТЕЗЕЙ

Надпись: «тайно».

Подпись: «Федра».

Знаки, жжётьесь!

Вижу ль? Брежу ль?

Надпись. Подпись.
 То ж, что между...
 Наваждение! Честен! Чист!
 Ипполита похвальный лист!
 Федры собственная рука!
 Золотая его доска!
 Добродетели торжество!
 Боги, кони, жена, за что?
 Горе, горе, венец честной
 Добродетели – суд над *той!*
 Млат, не падай, и жнец, не жни!
 Слава сына – позор жены.
 Снег и дёготь, смола и соль.
 Снег любимого – милой смоль
 Высотою его низка!
 Вострым по сердцу! Воск? Доска?
 Грудь – расколота пополам!
 Честь любимого – милой срам.
 Чистотою его черна!
 Наваждение! Сын! Жена!
 Чернотою её... О, что ж,
 Боги думали, в тот же ковш
 Намешавши смолу и мёд:
 Хлад любимого – Федры пот
 Блудный... Ненависти персты
 Афродитиной! Сын, прости
 Старцу! Ненависти камыш
 Афродитиной.
 (К Федре.)
 Та же... ты ж,
 Вся не стоящая перста
 Ипполитова» (346–347).

В риторическом отношении данный монолог Тезея во многом сходен с предыдущим: в нём также активно использованы *риторические обращения* и *восклицания* (при этом последние явно преобладают, обращений же меньше и они не столь развёрнуты, как обращения к Посейдону – например, *Боги, кони, жена, за что?*). Однако изменившееся психологическое состояние героя – в момент произнесения монолога его буквально разрывают противоречивые чувства (*Грудь – расколота пополам! / Честь любимого – милой срам. / Чистотою его черна!*): любовь к жене стремительно сменяется стыдом за неё; на смену уже успевшей сформироваться ненависти к прежде любимому сыну приходит раскаяние в содеянном – обуславливает и

несколько иной рисунок стилистических фигур, предопределяет иную их концентрацию. К примеру, в данном монологе Тезея существенно увеличивается число вопросительных конструкций (в прежнем монологе их всего две), особенно подходящих для передачи душевного состояния героя, который отказывается поверить в случившееся, никак не может осознать, что на самом деле произошло (*Вижу ль? Брежу ль? Воск? Доска?*). Возрастает также число синтаксических конструкций, реализующих в тексте абсолютно закономерный в данном случае принцип организации художественного пространства, как стилистический контраст – «принцип линейно-синтагматической организации речевого произведения, который заключается в резком противопоставлении различных элементов текста с целью создания определённого стилистического эффекта» [8, с. 690]. Стилистический контраст образуется на основе «минимальных контекстов, в состав которых входят слова с противоположным узуальным или окказиональным значением» [9, с. 691] – именно эту особенность можно наблюдать в значительном пласте входящих в монолог Тезея высказываний-предложений: *Слава сына – позор жены; Снег и дёготь, смола и соль; Снег любимого – милой смоль; Высотой его низка и др.* (элементы с противоположным значением выделены мною. – И.З.).

Финальный монолог Тезея, являющийся одновременно и заключительной частью всей трагедии, – высказывание, существенно отличающееся по тональности от двух предыдущих монологизированных реплик, что также предопределяется переменами в психологического состоянии героя:

«ТЕЗЕЙ

Ведьма, не за что! Сводня, не за что!

Ты – над хрипами? Ты – над трупами?

Образумься, старуха глупая!

В мире горы есть и долины есть,

В мире хоры есть и низины есть,

В мире моры есть и лавины есть,

В мире боги есть и богини есть.

Ипполитовы кони и Федрин сук –

Не старухины козни, а старый стук

Рока. Горы сдвигать – людям ли?

Те орудут. Ты? Орудие.

Ипполитова пена и Федрин пот –

Не старухины шашни, а старый счёт,

Пря заведомая, старинная.

Нет виновного. Все невинные.

И очес не жги, и волос не рви, –

Ибо Федриной роковой любви –

Бедной женщины к бедну дитятку –
 Имя – ненависть Афродитина
 К мне, за Наксосу разорённый сад.
 В новом образе и на новый лад –
 Но всё та же вина покарана.
 Молнья новая, туча старая.
 Там, где мирт шумит, её стоном полн,
 Возведите им двуединый холм.
 Пусть хоть там обовьёт – мир бедным им! –
 Ипполитову кость – кость Федрина» (359–360).

В момент произнесения данного монолога Тезей уже психологически «поднялся» над ситуацией, не только осознав тщетность своих усилий противостоять гневу Афродиты, но и поняв, что ошеломившие его поступки Ипполит и Федра совершили не по собственной воле, а будучи орудием в руках всё той же, мстящей ему, Тезею, за свою любимицу Ариадну, богини: «... *Федриной роковой любви –/ Бедной женщины к бедну дитятку –/ Имя – ненависть Афродитина/ К мне, за Наксосу разорённый сад*». Прежняя ненависть – вначале к сыну, затем к жене, – жажда отмщения за пережитый позор, которые ранее обуславливали произносимые Тезеем слова, сменились другим: скорбью от утраты двух дорогих людей, сознанием того, что именно *он* – пусть и по воле рока – оказался причиной гибели их обоих: «*В новом образе и на новый лад –/ Но всё та же вина покарана./ Молнья новая, туча старая*».

Изменение внутреннего состояния героя обусловило и ряд изменений в его речи, в которой теперь – при сохранении высокого уровня экспрессивности – всё же меньше риторических средств, подчёркивающих душевный разлад и неразрешимость возникших противоречий (антитезы, особого свойства риторические вопросы и восклицания и т.д.). В последнем монологе Тезея языковые средства организованы более гармонично, чему способствует активное использование *приёма параллелизма* (например, *синтаксический параллелизм* в одной из строф: *В мире горы есть и долины есть,/ В мире хоры есть и низины есть,/ В мире моря есть и лавины есть,/ В мире боги есть и богини есть*), а также разных видов *повтора* (ср., к примеру, *повтор однокоренных слов: Нет виновного. Все невинные* или *лексический повтор: Пусть хоть там обовьёт – мир бедным им! –/ Ипполитову кость – кость Федрина*).

Поскольку в работе поставлена задача – рассмотреть своеобразие речи Тезея с гендерных позиций, целесообразно соотнести его высказывания с речью кого-либо из представительниц иного – *женского* – пола. Как уже отмечалось, наибольший исследовательские возможности заключает в себе речь Кормилицы, высказывания которой преоб-

ладают в трагедии количественно и интересны в лингвистическом отношении уже хотя бы потому, что бульшая их часть заключает в себе ложь: Кормилица всячески пытается обелить свою воспитанницу перед Тезеем; Ипполита же она, напротив, стремится представить в наиболее невыгодном свете, не пренебрегая при этом откровенной клеветой, и т.д. Речевой портрет Кормилицы в трагедии «Федра» – это, безусловно, тема для отдельного исследования, особенно если учесть замечания о значении этого образа самой Цветаевой («ср.: «Роль кормилицы? Не соблазнительница . . ., она только убеждает Федру в удаче, даёт ей последнюю уверенность (снимает последние сомнения).

Очень важна роль кормилицы» [6, с. 469])

Приёмы воздействия на адресата, к которым прибегает в своей речи Кормилица, отличаются разнообразием, их применение базируется на основательном знании человеческой природы, поэтому более детальный анализ реализуемых этим персонажем речевых стратегий и тактик, как представляется, позволит получить любопытные результаты (очевидно, целесообразнее всего это осуществить такой анализ с позиций *коммуникативной стилистики*).

В настоящей публикации более логично, на наш взгляд, остановиться на особенностях речевой манеры Федры – жены Тезея, именем которой послужило и названием трагедии. Несмотря на то, что Федра безусловно принадлежит к главным героям произведения, удельный вес произносимого ею в общем словесном пространстве трагедии невелик – он составляет чуть более 10% (как и у Тезея, на что указывалось ранее). Однако речь Федры представляет несомненный интерес как наиболее яркий в цветаевском произведении образец авторского обращения к методу *языковой маски* – способа создания образа драматургического персонажа, состоящего, по словам Г.О. Винокура, в том, что последний наделяется свойствами речи, «в той или иной мере разобщающими его с остальными персонажами, причем принадлежащими ему как нечто постоянное и неременное, сопровождающее его в любом его поступке или жесте» [1, с. 297].

В набросках третьей картины об Ипполите и Федре у Цветаевой сказано: «*Говорит как во сне*, поэтому не слышит его возгласов, упоминается, перебитая ответом. . . Две линии: *забвение и опоминание*» [6, с. 471]. Это замечание – «как во сне» – удивительно точно передаёт душевное состояние Федры в изображении Цветаевой: все поступки этой героини, в том числе и поступки *речевые*, подчинены одному: охватившей её страсти к пасынку Ипполиту. Цветаевская Федра предстаёт перед нами именно в тех двух ипостасях, которые намечены в авторском замысле: *в забвении* – когда рядом с нею Ипполит, героиня сосредоточена лишь на том, чтобы добиться хоть капли его расположения – и в *опоминании* – не видя предмета

своей страсти, Федра ведёт постоянную борьбу с самой собой, с нахлынувшим на неё чувством.

Охватившая её любовь сопряжена со страданием, муками: из беседы с Кормилицей, которая предшествует её приходу к Ипполиту, понятно, что Федра полностью осознает всю тяжесть своего греха, всеми силами пытается противиться своей страсти: «*От самой себя таюсь*» (318); «*Путь, которого не вижу! Шаг – и чёрные круги, Шаг – и замертво*» (319); «*Да вовсе не дышу! Сил нет! Жил нет! Рук нет! Ног нет! Рот не вымолвит! Грудь лопнет! Слог – и Тар-тара на дно! Нет и слов таких!*» (320).

Однако все усилия Федры противостоят страсти к Ипполиту сведены на нет Кормилицей, убеждающей (и успешно *убедившей*) свою воспитанницу изменить Тезею (хотя это намерение и осталось из-за отказа Ипполита нереализованным, в психологически Федры изменила с ним мужу): «*Друг здесь, царь за морем, Час дорог: пользуйся! Всё, всё, за робостью/ Твоей – прегладко бы/ Ему...*» (325). Примечательно, что в этих диалогах кормилица значительно красноречивей Федры – её реплики более объёмны, более разнообразны в риторическом плане: на робкие лаконичные возражения воспитанницы Кормилица реагирует развёрнутыми, нередко явно монологизированными, высказываниями с выраженной воздействующей функцией: «*ФЕДРА. Если ж он меня отвернет?/ КОРМИЛИЦА. Кто? Царь, что ль?/ ФЕДРА. Царь – что! КОРМИЛИЦА. Тогда/ Кто ж? ФЕДРА. Да тот, о ком... КОРМИЛИЦА. Тебя?/ Он? Вся кровь моя тряётся! То оставим, что красотка/ Ты, на каждую красу/ Краше есть. Богиня, всю! Взяв, велела поделиться./ То оставим, что царица/ Ты. Не тем тебя привлёк./ Тем, что в плечиках широк./ А не тем, что родом славен./ И разумницу оставим/ То ж. На острое слово/ Есть двуострое. Не всё/ Крайнее: мощь, разум, сладость –/ Пулице: сласть, разум, мощь./ С ней и царства не осталось./ Что до разума... В уме?/ нет, всё без ума встречала любящих!*» (322–323).

Каждый монолог Федры, обращённый к Ипполиту (их всего три в трагедии), – это прежде всего *монолог-мольба*, произносимый в надежде получить хоть каплю любви; далее приводится первый из них:

«ФЕДРА
 На пол-звука, на пол-взгляда,
 Четверть-звука, отклик эха...
 На лишь ока взгляд, лишь века
 Взмах! Во имя Белопенной
 Взглянь: ужель тебе ничем не
 Ведома, и так уж ново
 Все, ужель тебе ничто во
 Мне... Глаза мои...

ИППОЛИТ
Тревожишь,
Тень!
ФЕДРА
Ужели до того уж
Выцвели? А впрочем – знала! –
На меня глядел так мало –
Слепо – исповедимо...
На меня глядел так – мимо!
Красота моя! Как губкой
Выпита, но черт-то, губ-то
Горе не перекивило.
Взглянь! ужель меня впервые
Видишь?» (331)

В каждой произнесённой Федрой фразе угадывается отчаявшаяся влюблённая женщина, готовая на всё ради «лишь века взмах» возлюбленного, для которой нет ничего страшнее его невнимания («*На меня глядел так мало – / Слепо – исповедимо – / На меня глядел так – мимо!*»). Приведённый монолог Федры, адресат которого находится непосредственно рядом с нею, тем не менее по типу напоминает скорее *монолог уединённый*, нежели *обращённый*, поскольку обладает явными автокоммуникативными чертами, в нём отражена борьба героини с самой собой («*Глаза мои ... / Ужели до того уж / Выцвели? А впрочем – знала!*»).

Однако наибольшего накала противоречия в душе Федры достигают в последнем её высказывании-монологе, за которым следует самоубийство героини: потерявшая надежду соединиться с Ипполитом в жизни земной, она готова умереть, надеясь, как это ни парадоксально, что смерть поможет ей навсегда остаться с ним рядом.

«ФЕДРА
Вразуми меня, дурную!
К шкуркам ланичьим ревную,
Устилающим пещеру.
Дерево стояло, щедрой
Тенью путников поило
Это я его спалила
Иступлением, тоскою.
Каждый вздох листочка стоил
Бедному – румян: не смыслишь!
Сколько вздохов – столько листьев.
Не листва-нова – жизнь сохнет!
Сколько листьев – столько вздохов:
Задыханий, душений...
Лучезарная? Да тени ж

Тень! Вся краска на постели
Ипполитовой. Не целил,
А попал. Ребятам на смех
Малым: не стрелял, а насмерть.
Но под брачным покрывалом
Сна с тобой мне было б мало
Кратка ночка, вставай-ёжься!
Что за сон, когда проснёшься
Завтра ж, и опять день-буден.
О другом, о непробудном
Сне – уж постлано, где лечь нам –
Грежу, не ночном, а вечном,
Нескончаемом, – пусть плачут! –
Где ни пасынков, ни мачех,
Ни грехов, живущих в детях,
Ни мужей седых, ни третьих
Жён...
Лишь раз один! Ждав – обуглилась!
Пока руки есть! Пока губы есть!
Будет – молчано! Будет – глядено!
Слово! Слово одно лишь!» (334–335)

Думается, правомерным будет вывод о том, что объединённые в цикл трагедии «Ариадна» и «Федра», не только связаны тематически, но и органично дополняют друг друга и в концептуально-авторском плане, наглядно воплощая один из аспектов в позиции М. Цветаевой-драматурга: идею о том, что дух личности в моменты наивысшего проявления *преодолевают* пол, становятся *вне* пола. В трагедии «Ариадна» основой для душевного подъема гендерно отличных героев – Тезея и Ариадны – явилась взаимная любовь этих двух страстных молодых людей, преобразившая мир каждого из них, придав ему богатство и полноту красок.

Однако, будучи блестящим психологом, М. Цветаева, конечно, должна была показать дух человека не только *в торжестве радости*, но и *в торжестве страдания*, что мы и наблюдаем в трагедии «Федра». Интересно отметить, что в этой трагедии показаны разные «корни» страдания представителей разных полов: для Тезея это переживаемое предательство двух самых близких людей, для Федры – «злая» (изнуряющая, сжигающая) страсть, которую сама героиня (при осмыслении разумом, а не сердцем) считает неестественной. В этом плане, на наш взгляд, всё же можно говорить о своеобразной авторской расстановке гендерных акцентов, во многом способствующей созданию неповторимости каждого из произведений М. Цветаевой, где отражены всегда непростые для этого автора взаимоотношения полов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Винокур Г.О. «Горе от ума» как памятник русской художественной речи // Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 257–300.
2. Зайцева И.П. Гендерное своеобразие индивидуальных дискурсов героев трагедии Марины Цветаевой «Ариадна» // Лики Марины Цветаевой. Тринадцатая международная научно-тематическая конференция (9 – 12 октября 2005 г.): Сборник докладов. – М., 2006 (в печати).
3. Китайгородская М.В., Розанова Н.Н. Особенности мужской и женской речи // Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. – М., 1993. – С. 90–137.
4. Мифологический словарь / Гл. ред. Е.М. Мелетинский. – М.: Советская энциклопедия, 1990.
5. Письмо М.Цветаевой Р.Б. Гулю от 27 июня 1923 года // Цветаева М. Собрание сочинений: В 7 т. – Т. 6. – Кн. 2.: Письма / Сост., подгот. текста и коммент. Л. Мнухина. – М.: ТЕРРА–Книжный клуб; «Книжная лавка–РТР», 1998. – С. 201–203.
6. Саакянц А., Мнухин Л. Комментарии // Цветаева М. Собрание сочинений: В 7 т. – Т. 3. – Кн. 2.: Драматические произведения / Сост., подгот. текста и коммент. Л. Мнухина. – М.: ТЕРРА–Книжный клуб; «Книжная лавка–РТР», 1997.
7. Цветаева М. Федра // Цветаева М. Собрание сочинений: В 7 т. – Т. 3. – Кн. 2.: Драматические произведения / Сост., подгот. текста и коммент. Л. Мнухина. – М.: ТЕРРА–Книжный клуб; «Книжная лавка–РТР», 1997. – С. 297–350.
8. Щербаков А.В. Градация // Культура русской речи. Энциклопедический словарь-справочник / Под ред. Л.Ю. Иванова, А.П. Сковородникова, Е.Н. Ширяева. – М.: Флинта; Наука, 2003. – С. 139–140.
9. Щербаков А.В. Стилистический контраст // Культура русской речи. Энциклопедический словарь-справочник / Под ред. Л.Ю. Иванова, А.П. Сковородникова, Е.Н. Ширяева. – М.: Флинта; Наука, 2003. – С. 690–692.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу з позицій тендерної лінгвістики індивідуальних дискурсів героїв трагедії Марини Цветаєвої „Федра” – Тезея та Федри. Динаміка мовленнєвої манери Тезея спостерігається у зіставленні з трагедією „Ариадна”, першою частиною драматургічної трилогії про цього давньогрецького героя, що була замислена

автором. Виявлено, що широта та різноманітність індивідуальних дискурсів, їх специфічна організація у трагедії „Федра” переконливо підтверджують думку про Марину Цветаєву як про надзвичайно талановитого майстра психологічного портрету.

SUMMARY

The article deals with the analysis of the individual discourse of Tezey and Fedra – the characters of the M. Tsvetaeva’s tragedy “Fedra”. Dynamics of language manner of Tezey is described in comparison with the tragedy “Ariadna” – the first part of the thought-out drama trilogy about this ancient Greek hero. The variety of linguistic means with are attracted to forming both men’s and women’s individual discourses, their specific organization in the tragedy “Fedra” proves the idea that M. Tsvetaeva is an extremely talented master of a psychological portrait.

*Д.І. Терехова
(Київ)*

УДК 81.23=161

АСОЦІАТИВНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ ЯК КЛЮЧ ДО ПІЗНАННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МОВНОЇ СВІДО- МОСТІ НАРОДУ

Актуальність роботи зумовлена тим, що в сучасній психолінгвістиці недостатньо вивчені спільні та відмінні риси образів свідомості східних слов'ян. Саме тому зіставне дослідження свідомості представників близькоспоріднених народів, на наш погляд, є надзвичайно важливим з огляду на спільне історичне минуле та нові соціально-політичні умови життя самостійних держав, особливо для повноцінного та безконфліктного міжкультурного спілкування.

Головним **завданням** дослідження вважаємо проведення комплексного психолінгвістичного міжмовного аналізу асоціативних полів слів-стимулів, які пов'язані з внутрішнім світом людини, виявлення загальних та специфічних рис в асоціюванні представників східнослов'янських етносів.

У сучасній мовознавчій літературі широко відомі дослідження концептів, які відображають національно-культурну специфіку, цінності певного етносу (наприклад, праці Н.Д. Аругюнової, Г.І. Берестнева, О.П. Бондаревої, І.Г. Бескоровайної, І.Д. Бобринської, Т.О. Голикової, І.О. Го-

лубовської, Т.І. Криги, Ю.М. Караулова, С. Мариньчак, Т.В. Радзівєвської, Н.І. Сукаленко, Н. Сабуркіної, Л.О. Чернейко тощо). Наскільки нам відомо, поки що не здійснено комплексного психолінгвістичного дослідження внутрішнього світу людини як представника свого народу.

У цій статті поставлено **завдання** проаналізувати асоціативні поля слів-стимулів СІМ'Я / СЕМБЯ в українській та російській мовах та виявити етнокультурні особливості відповідних фрагментів образів світу представників цих етносів.

Матеріалом для статті слугують асоціації на стимул СІМ'Я / СЕМБЯ з нового словника («Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский», 2004), одержані в результаті проведення вільного асоціативного експерименту в 1998-1999 рр. у відповідних країнах. Ця методика дає можливість виявити «особливості функціонування мовної свідомості людини та способи побудови мовленнєвого висловлювання, які зазвичай не усвідомлюються носіями мови і які не можна виявити іншими методами дослідження. Вільний асоціативний експеримент допомагає одержати інформацію стосовно психологічних еквівалентів «семантичних полів» та розкрити об'єктивно існуючі у психіці носія мови семантичні зв'язки слів, що дозволяє вважати асоціативний експеримент значущим і цікавим не лише для психолога або психолінгвіста, але й для лінгвіста, який займається семантикою» [1, с.195].

Відтворення фрагментів образів світу українців та росіян надає важливих наукових результатів, які в сукупності допоможуть скласти загальні образи внутрішніх світів представників народів, що вивчаються.

Аналіз асоціативних полів слів традиційно починається з розгляду ядер, оскільки вони містять найважливішу інформацію стосовно провідних напрямів асоціювання респондентів, найчастотніші реакції репрезентують найбільш стійкі, стабільні компоненти, стереотипи мовної свідомості.

Розглянемо ядра асоціативних полів стимулів-корелятивів, що вивчаються.

Таблиця 1
Ядра асоціативних полів стимулів СІМ'Я / СЕМБЯ

№	Українська	Частотність	Російська	Частотність
1.	<i>велика</i>	67	<i>моя</i>	57
2.	<i>дружина</i>	36	<i>большая</i>	50
3.	<i>моя</i>	28	<i>дети</i>	48
4.	<i>родина</i>	20	<i>дом</i>	42
5.	<i>щастя</i>	18	<i>дружная</i>	33
6.	<i>діти</i>	15	<i>любовь</i>	21
7.	<i>щаслива</i>	15	<i>счастье</i>	15
8.	<i>злагода</i>	10	<i>родители</i>	12
9.	<i>тепло</i>	10	<i>счастливая</i>	11
10.	<i>затишок</i>	8	<i>очаг</i>	10

Найчастотнішою реакцією респондентів-українців є *велика*(67), що вказує на чисельність членів сім'ї, також українці пов'язують поняття родини насамперед із дружиною, що є свідченням провідної ролі жінки в сім'ї. Асоціація *моя* (28) за частотністю займає третє місце, свідчить про приналежність родини, а в ядрі асоціативного поля стимулу російської мови вона є найчастотнішою, а на другій позиції – *большая* (50). Наступною за значущістю для росіян є асоціація *дети* (48), яка засвідчує важливість найголовнішого призначення родини у продовженні роду людського.

Серед інших реакцій, які певною мірою вказують на схожість образів мовної свідомості українців та росіян, є такі, що називають сім'ю щасливою, і цю характеристику доповнюють інші: *злагода, тепло, затишок* (У) / *дружная, любовь* (Р). Розрізняють ядра асоціативних полів реакції росіян *родители, очаг*, які вказують на більшу значущість цих понять, ніж для українців, які подали ці асоціації зі значно меншою частотністю, тому вони знаходяться на периферії поля. Специфічною для українців є реакція *родина* (20), що засвідчує наявність в українській мові синоніма до слова-стимулу.

Подальший аналіз асоціативних полів слів проводимо за допомогою методики асоціативного гештальту, який найкраще показує структуру полів у цілому. В асоціативному гештальті стимулу визначаємо наступні зони:

- Зона 1. Характеристики сім'ї.
- Зона 2. Ознаки сім'ї та атмосфера в ній.
- Зона 3. Члени сім'ї та родичі.
- Зона 4. Житло і побут.
- Зона 5. Ставлення до сім'ї.
- Зона 6. Родина.
- Зона 7. Держава і суспільство.
- Зона 8. Чужі люди.
- Зона 9. Матеріальна база родини.
- Зона 10. Наявність / відсутність сім'ї.
- Зона 11. Життя родини.
- Зона 12. Порівняння.
- Зона 13. Обряди і традиції.
- Зона 14. Сім'я у викладенні засобів масової інформації.
- Зона 15. Місцезнаходження родини та шлях додому.
- Зона 16. Періоди людського життя.
- Зона 17. Батьківщина.
- Зона 18. Колір.

Порівняємо, яку будову мають асоціативні поля зазначених стимулів у кожній із аналізованих мов.

Асоціативний ґештальт стимулу СІМ'Я (У)

I. Зона 1 (42,5 %): *велика (67), дружна (36), моя (28), щаслива (15), міцна (8), рідна (6), гарна (4), весела (3), мала (3), багата (2), багатодітна (2), дружня (2), єдина (2), кріпка (рус.)(2), наша (2), щасливе (2), авторитетна, багачів, бідна, власна, забезпечена, їхня, маленька, молода, моя сім'я, найтепліше коло, найцінніше, нещаслива, нова, повна, прекрасна, привітна, проклята, робітників, цілісна, чудова.*

II. Зона 2 (20 %): *щастя (18), злагода (10), тепло (10), затишок (8), любов (6), радість (5), благополуччя (2), взаємоповага (2), взаєморозуміння (2), дружба (2), єдине ціле (2), єдність (2), міць (2), надія (2), разом (2), спокій (2), багато, благо, гармонія, гуртом, добре, добро, довіра, єдинство (рус.), єдине, єдність, згода, кохання, лад, любові, мало, могутність, об'єднання, одне єдине, підтримка, прекрасно, розмова, розуміння, сварка, теплота, турботи.*

III. Зона 3 (14 %): *діти(15), родичі (5), дружина (4), рідні (4), батьки (3), дитина (3), рідня (3), мама (2), мати (2), найближчі (2), подружжя (2), три (2); батьки, діти; батько; мати, брати; близькі люди, брат, жінка, і діти, і я; мама, сестра; мати, батько, брат і я; мати, батько і діти; мати (мать), 5 ми, рід, свої, сім; чоловік, дружина, діти; я.*

IV. Зона 4 (4,3 %): *дім (10), очаг (рус.) (3), вечерея (2), будинок, вдома, вогнище, квартира, сад, тапочки (рус.).*

V. Зона 6 (4,3 %): *родина (20), завжди сім'я.*

VI. Зона 5 (3,7 %): *рідне (3), опора (2), відповідальність, все, голвне, захист, клопіт, необхідність, непотріб, оплот, святість, святиня, творіння, турботи, це все, цінність.*

VII. Зона 12 (2 %): *стадо (2), бджіл, букет квітів, гурт, джерело, острів, соняшник, соняшнику, фортеця.*

VIII. Зона 9 (1,7 %): *добробут (7), достаток.*

IX. Зона 7 (1,4 %): *держжава (2), країна, нація, основа суспільства, суспільство.*

X. Зона 8 (0,8 %): *люди (3), друзі.*

XI. Зона 11 (0,8 %): *шлюб (2), життя, і школа.*

XII. Зона 13 (0,6 %): *дружка, обєріг, одруження.*

XIII. Зона 16 (0,4 %): *дитинство, зріст.*

XIV. Зона 14 (0,4 %): *Адамсів, газета.*

XV. Зона 10 (0,2): *має.*

XVI. Зона 17 (0,2 %): *Батьківщина.*

Асоціативний ґештальт стимулу СЕМЬЯ (Р)

I. Зона 1 (33 %): *моя (57), большая (50), дружная (33), счастливая (11), крепкая (9), родная (5), маленькая (3), хорошая (3), богатая (2), благополучная; дружная, счастливая; єдина, единствен-*

ная, крепкая, лучшая, любимая, молодая, наша, неполная, новая, полноценная, прекрасная, приличная, своя, семья-то большая, сплоченное, успешная, ученых.

II. Зона 3 (23,6 %): *дети (48), родители (12), мама (9), мать (6), родня (5), родные (4), близкие (3), отец (3), ребенок (3), родственники (3), близкие люди (2), брат (2), дочь (2), жена (2), идиотов (2); мама, папа (2); муж (2), муж и жена (2), мы (2), сын (2), я (2), близкий, все вместе, из 5 человек; мама, папа, брат и я; мама, папа и я; мама, папа и я – это дружная семья; мама, папа, я; много человек; муж, жена, дети; муж и дети, она, родной, родной, родственник, ты да я, четыре, я я я я я я, 7, 7-я.*

III. Зона 2 (18,2 %): *любовь (21), счастье (15), уют (8), добро (7), тепло (7), хорошо (5), вместе (4), дружба (4), радость (4), крепость (3), понимание (2), близость, броня, весело, веселье, взаимопонимание, гармония, дискуссии, доверие, достоинство, дружба и любовь, дружно, единство, желанный всей душой, и любовь, искренность, надежды, сила, согласие, союз, спасение, спокойствие, тупость, удовольствие; уют, любовь; уют, тепло; шум.*

IV. Зона 4 (11 %): *дом (42), очаг (10), квартира (2), дача, и быт, и дом, кухня, мирок мой, наш общий дом, родной очаг, скамейка, ужин за столом, хлеб.*

V. Зона 5 (4,8 %): *заботы (2), обязанность (2), ответственность (2), свято (2), вредно, главное, долг, забота, защита, необходимость, сложно!, оборона, окопы, оплот; оплот, очаг; опора, основа, основа жизни, проблема, рутина, тыл, тяжело, ужасно, это хорошо.*

VI. Зона 7 (3 %): *ячейка (9), ячейка общества (6), народ, ячейка государства.*

VII. Зона 11 (2,2 %): *брак (6), жизнь (3), работа (2), и школа, школа.*

VIII. Зона 10 (1,5 %): *нет (2), будет, еще не хочу, не надо, разбита, развод, разлука, рано.*

IX. Зона 8 (0,7 %): *люди (2), друг, друга.*

X. Зона 12 (0,6 %): *коллектив (2), улье.*

XI. Зона 15 (0,4 %): *близко, дорога.*

XII. Зона 9 (0,2 %): *благополучие.*

XIII. Зона 13 (0,2 %): *свадьба.*

XIV. Зона 14 (0,2 %): *передача.*

XV. Зона 18 (0,2 %): *синий.*

Асоціативні гешталти стимулів-корелятивів у двох мовах мають багато спільного: по-перше, у них майже однакова кількість зон (16 (У), 15 (Р)); по-друге, переважна більшість зон наявна в гешталтах обох мов; по-третє, більшою мірою збігається якісний склад визначених зон. Усі зазначені риси свідчать на користь подібності образів

мовної свідомості українців та росіян, представлених цими фрагментами образів світу, що пояснюються насамперед умовами історико-культурного розвитку цих країн.

На розбіжності в образах мовної свідомості українських та російських респондентів указують наступні риси: по-перше, зіставлення ядер гештальтів (дві найбільші за обсягом зони) показує: в обох мовах це зона 1 «Характеристики родини» (хоча значно відрізняються за обсягом – 42,4 % (У) і 33 % (Р)), а на другій позиції в гештальті української мови зона 2 «Ознаки сім'ї та атмосфера в ній» (20 %), у гештальті російської мови – зона 3 «Члени сім'ї та родичі» (23,6 %), що свідчить про пріоритети у свідомості респондентів двох народів при сприйнятті стимулів СІМ'Я / СЕМЬЯ. По-друге, на периферії є зони, наявні лише в гештальті однієї мови, як-от: зона 6 «Родина», зона 16 «Періоди людського життя», зона 17 «Батьківщина» – у гештальті української мови; зона 15 «Місцезнаходження родини та шлях додому», зона 18 «Колір» – у гештальті російської мови. По-третє, усі зони, що представлені в обох мовах, відрізняються за обсягом реакцій та їхнім якісним складом; саме це зазначає акценти та напрями процесів асоціювання представників двох народів, національно-культурні особливості образів світу досліджуваних етносів. Наприклад, зона 5 «Ставлення до сім'ї» в гештальті української мови посідає шосте місце, за обсягом займає 3,7 %, у якісному складі має переважно позитивні реакції (*рідне (3), опора (2), відповідальність, все, головне, захист, необхідність, оплот, святість, святиня, творіння, це все, цінність*), лише три певною мірою негативні (*клопіт, непотріб, турботи*). У гештальті російської мови – п'яте місце, за обсягом – 4,8 %, у ній також переважають реакції з позитивним змістом (*обязанность (2), ответственность (2), свято (2), главное, долг, защита, необходимость, оборона, оплот; оплот, очаг; опора, основа, основа жизни, тыл, ужасно, это хорошо*), але більше, ніж в українців, асоціацій негативних (*заботы (2), забота, вредно, оковы, проблема, рутина, сложно!, тяжело*). Зона 12 «Порівняння» займає сьоме місце в гештальті української мови, її обсяг 2 %, містить різноманітні асоціації, напр. *стадо (2), букет квітів, гурт, джерело, острів, соняшник, соняшнику, фортеця*, а в гештальті російської мови – десяте місце, її обсяг 0,6 %, лише три реакції: *коллектив (2), улье*.

Отже, більш детальний аналіз зон гештальтів розкриває найдрібніші відмінності та специфічні риси образів мовної свідомості даних етносів, що певною мірою відображено в таблиці:

Таблиця 2

Структура асоціативних полів стимулів СІМ'Я / СЕМЬЯ

№	Зони гештальту	Українська %	Російська %
1.	Характеристики родини	42,5	33
2.	Ознаки сім'ї та атмосфера в ній	20	18
3.	Члени сім'ї та родичі	14	23,6
4.	Житло і побут	4,3	11
5.	Ставлення до сім'ї	3,7	4,8
6.	Родина	4,3	-
7.	Держава і суспільство	1,4	3
8.	Чужі люди	0,8	0,7
9.	Матеріальна база родини	1,7	0,2
10.	Наявність / відсутність сім'ї	0,2	1,7
11.	Життя родини	0,8	2,2
12.	Порівняння	2	0,6
13.	Обряди і традиції	0,6	0,2
14.	Сім'я у викладенні засобів масової інформації	0,4	0,2
15.	Місцезнаходження родини та шлях додому	-	0,4
16.	Періоди людського життя	0,4	-
17.	Батьківщина	0,2	-
18.	Колір	-	0,2
Усього зон		16	15

Таким чином, асоціативний експеримент доцільно використовувати для міжкультурних досліджень мовної свідомості народів. У подальшій роботі буде проведено детальний аналіз асоціативних полів стимулів СІМ'Я / СЕМЬЯ у трьох східнослов'янських мовах та зіставлено з наслідками проведеного нами вільного асоціативного експерименту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Уфимцева Н.В. Ассоциативный тезаурус русского языка как модель языкового сознания русских // Языковое сознание: теоретические и прикладные аспекты: Сб.ст. / Под общ. ред. Н.В.Уфимцевой. Москва; Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2004. – С. 188-201.

АНОТАЦІЯ

Психолінгвістичні дослідження останніх двох десятиліть присвячено вивченню мовної свідомості представників різних народів. Міжкультурний зіставний аналіз матеріалів асоціативного експерименту відтворює окремі фрагменти образів світу етносів. Досліджуючи провідні етнокультурні константи, можна створити загальні ідіоетнічні образи світу окремих народів.

SUMMARY

Language as a reflection of different peoples mentality is investigated topically during the last 20 years. Intercultural contrastive analysis of the associative experiment reflects some separate world pictures of different ethnoses. Our investigation is aimed to create general idioethnic world pictures of different peoples.

*Г.П.Гадомская
(Симферополь)*

УДК 811.161.1'374:124.5

ОТРАЖЕНИЕ ЦЕННОСТНОЙ КАРТИНЫ МИРА В ЛЕКСИКЕ

Каждая уходящая эпоха оставляет определенное наследие. Перед каждой новой эпохой возникает проблема выбора: принять или не принять то, что ей досталось от ее предшественницы. Что-то отвергается, что-то принимается и изменяется, что-то создается заново, а что-то остается неизменным, вечным. Меняются стереотипы, меняются ценности, меняется язык. Особенно четко это прослеживается на рубеже веков. По мнению М.В.Панова, «события второй половины 80-х – начала 90-х годов XX века по своему воздействию на язык подобны революции»[9]. В таких кризисных условиях возникает ряд проблем, вопросов, связанных с понятием ценность, с особенностями их понимания, толкования и со способами, средствами их формирования.

Изучением ценностей занимается наука аксиология (от греч. *axia* – ценность и *logos* – слово, понятие, учение), которая входит в качестве принципиально важной составляющей в структуру ряда философско-социальных концепций неокантиантски-веберовской, феноменологически-интеракционистской ориентации [3].

Термин аксиология впервые использовал П. Лаппи, за ним Э. Фон Гартман, хотя сама проблематика разрабатывалась уже в философии Древнего Востока и Античности [3].

Базовой для аксиологии является проблема обоснования возможности существования ценностей в структуре бытия в целом и их связи с предметной реальностью.

Слово ценность появилось еще во времена Античности (приблизительно в IV веке до н.э.). В то время слова «ценность, оценка» не

разделяли. Они возникли во всех языках для особого рода отношений человек к миру, для характеристики этого значения, которым обладал тот или иной предмет в его отношении к человеку [3].

В процессе работы были проанализированы различные дефиниции термина «ценность»: философская, религиозно-атеистическая [1; 46; 10, 79-98]; культурологическая [25; 27; 49]; социологическая [3] и ряд других.

Хранилищем опыта, важным формирующим фактором является язык – прежде всего язык, на котором говорит каждый из нас.

Поэтому, изучая проблему ценностей, смены (переоценки) ценностей мы сосредоточили внимание на таких вопросах, как картина мира (концептуальная и языковая), в которой отражаются знания о ценностях; определение ценностей в науке (в ценностной, аксиологической картине мира); место ценностей в русской языковой (в нашей ситуации лексической) картине мира; задачи языковедов по формированию ценностей у подрастающего поколения.

Рассуждения различных авторов о картине мира помещены в следующей таблице.

Научная (общенаучная, концептуальная) картина мира	Языковая картина мира
Брутян Г.А.: «концептуальная картина мира является «инвариантной для всех людей и не зависит от языка, на котором они мыслят и выражают свои мысли» [2].	Космеда Т.: «языковая картина мира является выражением концептуальной картины языковыми средствами» [6, 11-12].
Соколовская Ж.П.: «общенаучная картина мира складывается из специальных картин мира, которые «представляют собой особую форму синтеза знаний каждой отрасли науки «физики, химии, биологии и т.д.) – соответственно: «физическая картина мира», «химическая картина мира», «экологическая картина мира» и т.д. В данном случае «Мир» - это не мир в целом – «Вселенная», - как в философском его истолковании в общенаучной «картине мира», - это «Мир» соответствующей науки – «физический мир», «химический мир» и т.д., то есть «реальность», «данность», «действительность» одного какого-либо аспекта объективного «Мира в целом» - «Вселенной»; аспекта, который исследуется в данной науке – физике, химии, биологии»[13, 4].	Соколовская Ж.П.: «Языковая картина мира, «по сравнению с «Научной Картиной мира», включает, как представляется, не только «научное» знание, но и знание «обиходное», бытовое, «здравый смысл»; мифологические, сказочные «компоненты» знания; знание донаучное, ненаучное; вымыслы, фантазии; суеверия, предрассудки, <...> легенды, «особенности стигмов народного ума» (А.А. Потебня)»[13, 4]. Мечковская Н.Б.: «язык знает немного (в сравнении со всем, что вообще знает человечество), потому что язык – это исторически первая моделирующая семиотическая система человеческого знания, первый запечатленный взгляд на мир. Картину мира, отраженную в языке, можно охарактеризовать так: это наивная (а не научная) картина мира; она «увидена» глазами человека (не Богом и прибором), поэтому приближительна и неточна (но в нужных случаях наука ее «поправляет»)» [7, 32]. Н.Б. Мечковская: «языковая картина в основном наглядна и отвечает здравому смыслу; то, что «знает» язык, - общедоступный фундамент человеческого сознания» [7, 32].

<p>Соколовская Ж.П.: «среди «Миров» - «Химического», «Биологического», «Физического», что, как мы видели, признается учеными, - логичным представляется и «Мир» - «Языка». А значит и логично предположение существования «Языковой картины мира» [13, 6].</p>	<p>Соколовская Ж.П.: «в литературе под «картиной мира» («языковой картиной мира») понимаются два разных аспекта рассмотрения семантики (или лексики). Прежде всего – это общая, интегральная «картина мира», совокупность всего языкового содержания, относительно постоянная и медленно эволюционирующая во времени. Кроме того, «языковая картина мира» понимается как специфические черты семантики данного языка, дифференцирующие его от всех других языков. Первый аспект предполагает, например, что «языковая реальность», «языковой мир» - это окружающий мир, который находит отражение в языке. <...> Второй аспект обычно связывают с идущей от Гумбольдта, через теорию относительности Сепира и Уорфа, Вейсгербера, теорией «внутренней формы» и «языковой организацией мира» [13, 6-7].</p>
<p>Голованова А.: «в состав концептуальной картины мира необходимо включать компонент, который, мы предлагаем назвать ценностной картиной мира (ЦКМ), представляющей собой систему ценностных отношений к познанной действительности. В таком случае концептуальная картина мира (ККМ) будет отражать гносеологический аспект деятельности человека, а ЦКМ аксиологический. При этом первичной является ККМ, а ЦКМ вторичной, т.к. ценностные отношения могут возникать только по отношению к познанному» [4, с]. «В концептуальной (ценностной) картине мира ценности выступают в виде культурных концептов. Концепт, как показано многими исследователями, не является одномерным понятием. Он представляет собой набор различных трактовок одного понятия в сознании носителя языка, которые можно назвать «моделями» интерпретации» (Е.А. Яковлева) или «профилями понятия» (Е. Бартмински). В случае ценностных концептов в качестве моделей интерпретации можно рассматривать четыре типа ценностных отношений: этические, эстетические, утилитарные и гедонистические. Каждый ценностный концепт может выступать как носитель ценности того или иного типа. Помимо этого, его место ценностей обусловлено отношениями с другими понятиями» [4, 164].</p>	<p>Голованова А.: «Ценностная картина мира получает свое воплощение в языковой картине мира» [4, 164].</p>
<p>Космеда Т.: «поэтому многие ученые считают, что концептуальная картина мира более богата, чем языковая, поскольку в формировании первой принимают участие различные типы мышления. Не все то, что познано человеком, выражается словами, не вся та информация, которая приходит из внешнего мира, получает языковую форму» [6, 11-12].</p>	<p>Серебренников Б.А.: «обе эти картины связаны между собой. Язык обозначает «отдельные элементы концептуальной картины мира. Это обозначение обычно выражается в создании слов и средств связи между словами и предложениями. Связывая слова в предложения, язык объясняет содержание концептуальной картины мира» [11, 101].</p>

Вслед за авторами, мнения которых представлены в данной таблице, позволим себе считать, что мир ценностей находит отражение в аксиологической (ценностной) картине мира, которая является частью общенаучной (концептуальной) картины мира, что зафиксировано в научной литературе. Названный фрагмент научной картины мира находит отражение и в языке – в языковой картине мира. Одной из форм фиксации языковой картины мира являются толковые словари.

Анализ ценностей занимает достаточно важное место в ряде наук. В настоящей работе мы помещаем только два научных (нелингвистических) определения ценностей, которые, по нашему мнению, охватывают основные характеристики ценностей.

Авторы «Философского словаря» характеризуют ценности как «специфически социальные определения объектов окружающего мира, выявляющие их положительное или отрицательное значение для человека и общества (благо, добро и зло, прекрасное и безобразное, заключенные в явлениях общественной жизни и природы). Внешние ценности выступают как свойства предмета или явления, однако они приписаны ему не от природы, не просто в силу внутренней структуры объекта самого по себе, а потому что он вовлечен в сферу общественного бытия человека и стал носителем определенных социальных отношений. По отношению к субъекту (человеку) ценности служат объектами его интересов, а для его сознания выполняют роль повседневных ориентиров в предметной и социальной действительности, обозначений его различных практических отношений к окружающим предметам и явлениям. Наряду с такими предметными ценностями, которые являются объектами направленных на них интересов, в качестве ценностей выступают также некоторые явления общественного сознания, выражающие эти интересы в идеальной форме (понятия добра и зла, справедливости и несправедливости, идеалы, моральные нормативы и принципы). Данные формы сознания не просто описывают какие-то действительные или воображаемые явления реальности, выносят им оценку, одобряют или осуждают их, требуют их осуществления или устранения, т.е. являются нормативными по своему характеру» [34].

Религиоведы считают, что «понятие «ценность» обозначает материальные и идеальные явления, их особенности и характеристики, которые люди и общество, исходя из своих (материальных и духовных) потребностей, оценивают как такие, которые удовлетворяют их. Другими словами, ценности являются выражением того, что имеет значение для человека. В процессе исторического развития особенности природных вещей и социальных процессов становятся объектом и средством жизнедеятельности человека, служат удовлетворению его потребностей, соответствуют его интересам и потребностям. Таким образом, они становятся ценностью. Последнюю нельзя

отождествлять с самим объектом или процессом, ценность не существует вне человека.

Ценность – это понятие, которое выражает позитивную значимость природных, социальных и духовных явлений для существования и развития общества, для потребностей и деятельности каждого человека» [10, 79-98].

Оставив высокие материи, отстранившись от различного рода теорий, обратимся к практике – практике языковой, поскольку известно, что первый свой опыт (а для многих он остается основным) человек черпает из языка, на котором он говорит.

С этой целью нами была предпринята попытка анализа лексико-семантической группы «ценность» - группы слов, объединенных интегрирующим значением 'ценность', поскольку «основной структурной единицей языковой картины мира как совокупности всего языкового содержания» является семантическое поле, а не слово. Об этом говорили Л. Вайсгебер, Й. Трир, Ю.Н. Караулов» [5, 245]. «В семантическое поле должны включаться все семантически связанные элементы, причем коннотативные компоненты их значений могут быть различными, отражать разные точки зрения на предмет или явление. Именно поэтому мы можем говорить об универсальности и многогранности языковой картины мира. Как пишет Л.О. Чернейко, «объективную картину рисует «совокупный» художник, отражает «совокупный» наблюдатель. И этот наблюдатель язык» [16, 190].

«Ценности, будучи идеальными сущностями, в языке объективируются в абстрактных именах. В силу специфики идеального объекта, инвариантное значение слова ему соответствующего, составляет лишь часть его значения. Другая, иногда большая часть, формируется на основе жизненного опыта говорящего. Но при этом язык, как материальный субстрат ценностных понятий, накладывает на их восприятие определенные рамки. В системе языка за многие века его существования отразились и сохранились знания и представления народа, язык превратился в «самостоятельную составляющую данной культуры» [15, 49]. Поэтому, как замечает Л.О. Чернейко, «личный смысл абстрактного имени (в идиолекте) существует на фоне интуитивно осознаваемого надиндивидуального смысла языка» [16, 148].

Понять, как лексема «ценность» трактуется в языке, как она представлена в языковой картине мира, носителей русского языка нам помогли словари русского языка различного типа.

Русская лексикография, как известно, имеет большое наследие. В процессе анализа толкований слова «ценность» в русском языке нами были проанализированы дефиниции ряда словарей [19; 21; 22; 24-30; 31-36]. Прделанная работа позволила выделить то общее, что содержится в дефинициях перечисленных словарей - было получено

рабочее определение (толкование) слова «ценность», имя поля «ценность», имя лексической группы «ценность»:

1) стоимость чего-нибудь, выраженная в деньгах; цена; соотношение по курсу; то, что имеет большую цену;

2) важность, значение, значимость чего-либо;

3) то, что имеет высокую стоимость; явление большого культурного значения; ценный предмет, явление; предмет ценный для духовной жизни народа, общества.

Оперируя полученной дефиницией, используя метод сплошной выборки, мы попытались выбрать из «Словаря русского языка» С. И. Ожегова, Н.Ю. Шведовой [24] семемы-существительные со значением 'ценность'. Этот словарь был избран нами как наиболее доступный, как наиболее распространенный и соответственно оказывающий воздействие на формирование «языковой картины мира» большого количества носителей русского языка. Семемы включались нами в лексическую группу «ценность» по «формальному» и «логическому» признакам. «Формальным» признаком будем считать наличия в их толкованиях слов со значением 'ценность' - таких лексем, как цена, ценность, ценный, значение (=ценность), достоинство (=ценность), драгоценность, драгоценный, важность (=ценность), важный (=ценный), смысл (=ценность), качество (=ценность); логическим - общее (научное, бытовое) представление о ценностях. «Формальный» критерий в данном случае будем считать главным, поскольку он является языковым.

В результате сплошной выборки был получен список семем-существительных, обозначающих материальные и нематериальные (морально-этические и культурные, религиозные) ценности. В таблице цифра справа от слова обозначает порядковый номер его значения (семемы); затемнены те семемы, отнесение которых к лексической группе 'ценность', с учетом «формального» критерия отбора, не вызывает сомнения.

Материальные ценности	Нематериальные ценности	
	Морально-этические и культурные ценности	Религиозные ценности
Алмаз1	Благополучие2	Благо1
Золото3	Добро1	Бог1
Аметист0	Добродетель0	Бог2
Золотые деньги0	Достоинство1	Богородица0
Касса3	Достояние2	Душа3
Корона1	Дружба0	Извод2
Медные деньги2	Духовность0	Икона0
Медь2	Жизнь2	Коран0
Медяк0	Жизнь3	Костел0
Металлические деньги	Закон3	Крест2
Монета0	Идеал1	Лавра2
Награда1	Искусство1	Мечеть0
Награда2	Любовь1	Моши0
Надбавка2	Любовь2	Религия2
Наличность1	Мораль1	Святцы0

Налог0	Моральность1	Синагога0
Налогенный плтеж0	Мудрость2	Спаситель2
Наследство1	Награда3	Троица1
наследство1	Наследие0	Храм1
Недвижимость0	Наследство2	Церковь2
Обеспечение2	Наука0	
Облигация0	Нравственность0	
Обмен2	Отзывчивость0	
Обязательство2	Открытость2	
Реликвия0	Патриотизм0	
Реликвия0	Правда0	
Серебро1	Совершенство0	
Соболь2	Совесь0	
Серебряные монеты	Сокровище2	
Собственность1	Справедливость2	
Сокровище1	Счастье1	
Сокровище3	Счастье2	
Средство4	Уважение0	
Иждержки2		
Изумруд0		
Имени1		
Имени2		
Имущество0		
Камень2		
Капитал1		
Капитал2		
Каракуль0		
Средство5		
Суда0		
Старина1		
Субсидия0		
Субсидия0		
Техника2		
Товар2		
Ценность4		

Таблица достаточно ярко иллюстрирует современную ситуацию, которая выглядит следующим образом: очень четко в русской лексикографии (русской языковой картине мира) очерчены ценности материальные. Их «ценность» не вызывает сомнения у пользователей словаря. Что касается ценностей нематериальных, то здесь можно спорить, упрекать авторов словаря в необъективности, автора настоящей статьи в субъективизме, но прямой связи между значениями семем, перечисленных второй и третьей колонках настоящей таблицы, и значением слова «ценность» практически нет. Безусловно если использовать правила шести и девяти шагов В.В. Морковкина и Ю.С. Караулова, то эту связь найти можно.

Язык, а особенно лексика, как явление, непосредственно связанное с предметным миром человека, отображает представления об окружающем мире». Поэтому, языковая картина мира – это «сво-

еобразное видение мира сквозь призму языка» [17, 47], это «общая, интегральная <...> картина, совокупность всего языкового содержания» [5, 245].

Состояние современной русской лексикографии опасно тем, что человек, находясь в языковой среде, которую формирует и лексикография, испытывает ее влияние. Будучи явлением социальным, язык воздействует на социум. Человек в некоторой степени мыслит образами, а языковая картина мира эти образы ему «навязывает», формируя тем самым стереотипы поведения.

Возникает чисто прагматический вопрос: что же в этой ситуации могут сделать языковеды?

Решение прагматических проблем не возможно без решения проблем семантических. На вопрос о том, как следует решать такого рода проблемы, мы находим ответ в работах Я. Пузынины. «Считаю,- пишет она, - что одним из способов восстановления, а также становления, собственной иерархии ценностей является включение в общественное употребление семантической проблемы – разъяснение слов и выражений. Важной задачей людей, преподающих язык, пишущих и говорящих о нем, является научить слушателей и читателей задавать вопрос: что это значит? Задавать его, прежде всего, там, где идет речь о важных для человека словах и понятиях» [18, 253].

По нашему мнению, главная задача лексикографов в этой ситуации сводится к тому, чтобы, говоря словами Н. Б. Мечковской, суметь, используя научные лингвистические подходы «поправить» языковую картину мира [7, 32] - необходимо пересмотреть в следующих изданиях словарей систему толкований слов со значением 'ценность' и постараться устранить сложившуюся диспропорцию.

От того, как будет развиваться лексикография, будет зависеть, насколько адекватно человек будет воспринимать информацию о соответствующей сфере человеческого бытия (в том числе и о ценностях) и как будет использовать эти знания.

ЛИТЕРАТУРА

І. МОНОГРАФІЇ І СТАТТІ

1. Арутюнова Н.Д. Аксиология в механизмах жизни и языка// Проблемы структурной лингвистики 1982. – М., 1984. – С.6.
2. Брутян Г.А. Лингвистическое моделирование действительности и его роль в познании// Научн. Докл. высш. школы. Вопросы философии. – 1972. - № 10.
3. Бургин М.С., Кузнецов В.И. Аксиологические аспекты научных теорий. – К., 1991. – 179 с.

4. Голованова А. (2003), *Категория ценности и ее репрезентация в польской языковой картине мира*, [w:] Bartmicki J. (red.), *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, Lublin, s. 163-171.
5. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М., 1976. – С. 245.
6. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвитку категорії оцінки. – Львів, 2000. – С. 11-12.
7. Мечковская Н.Б. Язык и религия: Пособие для студентов гуманитарных вузов. – М., 1998. – 352 с.
8. Новиков Л.А., Иванов В.А., Кедайтене Е.И., Тихонов А.Н. Современный русский язык: Лексикография. - М., 1987. – С. 92.
9. Панов М.В. Из наблюдений над стилем современной периодики // Язык современной публицистики. – М., 1988.
10. Релігієзнавство: Навчальний посібник / За редакцією С.А. Бублика. – К., 1998. – 496 с.
11. Сербреников Б.А. Как происходит отражение картины мира в языке// Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – С.101.
12. Смелзер, Н. Социология : Учебное пособие для студентов вузов: Пер. с англ. / Нейл Смелзер; научный ред. В. А. Ядов. - М., 1994. – 687 с.
13. Соколовская Ж.П. «Картина мира» в значениях слов. «Семантические фантазии» или «катехизис семантики». – Симферополь, 1993. – 232 с.
14. Тугаринов В.П. Теория ценностей в марксизме. – Л.: изд-во Ленинградского университета, 1968. – 124 с.
15. Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. – М., 1990. - 203 с.
16. Чернейко Л.О. Лингвофилософский анализ абстрактного имени. – М., 320 с.
17. Яковлева Е.С. К описанию русской языковой картины мира// Русский язык за рубежом. – 1966. - № 1-2-3 – С.47.
18. J. Puzynina, 1997, Siowo – wartość – kultura, Lublin, s. 251-257.

II. СЛОВАРИ, ЭНЦИКЛОПЕДИИ, СПРАВОЧНИКИ

19. Абрамов. Н. Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений. - М, 1999.
20. Атеистический словарь / под ред. Абдусамедова А.И. – М., 1984.
21. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. – М., 1991.
22. Ефремов Т. Ф. Новый словарь русского языка: Толково-словообразовательный. - М., 2000.
23. Культурологический словарь / Под ред. Абдусамедова. – 2-е изд., М., 1989.

24. Ожегов С. И., Шведова Н.Ю. Словарь русского языка. – 4-е изд., доп. – М., 1999.
25. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. В 2 т. – М., 1959.
26. Словарь русского языка. В 4 т. / Под ред. А. П. Евгеньевой. - 4-е изд., стер. – М., 1999.
27. Словарь синонимов русского языка / Под ред. А. П. Евгеньевой. В 2 т. – М., 1971 – 1974.
28. Словарь современного русского литературного языка. В 17 т. / Под ред. А. М. Бабкина, С. Г. Бархударова, Ф. П. Филина и др. М.; Л., 1948-1965.
29. Словарь сочетаемости слов русского языка/ Под ред. Денисова П.Н., Морковкина В.В. – 2-е изд., испр. – М., 1983.
30. Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный вторым отделением Императорской академии наук. В 4 ч.- СПб., 1847.
31. Толковый словарь русского языка. В 4 т. / Под ред. Д. Н. Ушакова. М., 1940.
32. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. В 2 т. – М., 1999.
33. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. - М., 1973.
34. Философский словарь/ Под ред. Фролова И.Т. - 5-е изд. – М.: Политиздат, 1987.
35. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. В 2 т. – М., 1999.
36. Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. - М., 1975.

АНОТАЦІЯ

Дана стаття присвячена аксіологічним проблемам мовознавства. Автор звертає увагу на особливості відображення ціннісної (аксіологічної) картини світу, - фрагменту наукової картини світу, зафіксованого в словниках російської мови. Вказує на важливу роль мовознавців у формуванні цінностей.

THE SUMMARY

Present clause is devoted valuable to problems of linguistics. The author pays attention to features of reflection valuable of a picture the world of a fragment of a scientific picture of the world in dictionaries of Russian. Specifies the important role of scientists in formation of values.

УДК.821.161.2

**СОЦІОКУЛЬТУРНА ПАРАДИГМА ЖИТТЯ
В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ**

Тема життя посідає одне з центральних місць серед вічних цінностей Буття і Всесвіту. Ця категорія осмислюється світоглядно-релігійними системами, мистецькими способами осягнення світу. Життя досліджується з позицій природознавства, психології, історії, культурології, антропології та інших наук. Першорядного значення життя набуває у філософії, у народній та національній свідомості. У відповідній словниковій статті «Філософського енциклопедичного словника» зазначено, що «життя – це те, чим світ організмів (тобто рослини, істоти, людина) відрізняється від усієї іншої дійсності таким чином, як іще з найдавніших часів уважали люди, наочно, почуттєво осягаючи сутність життя. Такий головний смисл цього слова, з якого розвивається ціла низка спеціальних його значень, що часто виключають одне одного» [24, с159]. Концепт життя, безсумнівно, є одним із невід’ємних елементів картини світу людства в цілому і будь-якої людини зокрема.

Лінгвософська категорія життя є обов’язковим елементом концептосфери української лінгвокультури, що відповідним чином відбивається і в мовній картині світу. «Словник української мови» виокремлює такі значення лексеми життя: «1) існування всього живого; 2) стан живого організму і стадії розвитку; 3) період існування кого-небудь, вік; 4) спосіб існування кого-небудь; 5) жива істота; 6) про щось дороге, необхідне, важливе (перен.); 7) прояв фізичних і духовних сил живих істот; 8) поживлення, рух, посилення діяльності живих істот; 9) сукупність явищ, що характеризують існування, визначають розвиток чого-небудь; 10) те, що реально існує, дійсність» [22, с.535]. Сучасні лінгвістичні дослідження акцентують увагу на тому, що найбільш широко і різноманітно представлені в мовленні середня та кінцева фази життєвого процесу, які варіюються в залежності від спрямованості дій, активності та бажань суб’єкта. Ці зусилля мовців спрямовані здебільшого на продовження чийогось життя, пов’язані зі свідомим впливом на своє або інше життя, що призводить до змін у ньому.

Метою даної статті є аналіз засобів вербалізації концепту життя та встановлення його ролі в концептосфері Олександра Олеся.

Для розуміння змісту концепту життя особливого значення набувають факти з основних життєвих і соціодуховних ситуацій поета, різні вияви й характеристики його образно-художнього мислення. Залежно

від цих обставин по-різному сприймається і характеризується цей концепт Олександром Олесем – відомим українським поетом першої половини ХХ століття. Актуальність даного дослідження підкреслюється не лише відсутністю розвідок, присвячених вивченню концептуалізації життя в мовосвіті митця, а й вагомістю самого цього поняття зі сфери екзистенції. Власна життєтворчість та індивідуальне світорозуміння створили унікальну картину світу Олександра Олеся. Свідомість митця розвивалась у межах соціокультурного простору, він протягом життя засвоює накопичений народом та власний досвід світосприйняття і формує на цій основі особистісні смисли, які складаються в картину світу. Саме поняття мовної картини світу формується у взаємодії тріади «особистість–мова–культура». Лінгвоментальна категорія життя посідає провідне, домінуюче місце в концептосфері Олександра Олеся. Ця теза підтверджується даними аналізу його мовосвіту і спостереженнями сучасників поета, які були добре обізнані і з особливостями, драмами життя самого митця і з вираженням цього поняття у його творчості.

Своє розуміння життя Олександр Олесь нерідко висловлює в листах. Наприклад, 1906 року він пише Х.Алчевській: «Живетя мне хорошо, хорошо настолько, насколько вообще возможно жить хорошо в данное время».[3, с.140] Роздумами про сенс життя ділився він із П.Стебницьким: «Жити чи не жити?» Коли я оглядався кругом себе, я бачив одні напівгрупи. Коли я заглядав у їхні душі, вони були розкологі надвоє, і одна частина душ боролася з другою. Гармонії не було. І так у всіх, і так у мене. І я ясно побачив, що треба зігрішити неодмінно – якій частині душі допомогти в боротьбі вирішити: «Жити чи вмерти». І коли віра в свої сили, бажання життя перемогли протилежне, я тільки зітхнув і угледів те, чого не бачив раніше» [3, с.154-155]. В іншому листі, знаходячись під впливом зовнішніх обставин, Олесь стверджує: «Як важко, коли не бачиш навкруги ніякого просвіту, коли від життя не ждеш уже нічого» [3, с.158]. Усвідомлення життєвих незгод передає поет у листі до П.Стебницького такими словами: «Я знав, що ось-ось життя гаркне: «На місце!» – і я знову згорбилось і піду в різниці... і розтоптаного, прибитого, принизливого буду бачити себе і давати дорогу кожному проходячому»[3, с.160-161]. Своє життя поет співвідносить із часовими характеристиками, матеріальними витратами, причиново-наслідковими тезами. Про взаємозв'язок життя і творчих намірів Олесь пише у листі до дружини: «Моя доля дивно нагадує долю кращиків співиців, і якщо життя не обірве мої струни, я зіграю досі ще не чувані пісні» [15, с.15]. З «Автобіографії» Олеся дізнаємося, що він виокремлює поняття громадського, студентського, сільського та літературного життя» [15, с.48-50]. Рельєфно постає в епістолярії Олеся поняття українського життя, яке митець коментує у листі до М.Павловського словами російської поезії: «Життя наше українське в даний момент «осенний дождик сквозь туман». Хроніка українського життя в «Киевской мыс-

ли» – одна юмористика. Боляче і соромно читати» [3, с.170]. В іншому листі про життя в Україні за часів реакції поет пише: «І на протязі довгих літ життя наше мені уявляється якимсь безконечним похоронним кортежом» [3, с.146-147]. Згодом у свідомості Олесь виникає поняття інтенсивного життя нації [3, с.151].

Розмежовує поет життя реальне та ірреальне, життя в окулярах і без них та при цьому зазначає, що коли людина перебуває в ілюзорному світі і раптом «скидає окуляри і бачить життя таким, яким воно є», а саме від цього моменту починається трагедія [3, с.150]. Власними міркуваннями про те, чи зможе він «перевести свою думку в життя» [3, с.143], спробами «знайти місце і для себе в житті» [3, с.150], «пояснити багато чого в моїм житті» [3, с.151] ділиться О.Олесь із С.Чикаленком. Цьому ж адресату він 1915 року висловлює своє бажання піти на війну, бо «там всі завзято борються, і змагається життя і смерть» [3, с.148].

Думку про нерозвинутість українського життя в 10-х роках ХХ століття Олесь обстоює і деталізує, стверджуючи, «що зараз у нас немає власного життя: нема нічого яскравого ні в громадській роботі, ні в літературі, ні в мистецтві» [3, с.159]. Омріяне ним «щасливе життя» реалізується і в поезії, і в драматургії, а в епістолярії виступає в образі «золотих огнів», коли він пише, що нам потрібні руки, які б розбили мури, які б в сизих далях запалили золоті огні щасливого життя і повели людей з нудної буденщини» [3, с.155]. Олесь уявляє «життя далекої будучини, щоб догодити майбутньому читачеві і заглядати в перспективу сучасності» [3, с.157].

Метафоричне «повноводе життя» знаходимо в рукописних Олесевих матеріалах 1917 року, коли поет маніфестує революційні прагнення, які допоможуть «спільно вирішити спільну долю, забезпечивши трудовому народові права повноводого життя» [9].

Той факт, що фундаментальна категорія життя належить до основних у соціокультурній та мовно-художній свідомості О.Олесь, підкреслювали його сучасники. О.Білоусенко слушно стверджував, що О.Олесь мав «свої життєві завдання, свою так би мовити поетичну місію» [2, с.6], що Олесеві властиве «почування великого процесу життя» [2, с.10].

Якщо М.Зеров зазначав, що поет у творчості «любить спинятися над усім непристосованим до життя і життям відметеним», то П.Филипович ту ж рису коментував з протилежного боку, зазначаючи, що О.Олесь «як типовий романтик не міг оспівувати буденну працю і боротьбу, взагалі буденне життя» [25, с.207]. Поетом життєвих контрастів називав О.Олесь С.Єфремов, чим ніби синтезував два попередніх підходи. Якщо ж ще врахувати, що літературу М.Грушевський образно називав «королівною українського життя», фактично виокремлюючи й підкреслюючи ту роль, яку літературно-художнє мислення відіграло в розвитку українського суспільства, що, за його концепцією, в літературі «концентрувалась і

виявляла себе національна свідомість», і наполягав на тому, що загалом «українське щастя – свій вираз знаходить передусім і майже включно в літературі» [4, с.257], то стане зрозуміло, що концепт «життя» об'єктивно ставав ключовим у тогочасному літературному процесі, до інтерпретації якого протягом першої половини ХХ століття зверталися письменники різних естетичних уподобань. У передмові до збірки «Вибір поезій» (1903-1923), виданій у Празі 1923 року, М.Грушевський так пише про Олесево життя: «Життєвий шлях не стелився легко перед ним: пестієм долі не був він ніколи і творчість його, особливо в другім десятилітті, проходила в дуже тяжких умовах» [4, с.267].

У період наукового вивчення спадщини поета дослідники також звертали увагу на роль і місце життя в мистецькій спадщині Олеса. А.Недзвідський так коментує драматичність поетового життя: «Молодому поетові, що тягнувся до світла й радості, відчував відразу до огидної обивательщини, не вистачало наполегливості і непохитності горьковського Сокола. В цьому полягала вся дальша життєва і мистецька трагедія Олександра Олеса» [14, с.18].

Багатство духовного життя Олеса відзначає Д.Донцов [5], а про його філософське осмислення пише Яр Славутич: «Беручи життя як даність, він по-філософськи осмислює його» [21, с.9]. О.Бабишкін, відтворюючи думки критики доеміграційного періоду, зазначає, що О.Олесь «віддавав перевагу темам з життя природи над темами з життя людського» [1, с.96]. Біограф поета М.Неврлий, розвиваючи погляди С.Єфремова, характеризував Олеса як співця життєвої гармонії і контрастів. За концепцією М.Неврлого, гостре відчуття контрастів у житті є домінантним в усій творчості О.Олеса [13, с.56]. М.Жулинський деталізує контрастність Олесевої життєтворчості в таких словах: «Дійсність повсякчасно вносила дисгармонію і в його особисте життя, і в ті омріяні, сповідувані ідеали в ім'я здобуття яких він творив і жив» [7, с.95].

Р.Радишевський акцентував увагу на тому, що «О.Олесь не оминав у своїй творчості жодної важливої події з життя України» [18, с.6], а найвищим виявом життя в Олеса називав силу кохання чи то до конкретної людини, особливо жінки, чи до вічної страдниці України [19, с.6]. Особливо наголошує Р.Радишевський на віталістичності його поезії: «Феномен Олеса таїться у віталістичній силі його поезії, з домінуючою риторикою молодості, радості і волі, які він повторює в різних варіантах своєї лірики, виявляючись в стихійності, динамізмі, енергетизмі, похвалах, природних інстинктах, знаходячи при цьому опертя у популярних на початку ХХ століття філософів Ніцше і Бергсона ... Уся його творчість засвідчує знання ним Ніцшеанського культу молодості, вираженого в грецькому Діонісі, а також наявність і розуміння Бергсонівського інтуїтивного пізнання динамічної дійсності з апофеозом життя і страхом перед смертю» [19, с.7]. І.Лисенко пише про «два крила його трагічного

життя» – Україну й чужину, а до його життєпису застосовує метафоричну назву «розірвана нитка життя», назвавши так вступну статтю до збірника спогадів [12, с.6]. Взаємозв'язок особистого і творчого життя відстежує А.Свєрфова: «Реальне життя з його піднесенням і спадом (любов до Віри Антонівни Свадковської, майбутньої дружини поета, і втрата сина-поета і археолога, політичного діяча Олега Ольжича, палке бажання прислужитися рідній Україні і вимушене життя на чужині, захоплення першою російською революцією, творчий злет і переживання трагедій народу в роки реакції) – всі ці моменти відбилися у творчій спадщині Олександра Олесь, яку можна сприймати як творчість поета-лірика, з одного боку, а з другого, – як громадського поета. Саме на такому тлі життєпису і з'являються його тужні думи у віршах» [6, с.208].

І.Дзюба визначав як характерну рису те, що Олесь «вдихнув в українську поезію дух невичерпної індивідуалізації внутрішнього життя, вніс до неї щонайтонший ліричний психологізм і спонтанну задушевність» [15, с.322]

Власне, індивідуальне розуміння життя Олександр Олесь виношує протягом усього життя і висловлює його в поетичних та драматичних творах, в прозі, сатири, публіцистиці. Нами зібраний широкий та чисельний матеріал з його листів, архівних матеріалів, редакційних варіантів, які перегукуються з художніми текстами. Найповніше компонент індивідуально-авторського осмислення життя репрезентований у поетичних творах. Зібраний нами методом суцільної вибірки мовний матеріал нараховує понад 1000 текстових фрагментів із вербалізацією концепту життя. Стрижневим словом, що репрезентує цей концепт, є життя. Концепт має польову структуру, на периферії якої знаходяться похідні іменники, дієслова, прикметники, словосполучення.

У мовній картині світу О.Олесь актуалізуються такі смислові шари концепту життя: особисте життя, соціокультурне життя, життя природних реалій. Цей концепт відбиває знакові рефлексії у структурі поетичного мислення О.Олесь. Стрижнєве слово «життя» в поетичних контекстах митця пройняте внутрішньою динамічністю, експресивністю, навіть патетичністю і ретрансльює пафос життя як горіння, як особистісної і соціокультурної домінанти поета. Воно зазвичай пов'язане із драматичним інтонуванням і трагедійною символікою, асоціативно дотичною до одвічних біблійних мотивів, у яких образ «життя» не тільки висвічується образом «хреста», а й постає втіленням морально-духовного несення «хреста»: «Я все життя горів на огнищі людському, // Я все життя неначе був розп'ятий // За злочинчийсь на вічному хресті» [16, т.1, с.283].

Поет не сприймає життя без руху («Я молодість люблю! // Не будь її, давно було б життя без руху...») [16, т.1, с.585]), відчуває життєві реалії, процеси у часі й просторі («Життя – це все! З життям зникає/

/ І небо, й сонце, і земля, // І час, і простір» [16, т.1, с.495]. Життя у творах Олеся – явище багатомірне й багатозначне.

Особистісний вимір життя репрезентується в рядках, що підкреслюють віталістичність мистецької природи за рахунок художньо-семантичного ланцюга «життя-радість»: «Радість життя в моїм серці співає, // Горі розлуки з ним тужить в мені» [1, с.779], «Хоч в грудях повно почуття // І догорає вогник віри, // А все ж таки люблю життя, / Люблю без пам'яті, без міри» [16, т.1, с.785]. В Олесевій поезії є частотною взаємодія польових структур концептів «життя-кохання»: «Ти бачиш: я тебе цілую, // Життя і душу віддаю» [16, т.1, с.306], «Розбив тобі я все життя, кохання... // І все єдиний я розбив, // Але тебе, не віриш, я любив.» [16, т.1, с.722]. Яскравою є маніфестація свого наміру оживляти увесь світ навколо себе: «Зроблю усе живим, чудовим, // Таємності, розкошів повним» [16, т.1, с.87].

Динаміка зміни смислового наповнення концепту життя особливо відчутна в поезіях еміграційного періоду. Актуалізуються такі художньо-семантичні ланцюги, як «життя-ніч» («Нехай життя, як ніч», [16, т.1, с.308], «життя-минуле» [О краю мій, коханий краю, // Коли ж це стратив я життя?! «Життя минає наче сон» [16, т.1, с.418], «життя-смерть» («Ніколи нам уже не доведеться жити // Життям борців за всенародне щастя» [16, т.1, с.284]). Мовомислення О.Олеся вицленює стан «нежиття», яке відмежовується і від життя, і від смерті «Це не життя уже, це віку доживання» [16, т.1, с.494], «Це не було вже животіння» [16, т.1, с.485], «В житті полусоннім // Несеться і зліва і справа» [16, т.1, с.845].

Соціокультурний зміст концепту життя репрезентується в поезії Олеся художньо-семантичними ланцюгами «життя-боротьба», «життя-борці», «життя-Україна-могила», «життя-воля», «життя-честь», «життя-пекло». «Коли Україна життя проклала // І ціла самою могилою стала», «Життя для них – це боротьба», «Пішло життя залізною ходою // До брам заводу, до тюрми, // І ми почули над собою // Якись нечувані громи [т.1, с.475], «Життя не жде. За обрієм свобода, // За ним і день, і боротьба» [16, т.1, с.766], «Спасай життя і честь свою // І встав себе навк в бою» [16, т.1, с.587]. «Хай пекло – все життя – воно ніщо Орфею», «О, ви тепер життя обранці, // Чи ви почули нас в той час, // Чи ви до нас прийшли уранці, / / Як промінь сонця впав на вас» [16, т.1, с.518]. Соціодуховне значення слова життя реалізоване у поетичній площині мовосвіту Олеся: «Скільки не дбай про власне, // А життя буде нещасне» [16, т.1, с.682], «І їй життя не пророкуй // (Не жити Україні)», [16, т.1, с.714], «життя в туманах їм засвіте» [16, т.1, с.571] «Життя стікає кров'ю» [16, т.1, с.726].

Особливої актуальності в його поезії набувають семантичні маркери, виражені епітетними словосполученнями «*незалежне життя*», «*вільне життя*», «*національне життя*», «*щасливе життя*». Словосполучення «незалежне життя», наприклад, в Олесевому поетич-

ному мовленні взаємодіє із суспільствознавчими поняттями «мета», «вільний народ» та народнопоетичними образами «вільний орел», «вільний птах»: «Незалежне життя – ось де справжня мета//Тільки вільний орел вільним птахом літа...// Тільки вільний орел своє щастя кує, //Тільки вільний народ і бере, і дає» [16, т.1, с.801].

Концептуалізація життя в Олесевої картині світу спирається на традиції української поезії, насамперед на традиції Шевченка, у якого цей концепт також посідає чільне місце. У ліричних творах О.Олеся наявний прийом, що часто зустрічається в поезії Т.Г.Шевченка, коли герой або героїня проклинає своє життя. Це, зокрема, спостерігається в Олесевої пісні «Ой була на світі та удівонька...», де від імені ліричного героя промовляється: «Коси собі рвала, // Життя проклінала». Схожа колізія, витримана у ритміці народнопоетичної стилістики, розвивається О.Олесем і в поезії «Міцно і солодко, кров'ю упившись...», де подано традиційну для фольклору тугу за чоловічим началом: «Мати без сина і жінка без мужа // Плачуть, життя кленучи» [16, т.1, с.75].

На відміну від багатьох поетів XIX століття, які тяжіли до туманення життя крізь призму народнопоетичних цінностей, О.Олеся розробляв переважно «вічні» теми життя, до складу яких у його творчості належать такі поняття, як душа, краса, кохання, смерть, доля. Світоглядне розуміння життя в Олесевої мовній картині світу супроводжується словами «жити», «сене життя», «фарби життя». Показовим у цьому відношенні постає вірш «Як жити хочеться...», де течія «я»-свідомості корегується прагненням розібратися у власному естві, оточуючому соціумі, конкретних життєвих явищах. Концептуалізація життя у творчості О.Олеся здійснюється і в ракурсі опозиції «життя-смерть», яка породжує й зумовлює антитезу «килим-вінок»: «Тільки той досягає мети, хто іде, // Тільки той, хто горить, не згорає, // Стеле килим для його життя молоде, // Смерть вінок йому вічний сплітає» [16, т.1, с.256].

Життя природи репрезентується в пейзажному просторі, де є утвердження ідей торжества, краси життя через осягнення законів біосу (невблаганна боротьба за місце під сонцем, за кохання), змодельовано ситуації нескінченності руху у вир пристрастей, поривів, небезпек, у світ мрій, через символізацію образів, змін у природі. Життя квітів переосмислюється як життя людей. Відомі спроби трактувати поезію «Айстри» як символічне зображення філософії аморфної пасивної людини, життя якої проходить лише у сонливих мріях: «Опівночі айстри вночі розцвіли...//Умилась росою, вінки одягти, // І стали рожевого ранку чекать, // І в райдугу барвів життя убирать» [16, т.1, с.53]. Ці квіти марять про сонячні дні і весну, і раптом бачать, що навколо – тюрма і жити марно: «І вгледіли айстри, що вколо тюрма...// І вгледіли айстри, що жити дарма, // Схилились і вмерли» [16, т.1, с.53]. Своім життям живуть і акації, спокійними, розміреним, до якого прагне і людина, як, наприк-

лад, у поезії О.Олеся «Літньої ночі». В іншому контексті, розбите життя порівнює з деревами без листя восени: «О не без жалю погубили//Дерева листя восени» і проводить паралель «По кращих мріях чоловік, // Коли життя розіб'є їх// І хрест поставе на могили» [16, т.1, с.571].

У поемі «На зелених горах» О.Олесь відбив єдність архаїчного життя українських верховинців і незалежної природи їхнього рідного краю: «Там люде, духи і каміння// Віки живуть життям одним» [16, т.1, с.216].

Поетична інтерпретація концепту «життя» змінювалася відповідно до соціокультурних умов та ситуацій. Спостерігаються суттєві відмінності в Олесевому сприйнятті життя на батьківщині та еміграції. На підставі аналізу поезій О.Олеся періоду празької еміграції Б. Зілинський дійшов висновку, що певне поетове розчарування «українським емігрантським життям у цій країні перемогло повністю первісні ілюзії та надії» [8, с.571]. Песимістичне сприйняття життя на чужині переростає в невизначену стилістику питальних речень: «Де цвіт життя, де гомін, рух?» [16, т.1, с.493]. П.Карманський, який зустрічався з О.Олесем у 20-х роках, стверджував, що поет «серед життєвого бенкету плакав душею, бо знав, що це бенкет засудженого на смерть» [18, с.571]. Згодом невизначене й одноманітне буденне життя на чужині здається Олесеві ще більш безрадісним і безперспективним: «Натягнуті, як струни, наші нерви, // І люто б'є по них життя саме» [16, т.1, с.518]. В Олесевих поезіях цього періоду все частотніше життя на вигнанні уподібнюється становищу раба. У час еміграції поет, мов міфічний Антей, оплакував і недолю рідного краю, і занепад власного буття – дисгармонійного, безцільного і безплідного.

Важливо відзначити, що у збірці «Чужиною» все частіше зустрічається й домінує концепт «життя», поінтерпретований у негативних семантичних відтінках і значеннях. Характерними стають рядки, сповнені настроїв туги, зневіри, безвиході, слово «життя» фактично стає синонімом глибокого душевного відчаю, що посилюється використанням дієслів із заперечним змістом та загальною мінорною інтонаційністю: «За ревами громів не чуть нам співу серця, // Не чуть нам голосу його глибин... // Життя ж пливе, і день поволі погасас, // І темні крила вечора тремтять. // О, дайте тиші нам прислухатись до світу // І вічно-вічним душу напоїть... // Життя цвіте зелено-білим садом, // Не бачимо ми цвіту, як сліпі» [16, т.1, с.282]. У цій же збірці «Чужиною» зустрічаються фрагменти прямого публіцистичного потрактування концепту «життя», де знову актуалізована заперечна семантика дієслів у зв'язках із лексичними формами значення на кшталт «ніколи», «всенародне щастя», «воля». У таких рядках поезія переходить у формат пафетичного послання, оздобленого поетикою ораторської мови та домінуванням думки, мисленевого начала, притаманного газетно-журналістській стилістиці: «Ніколи нам уже не доведеться жити // Життям борців за всенародне щастя, // За волю...» [16, т.1, с.284]. Поет досить критично й іронічно зображував

реалії та будні життя на чужині, поетично осмислюючи його як цілком чужинське життя. Ю. Сірий згадував, як його цікавили Олесеві «маленькі книжечки «Перезва» чи «Відлітали орли», щоб переконатись у його обдаруванні саатирика та уявити собі тодішнє емігрантське життя, пізнати багатьох тодішніх діячів із їхніми негативними рисами» [20, с.32]. Аналізуючи поезію О.Олесья еміграційної доби, О.Бабишкін зазначав, що «він (Олесь) дійсно втомлений і розбитий життям на чужині» [1 с.102].

Як умотивовано підкреслював М.Неврлий, у цей час у свідомості й творчості поета «життєві знегоди породжують зневір'я й почуття самотності, і він починає передавати «атмосферу кав'ярняного життя» [13, с.58]. До розуміння й усвідомлення специфіки концепту «життя» в Олесевій творчій спадщині важливо долучити й спогади Наталени Королеви про поетове життя на чужині в останній період: «Най мені вибачать за порівняння, але Олесь мені нагадував за ту добу свого життя такого бика, що звуть їх в Іспанії «avanto». Це досить рідкісне явище – такі тварини, що не кидаються до одчайдушного бою з еспадою. Але чекають зрезигновано, спустивши голову, на перший смертельний удар... Таким мені видався і Олесь. Він відчував, що неминуча хвиля – близько. І нічого не можна на це порадити. І чекав зрезигновано і покірно» [11, с.70]. Спостереження Н.Суровцової показують, як під час її роботи в Олесевому архіві «з пожовклих аркушів паперу виглядало життя. Ось на шматочку меню з ідальні – чернетка вірша; на зворотньому боці нудного ветеринарного звіту – знайомі рядки. От дві публіцистичні статті з дожовтневих часів, не знати, чи були вони надруковані» [23, с.64]

Під цим кутом зору стають зрозумілими Олесеві рядки, у яких він додав нових семантичних штрихів до тлумачення концепту «життя», зображуючи емігрантську дійсність: «На гноїщах Європи ми, як черви, в'ємось». На еміграції усе частіше і настійливіше пронизує Олесеву лірику мотив «життя і смерть». Якщо у творах, написаних в Україні, цей мотив мав дещо романтичне забарвлення, то на чужині він постає просякнутим не тільки драматичним, але й відверто трагедійним інтонуванням: «Коли я вмер – забув, не знаю... // Як в орній прірві забуття... // О краю мій, коханий краю, // Коли ж це втратив я життя?!» [16, т.1, с.418].

Концепт «життя» в художньо-образному потрактуванні О.Олесья містить параметри як суспільного, так і внутрішнього, державного життя. Прагнучи проникнути в приховану сферу буття, у найтаємніші закутки душі, у підсвідоме, Олесь репрезентував ту течію символізму, що не відмежовувалась від життя реального, від суспільних, моральних і національних проблем. Індивідуальне розуміння цінностей життя митець репрезентував у мовній картині світу через ядерні та периферійні структурні елементи. Перспективою дослідницького дискурсу може бути виявлення авторських прийомів актуалізації концепту «життя» в поетичній мовотворчості Олександра Олесья.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабишкін О. Олександр Олесь//Радянське літературознавство. – 1958. – №1. – С. 88-105.
2. Білоусенко О. Нова поетична сила//Літературно-науковий вісник. – 1909. – №7. – С. 5-12.
3. Вибране листування // Поет з душею вогняною. Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах. – К.: Дніпро, 1999. – С. 134-174.
4. Грушевський М. Поезія О.Олеся//Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. У 3-х книгах. – К.: Рось, 1994 – Кн.1. – С. 257-299.
5. Донцов Д. Естетика декадансу//Донцов Д. Дві літератури нашої доби. – Торонто, 1958. – С.182-183
6. Євграфова А.Поетична антитеза як засіб світосприйняття Олександра Олеся//Олександр Олесь. Творча спадщина і сучасність. Збірник наукових праць. – Суми: Видавництво «Козацький вал», 1999. – С. 207-214.
7. Жулинський М.Г.Олександр Олесь//Жулинський М.Г. Із забуття – в безсмертя. – К.: Дніпро, 1990. – С. 92-97.
8. Зілинський Б. Переїзд Олександра Олеся до Чехії в 1923 році//Зерна: літературно-мистецький альманах українців Європи. – 1994. – С. 19-24.
9. Інститут рукописів ДНБ ім.В.Вернадського НАН України. Фонд XV, од.зб. 969.
10. Карманський П. Олександр Олесь//Поет з душею вогняною. Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах. – К.: Дніпро, 1999. – С. 53-55.
11. Королева Н. Силует // Поет з душею вогняною. Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах. – К.: Дніпро, 1999. – С. 68-71.
12. Лисенко І. Розірвана нитка життя// Поет з душею вогняною. Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах. – К.: Дніпро, 1999. – С. 3-8.
13. Неврлий М. Олександр Олесь: Життя і творчість. – К.:Дніпро, 1994.
14. Недзвідський А.В.Поезія Олександра Олеся// Література в школі. – 1958. – №3. – С. 18-26.
15. Олесь О. Вибране: Для серед. та ст.шк. віку/ Упорядкув. текстів, підготовка комент., прим. та навч.-метод. матеріалів М.С. Бабікої. – К.: Школа, 2002.
16. Олесь. О. Твори: В 2 т. Упоряд., авт. передм. та приміт. Р.П. Радишевський. – К.: Дніпро, 1990.
17. Останнє інтерв'ю Олександра Олеся // Поет з душею вогняною. Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах. – К.: Дніпро, 1999. – С. 174-175.
18. Радишевський Р.Феномен Олександра Олеся//Літературна Україна. – 1988. – 9 березня. – С.6.

19. Радишевський Р. Феномен Олександра Олеся// Олександр Олесь. Творча спадщина і сучасність. Збірник наукових праць. – Суми: Видавництво «Козацький вал», 1999. – С. 5-22.
20. Сірий Ю. З моїх зустрічей// Поет з душею вогняною. Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах. – К.: Дніпро, 1999. – С. 26-34.
21. Славутич Яр. Модерна українська поезія, 1900-1950. – Філадельфія: «Америка», 1950.
22. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1971. – Т. 6. – С. 535.
23. Суровцева Н. Думки та спогади про Олеся// Поет з душею вогняною. Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах. – К.: Дніпро, 1999. – С. 59-66.
24. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2005.
25. Филипович П.Олесь // Филипович П.П. Літературно-критичні статті. – К.; 1991. – С. 196-218.
26. Шаповал М.О.Олесь. «Поезії. Книга II»// Українська хата. – 1909. – ч. 4. – С. 113.

АНОТАЦІЯ

Лінгвоментальна категорія життя посідає провідне, домінуюче місце і у концептосфері Олександра Олеся. Життєтворчість Олеся репрезентується у багатьох спогадах, спостереженнях та розвідках сучасників і дослідників. У мовній картині світу митця концепт життя реалізується в поетичних, драматичних прозових творах. Ними використаний матеріал епістолярної, архівної спадщини, фрагменти інтерв'ю та публіцистичних текстів. Сміслова структура концепту життя містить соціальний, особистісний, природний шар. У поезіях еміграційного періоду все частіше зустрічається й домінує концепт життя, поінтретретований у негативних семантичних відтінках і значеннях.

SUMMARY

Linguistico-mental categories of life keep major and dominative place in Alexander Oles' conceptual sphere. Life and professional graduation of Oles are represented in a number of memoirs, researches and observations made by contemporaries and investigators. In the author's linguistic model of the world the concept of life is realized in poetical, dramatical and prosaic works. We used epistolary and archive material, interview extracts and publicity texts. Semantic structure of the life concept contains social, private and natural loans. In the poetry of emigration period the concept of life, which has been interpreted in negative semantic shades of meaning, is met more often.

УДК 801.56

**ПРИНЦИПИ ВИДІЛЕННЯ І ДИФЕРЕНЦІЙНІ ОЗНАКИ
ОПИСОВИХ ДІЄСЛІВНО-ІМЕННИХ ПРЕДИКАТІВ
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

У мовознавстві термін “предикат” має не менше двадцяти значень. Відсутність єдиного й чіткого розуміння цього поняття може пояснюватися складною природою змісту мовних форм, зокрема, змісту речення, в якому виявляються особливості предикативного знака. Серед робіт, які присвячені вивченню предиката, особливе місце посідають праці Н.Д. Арутюнової, І.Р. Вихованця, В.В. Богданова, В.Г. Гака, О.О. Потєбні та ін.

Статус предикативності намагалися визначити по-різному, всі підходи можна об'єднати в три групи за їх визначальним критерієм: денотативний (семантичний), логічний, формально-синтаксичний. При семантичному підході предикатом вважається семантична одиниця, яка відображає ознаку й імплікує структуру денотативної ситуації (В.В. Богданов, І.Р. Вихованець, Г.К. Городенська, В.М. Русанівський). При логічному підході семантична структура предиката співвідноситься зі структурою думки (Н.Д. Арутюнова, М.І. Стеблін-Каменський). Формально-синтаксичний підхід інтерпретує предикативність як відношення структурних компонентів – підмета і присудка, які характеризуються відповідними граматичними ознаками (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.Г. Гак, А.П. Загнітко).

Більшість мовознавців поєднують у своїх концепціях три названі підходи, акцентуючи увагу на одному чи кількох, тому, звичайно, поділ наукових досліджень структури предиката на три рівні досить умовний.

У нашому дослідженні предикат розглядається як формальна категорія синтаксису. “Грамотичний предикат є головним членом речення, який поєднується з підметом формою координації і виражає синтаксичні категорії модальності і часу” [2, с. 481]. Об'єктом нашого дослідження є аналітичний предикат морфологізованим засобом вираження якого, виступають описові дієслівно-іменні звороти типу *вести бесіду, давати обіцянку, вести пропаганду*.

Актуальність дослідження визначається відсутністю вивчення мовнокатегоризаційного статусу описових (аналітичних) дієслівно-іменних предикатів у сучасній українській мові.

Описові дієслівно-іменні звороти (ОДІЗ) являють собою аналітичні сполучення дієслова з послабленим лексичним значенням і повноз-

начного іменника того ж кореня, що й дієслово, співвідносно з описовим дієслівно-іменним зворотом: *прийняти рішення(вирішити), надати допомогу(допомогти), зробити помилку(помилитися)* [1, с. 94].

“Ці сполучення функціонально рівноцінні дієслову: вони є цілісним найменуванням дієслівної ознаки (дії, процесу, стану) і виконують функцію одного члена речення (в дієвідмінюваних формах – присудка)” [6, с.43].

Аналізовані конструкції займають проміжну позицію між синтаксично вільними та фразеологічно зв’язаними словосполученнями.

У вільних словосполученнях слова використовуються переважно в своїх прямих (номінативних) значеннях, а дієслівний компонент ОДІЗ втрачає звичайне для нього номінативне значення і отримує інше значення, залежне від іменного компонента описового звороту. Наприклад, дієслова *давати, дати* з різними за значенням іменниками утворюють дієслівно-іменні звороти, які можуть мати значення:

а) дії, пов’язані з взаєминами людей, що виражаються в актах усного і письмового мовлення: *дати гарантії(гарантувати), дати оцінку(оцінити), дати інструкцію(інструктувати), дати клятву(покаястись), дати пояснення(пояснити), дати відповідь(відповісти), дати підтвердження(підтвердити), дати рекомендацію(рекомендувати), дати розпорядження(розпорядитися), дати характеристику(характеризувати)* і под.;

б) одиничні акти дії людини: *дати сигнал(сигналізувати), дати пас(пасувати), дати дзвоник(дзвонити), дати свисток(свиснути);*

в) дії, що характеризують різні взаємодії людей, пов’язані з їх громадською та трудовою діяльністю: *дати винагороду(винагородити), дати відстрочку(відстрочити), дати пощаду(пощадити), дати розлучення(розлучитись).*

“Такі значення дієслівних компонентів описових зворотів можна назвати індикативними, тобто такими, що лише вказують на більш або менш широке коло дій або станів, позначуваних описовими зворотами” [7, с. 74].

Слово, що входить до складу вільного словосполучення може вільно сполучатися з усіма іншими словами тієї ж семантичної групи, що і його другий компонент, а слово-компонент ОДІЗ вільно поєднується лише з обмеженим рядом слів тієї самої семантичної групи.

Значення вільного словосполучення завжди є сумою значень його компонентів. Щодо значення описового дієслівно-іменного звороту, то воно зазвичай відрізняється від простої суми значень його складників. У багатьох випадках значення ОДІЗ має додаткові відтінки.

Характерною рисою описових дієслівно-іменних зворотів є особливості, незвичайні для вільних словосполучень відношення між

дієслівним й іменним компонентами зворотів. Дієслівний компонент виступає граматичним центром словосполучення, він має звичайні для дієслівної форми словозміни, за допомогою яких виражаються притаманні дієслову граматичні категорії стану, виду, способу, часу, числа, особи. Другий, іменний компонент, являє собою значеннєвий (семантичний) центр дієслівно-іменного звороту. “Саме він, а не дієслівний компонент у більшості випадків дає позначуваній виразом дії (процесові, стану) найменування, що дозволяє нам відрізнити дану дію (або стан) від інших” [7, с. 70]. Крім того, на семантичну важливість іменного компонента вказує той факт, що співвідносно з ОДІЗ дієслово має спільний корінь не з дієслівним компонентом, а з іменним. Пор. *дати нагороду – нагородити, дати наказ – наказати, дати відповідь – відповісти, вести боротьбу – боротися, йти на ризик – ризикувати, бути на чолі – очолювати, подавати інформацію – інформувати, надати підтримку – підтримати* і под. Але повного функціонального розмежування між компонентами не відбувається. “Дієслівний компонент виражає не тільки граматичне значення присудка, але й оформлює номінативне значення всього описового звороту як дії, тобто надає звороту значення дієслова” [6, с.45].

Причому зазначено, що аналітичні форми на рівні морфології і синтаксису відрізняються від вільного словосполучення за синтаксичними функціями. М.М. Гухман пише: “У термінах класичної граматики друге сполучення являє собою комплекс двох членів речення, тоді як перше завжди виявляється одним членом речення” [3, с.166].

Постаючи синтаксично зв'язаними словосполученнями (ОДІЗ виконує роль одного члена речення – присудка), описові дієслівно-іменні словосполучення виявляють подібність до фразеологічних сполук у реалізації валентних властивостей. Особливістю ОДІЗ є наявність дворівневої валентної структури, тобто властивість внутрішньої і зовнішньої валентності. На внутрішньому рівні реалізуються валентні властивості компонентів цілісних словосполучень (*вести бесіду, зробити подарунок, дати оцінку*), а на зовнішньому рівні (в реченнєвій структурі) вся конструкція виявляє лівобічну і правобічну валентність предиката, напр.: *Рецензент дав високу оцінку виконаній роботі*.

Спільною рисою фразеологічних словосполучень та описових дієслівно-іменних зворотів є також семантична цілісність складових компонентів. Але семантична цілісність фразеологізму зумовлена втраченою номінативних значень обома компонентами, а семантична цілісність ОДІЗ зумовлена тим, що дієслово в їхньому складі не має вільного номінативного значення, а іменний компонент зберігає значення повністю.

Розходження їх простежуються в тому, що описові дієслівно-іменні звороти, на відміну від фразеологічних словосполучень, не володіють усталеним лексичним складом; постійним є лише дієслово, а іменник –

змінним елементом. М.М. Прокопович зазначає, що “навіть, зберігаючи свободу сполучуваності, такі словосполучення розташовуються, по суті, у сфері, яка межує між синтаксисом і фразеологією” [8, с.48]. “Семантична цілісність описових дієслівно-іменних зворотів і їх функціональна тотожність з одним словом (повнозначним дієсловом) зближують дані сполучення з дієслівними фразеологізмами і слугують приводом для віднесення їх до фразеології” [8, с.67].

Немає підстав ототожнювати описові дієслівно-іменні звороти з дієслівними фразеологізмами, “бо семантична цілісність, синтаксична нерозчленованість і відтворюваність описових дієслівно-іменних зворотів зовсім іншого типу, ніж фразеологізмів” [6, с.43].

Відтворюваність ОДІЗ є неповною і ґрунтується на семантичній несамостійності дієслова, яке сполучається з більш або менш широкою групою іменників; семантична обмеженість такої групи іменників і створює ілюзію відтворюваності [6, с.43].

Синтаксична нерозчленованість ОДІЗ зумовлюється не їхньою семантичною неподільністю, як у фразеологічних одиниць, а неповнозначністю дієслівного компонента.

Описові дієслівно-іменні звороти і фразеологічні словосполучення являють собою одиниці різних мовних рівнів – синтаксичного та лексичного відповідно.

Слід зробити висновок, що описові дієслівно-іменні звороти повинні розглядатися не в ряді дієслівних фразеологізмів, а “як особлива категорія семантично й синтаксично неподільних сполучень слів” [6, с.44].

Згідно з останнім поглядом описові дієслівно-іменні предикати розуміються як аналітичні синтаксичні структури, основу виділення яких складають наступні принципи:

1) функціональна рівноцінність дієслову, дієслівно-іменний предикат легко можна замінити співвідносним дієсловом того ж кореня, що й іменний компонент: *проходити службу – служити, надавати підтримку – підтримувати, дати пораду – порадити і т.д.*;

2) дієслівний компонент виражає граматичні категорії часу, способу, особи і надає всьому сполученню загального значення дії (процесу, стану), а конкретне вираження номінативного значення здійснюється за допомогою іменного компонента.

Щодо особливостей аналізованих одиниць, то найяскравішими та найважливішими з них нам видаються такі:

1) ОДІЗ є семантично неподільним та цілісним за речовинним значенням, тобто всі складові компоненти беруть участь у вираженні речовинного значення;

2) дієслово виступає носієм і виразником формальних, граматичних показників, а іменник – носієм семантики сполучення, його смисловим ядром;

3) описові дієслівно-іменні звороти не володіють усталеним лексичним складом. Постійним елементом є тільки дієслово, а іменник виступає змінним елементом (*робити/ підсумки, масаж, вибір, спостереження, помилку і т.д.*);

4) виконує функцію одного члена речення (присудка), синтаксична нерозчленованість ОДІЗ визначається неповнозначністю дієслівного компонента;

5) ОДІЗ являють собою один зі специфічних засобів втілення неспеціалізованих форм простого дієслівного присудка;

6) дієслівному компоненту властиві всі форми дієслівної словозміни (в тому числі співвідносними видовими формами; пор.: *надати – надати допомогу, дати – дати лад*);

7) ОДІЗ притаманний граматичний і семантичний плеоназм (порівняно з дієсловом). Граматичний плеоназм виявляється в можливості «подвійного» поширення описового звороту в складі речення: пояснюються дієслівний та іменний компоненти відповідно до їхніх категорійних значень. (пор.: *Літак здійснив посадку – Літак одразу здійснив екстрену посадку*);

8) є одиницею функціонального синтаксису.

Частотність вживання описових дієслівно-іменних предикатів є високою, а моделі, за якими вони відтворюються в мовленні, є різноманітними.

Основною конструктивною моделлю описових дієслівно-іменних предикатів є сполучення дієслова з послабленим речовинним значенням й абстрактного іменника в знахідному відмінку однини чи множини: *дати поради, надати допомогу, мати надію* тощо. Не менш продуктивним є поєднання дієслова з послабленим речовинним значенням й абстрактного іменника в знахідному відмінку з прийменником: *йти на ризик, йти на зміну, йти в наступ*.

Значний інтерес являють собою семантичні відношення описових дієслівно-іменних зворотів і співвідносних з ними дієслів. Зіставляючи значення описових дієслівно-іменних зворотів і спільнокореневих слів, можна виявити цілий ряд різноманітних семантичних відношень, починаючи з повної семантичної еквівалентності і закінчуючи значними розходженнями в значенні. Значення багатьох описових зворотів відрізняються своєрідними смисловими відтінками, що вносять у дієслівну семантику нові риси. «Ці суттєві смислові особливості значень описових виразів, являють собою одну з найважливіших причин доволі широкого розповсюдження їх у мові» [7, с.84].

Як приклади відсутності суттєвих розбіжностей у значенні описових дієслівно-іменних зворотів і співвідносних дієслів можна навести такі: *припуститися помилки – помилитися, позбавити сил – знесилити, віддати наказ – наказати, піддавати аналізу – аналізувати, роби-*

ти експеримент – експериментувати, отримати перемогу – перемогти, дати заголовок – заглавити, мати намір – намірятися, робити натяк – натякати, чинити вплив – впливати та под. Причина такого паралельного співіснування приховується в “наявності суттєвих розбіжностей в стилістичній забарвленості, а також в характері синтаксичного зв’язку дієслів й описових виразів з іншими словами” [7, с.85].

Крім розглянутих відношень семантичної еквівалентності, в деяких випадках у семантичних співвідношеннях значень описових дієслівно-іменних зворотів можна зустріти значні розходження. Ці невідповідності здебільшого зумовлені розходженнями в значенні співвідносного дієслова і спільнокореневого з ним іменника, що входить до складу описового дієслівно-іменного звороту, напр.: *кинути виклик – викликати, дати заяву – заявити, робити ставку (на когонебудь) – ставити, проявити слабкість – слабувати*.

Основна відмінність описових дієслівно-іменних зворотів від співвідносних спільнокорених дієслів міститься в тому, що описові звороти дозволяють дати більш виразне визначення тій чи іншій дії. “Цей факт є одним з суттєвих чинників, що зумовили широке використання дієслівно-іменних зворотів у науковій літературі, публіцистиці, в офіційних документах” [7, с.144].

Описові дієслівно-іменні звороти будуються в мовленні за встановленими моделями, структурним ядром яких (й одночасно постійним компонентом) є дієслова з послабленим речовинним значенням. Основною конструктивною схемою описових дієслівно-іменних зворотів є сполучення десемантизованого дієслова з абстрактним іменником у знахідному відмінку без прийменника. Незалежно від значення, структури й частотності вживання їм притаманна стилістична маркованість книжності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд. иностр. лит. – 1961. – 394с.
2. Вихованець І.Р. Предикат // Українська мова: Енциклопедія / НАН України Ін-т Мовознавства ім. НАН України; редкол. Русанівський В.М. та ін. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана. – 2000. – С. 480-481.
3. Гухман М.М. Единицы анализа словоизменительной системы и понятие поля // Фонетика. Фонология. Грамматика: К семидесятилетію А.А.Реформатського. – М.: Наука. – 1971. – С.163-170.
4. Колесников А.А. Аналитизм в грамматической системе современного русского языка. Учебное пособие. – Измаил: Измайльскій педагогический институт. – 1992. – 201 с.

5. Лекант П.А. Развитие форм сказуемого // Мысли о современном русском языке / Под ред. В.В. Виноградова. – М. – Просвещение. – 1969. – С. 140-154.
6. Лекант П.А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке. – М.: Высшая школа. – 1976. –139с.
7. Мордвилко А.П. Очерки по русской фразеологии. – М. – Просвещение. – 1976. – 120 с.
8. Прокопович Н.Н. Об устойчивых сочетаниях аналитической структуры в русаком языке советской эпохи // Мысли о современном русском языке / Под. ред. В.В. Виноградова – М. – Просвещение. – 1969. – С.47-57.

АНОТАЦІЯ

Визначаються диференційні ознаки описових дієслівно-іменних предикатів, з'ясовуються принципи їх виділення.

SUMMARY

The author determines the status of analytical verbal-substantival predicates; defines conceptual parameters and differential peculiarities of verbal-substantival predicates.

В.В. Фролова
(Луганск)

УДК 811.161.1

О БЛАГОПРИЯТНЫХ УСЛОВИЯХ ВОЗНИКНОВЕНИЯ КОНФЛИКТА В НЕБЛАГОПРИЯТНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Речевая конфликтология – одно из актуальных направлений современной лингвистики. Любой конфликт – политический, трудовой, психологический, нравственно-этический и др. – имеет языковую репрезентацию. Вопрос о причинах возникновения и способах предотвращения конфликтов возникает во всех сферах жизнедеятельности человека. Коммуникативный конфликт может быть связан с характерами людей, их стремлениями, взглядами, речевыми особенностями, с манерами общения. Он происходит при общении людей как незнакомых, так и знакомых, одного и разного возраста, образования, социальной и про-

фессиональной принадлежности. Коммуникативный конфликт представляет собой «тип общения, в основе которого лежат реальные или иллюзорные, объективные или субъективные и в различной степени осознаваемые противоречия в целях общающихся личностей при попытках их разрешения на фоне острых эмоциональных состояний» [3, с. 5].

Предмет конфликта обычно составляет объективно существующая или воображаемая проблема, которая служит его причиной, а объект – любой конкретный элемент материального мира или социальной реальности, способный стать точкой личных, групповых, общественных или государственных интересов. Одной из особенностей коммуникативного конфликта является то, «что его участники никогда – или почти никогда – не осознают ни предмета, ни объекта конфликта» [3, с. 10].

С точки зрения достижения коммуникантами целей общения различают конфликтующую и кооперативную коммуникации. При кооперативном общении оценки, отношение предпочтения, установки коммуникантов не противоречивы, находятся в соответствии, поэтому тексты строятся на тональности согласия. Однако при конфликтном общении оценки как текущей ситуации и сиюминутной темы, так и общих позиций, предпочтений, установок находятся в противоречии, поэтому тексты строятся в тональности несогласия, разногласия (возражение, спор, отказ, ссора, ругань, брань и пр.).

В официальном общении конфликт маловероятен, так как подобное общение выстраивается в соответствии с определенными правилами делового этикета, целенаправленно предполагает использование в речи клишированных стереотипных компонентов, обеспечивающих точность передачи и адекватность восприятия информации. Речь подготовленная, особенно публичная, отличается большей эксплицитностью, тщательной подготовкой, предварительным просчетом возможных речевых ситуаций, поэтому коммуникативный конфликт в ней возникает реже.

Что касается неофициального общения, которое отличается непринужденностью, незапланированностью, неформальным характером взаимодействия партнеров, здесь вероятность коммуникативного конфликта возрастает: в разговорной речи при естественном устном общении коммуникативный конфликт возникает чаще, чем при подготовленном публичном выступлении или при письменном общении. Разговорная спонтанная речь содержит гораздо больше имплицитного, чем подготовленное речевое действие. Общение состоит во взаимодействии говорящего и слушающего, которое в диалоге сопровождается активной сменой ролей. При пассивной коммуникации, когда адресант воздействует на реципиента, который не реагирует на послание, вероятность конфликта снижается. А при активной коммуникации, когда коммуниканты иницируют послание и сразу же реагируют на полученную информацию, возможность коммуникативного конф-

ликтта возрастает, так как реакция может быть самой разной и необдуманной (от восхищения до ссоры). В процессе общения может возникнуть непредусмотренный говорящим нежелательный эффект, такой как обида, раздражение, изумление, в котором часто выражается взаимное непонимание партнеров по коммуникации. Физические и эмоциональные состояния партнера также влияют на успешность коммуникации: усталость, раздраженность, обида – все эти факторы могут способствовать возникновению коммуникативного конфликта.

Чаще всего конфликт может возникать при вертикальном (асимметричном) нисходящем направлении потока информации (от завуча к учителю, от директора к подчиненному). Горизонтальные (симметричные) коммуникации в свою очередь менее конфликтны, так как, имея равный социальный ранг, коммуниканты оценивают особенности друг друга.

Причины коммуникативных конфликтов представляют собой особый комплекс факторов, в который входят, с одной стороны, свойства самих языковых единиц, а с другой – различия между коммуникантами. Эти причины могут быть разделены на три класса [1, с. 33]:

- 1) порождаемые устройством языка;
- 2) порождаемые различиями говорящих в каком-либо отношении;
- 3) порождаемые прагматическими факторами.

В качестве особых причин, порождающих коммуникативный конфликт, выделяются те явления, которые лежат в основе так называемых «мета-коммуникативных реакций» [2, с. 74] адресата на слова говорящего: форма речи вызывает у адресата непонимание и неудовольствие.

Построение метатекста регулируется представлениями о фреймах, поскольку именно фреймы задают структуру коммуникативного акта. Коммуникативный акт – «это элемент коммуникативного поведения, потока коммуникации как взаимодействия между коммуникантами, один из которых является адресантом, а другой адресатом» [3, с. 6]. Естественно, структура эта многократно и многообразно варьируется в процессе общения, иногда даже настолько, что полностью видоизменяется и (как правило) может привести к коммуникативному конфликту. Если уже на первом этапе взаимодействия адресант отклоняется от известной адресату коммуникативной схемы, и не пытается отыскать в составе известных ему фреймов тот, который подходит к предлагаемой речевой ситуации, скорее всего такой коммуникативный акт приведет к коммуникативному конфликту. Следовательно, правильно будет сказать, что между текстом и метатекстом далеко не всегда формируются «согласные» отношения: текст и метатекст в условиях конкретного коммуникативного акта могут взаимодействовать по-разному [2, с. 75-76]:

- 1) развиваться параллельно;
- 2) развиваться комплементарно;

3)пересекаться;

4)вступать в конфликт;

5)метатекст в ряде случаев способен полностью заменять текст и более того – фактически вытеснять его за пределы коммуникативного акта.

При этом коммуникативный конфликт возникает с момента пересечения (3) текста и метатекста. Следовательно, причиной расхождения между партнерами коммуникации являются различия в установках – психологических, стилистических, оценочных и т.д.

При возникновении коммуникативных конфликтов важную роль играют не только определенные психологические (склонность к лидерству или кооперативности, желание / нежелание общаться и т.д.), социальные (различия в образовании, возрасте, профессии), но и иные свойства собеседников – разница во внутренней картине мира, объеме фоновых знаний, склонность к разной речевой манере.

Прагматическая компетенция предполагает социокультурный опыт владения законами общения, принципами и правилами коммуникативных взаимодействий в кооперативных и конфликтных эпизодах (для выхода из последнего), стратегиями и тактиками ведения разговора, гибкой системой речевых и коммуникативных актов. Соблюдение обоими партнерами прагматических принципов приводит к сотрудничеству в кооперативном общении, а несоблюдение – к конфликту. Успешное исполнение коммуникативных ролей говорящим и слушающим также входит в прагматическую компетенцию языковой личности.

Коммуникативная компетентность является необходимым условием преодоления возможных конфликтов между участниками общения. Во избежание коммуникативных конфликтов стоит придерживаться коммуникативного «кодекса», который представляет собой «сложную систему принципов, регулирующих речевое поведение обеих сторон в ходе коммуникативного акта и базирующихся в ряде категорий и критериев» [2, с. 78].

Важную роль в построении речевого общения играют базовые категории: коммуникативная цель и коммуникативное намерение. Первичная стадия формирования высказывания – стадия коммуникативного намерения, которое реализуется в виде настроя на определенную типичную ситуацию социального взаимодействия людей на конкретный речевой жанр (болтовня, ссора). Предположим, коммуникативная цель – убедить собеседника в своей правоте, а в коммуникативное намерение входит аргументация правоты и критика заблуждений собеседника. Такое противоречие между стратегической установкой и набором выбранных тактических ходов может привести к коммуникативному конфликту, так как при переходе ко второму коммуникативному намерению могут возникнуть трудности, которые связаны с противоречием в составе коммуникативного кодекса. Любое намерение, потенциально содержащее в себе возмож-

ность конфликта с собеседником (анализ его заблуждений, ссылки на определенные авторитеты, несуществующие для собеседника, апелляции к здравому смыслу, предусматривающие в частности отсутствие такового у собеседника), чревато не только утратой коммуникативной цели, но и возникновением конфликта. Противоречие между коммуникативной целью и коммуникативным намерением ведет к коммуникативному конфликту. Игнорирование критериев коммуникативного кодекса создает угрозу для контакта, а стало быть и для коммуникативного акта в целом.

В настоящее время при изучении коммуникативного конфликта принято рассматривать его в зависимости от того, кто является виновником возникновения коммуникативного конфликта – адресат или адресант. В большинстве случаев роль виновника в равной мере относится к обоим коммуникантам.

Если учесть, что «опытный адресант готовит коммуникативный акт задолго до его инициации, то воздействия адресата на речевую ситуацию начинается вообще за ее пределами» [2, с. 54]. Адресат является действующим лицом коммуникативного акта на момент начала взаимодействия. Роль адресата, вступающего в коммуникативный акт, естественным образом предполагает наличие коммуникативной стратегии, а также наиболее вероятные просчеты в этих коммуникативных стратегиях. В зависимости от того, проинформирован ли адресат о предстоящем коммуникативном акте, различают две большие группы коммуникативных стратегий применительно к адресату:

- 1)неожидаемые коммуникативные акты;
- 2)ожидаемые коммуникативные акты.

В неожиданном коммуникативном акте возникает вопрос о готовности и желании адресата вступать в коммуникативный акт. Если адресат готов к коммуникации, то возникает вопрос выбора позиции по отношению к инициатору коммуникативного акта. Выбранная позиция может быть позицией слушателя, позицией собеседника или позицией критика. Выбор некорректной позиции в структуре предстоящего акта приведет к конфликту.

Нарушение закона о добровольном участии в неожиданном коммуникативном акте также может привести к коммуникативному конфликту. Одной из причин нежелания адресата участвовать в речевом взаимодействии может оказаться «отсутствие «вотума доверия» к инициатору такового: адресат не всегда считает инициатора коммуникативного акта подходящей на роль собеседника кандидатурой» [2, с. 13]. В такой ситуации возникает вопрос о факторе престижа.

Право начать коммуникативный акт входит в состав подготовительных условий коммуникативного акта. Е.В. Ключев называет следующие обстоятельства, которые понимаются под подготовительными условиями коммуникативного акта [2, с. 14]:

- потребность или желание адресанта этиблировать (инициировать, организовать) коммуникативный акт;
- готовность адресата к речевому взаимодействию (наличие некоторой коммуникативной стратегии);
- понимание адресатом мотива адресанта;
- идентификация адресатом мотива адресанта в качестве достаточного основания для этиблирования коммуникативного акта;
- единство коммуникантов во взгляде на предстоящий коммуникативный акт;
- обозначение (или осознание) коммуникантами момента начала речевого взаимодействия.

Необходимость присутствия каждого из выше перечисленных обстоятельств очевидна, так как исключение одного из них непременно приведет к коммуникативному конфликту. Предположим, адресат не готов к речевому взаимодействию или не понимает мотива адресанта. При нарушении этих условий адресат не вступит в контакт, попытается избежать коммуникации, и тем самым вероятность конфликта увеличится.

В ожидаемых коммуникативных актах (предполагаемых и объявленных адресантом) коммуниканты, как правило, озабочены проблемами сопоставления ожиданий, пресуппозиций с реальным процессом коммуникации. «Пресуппозиции регулируют отношения между коммуникантами задолго до момента начала коммуникативного акта» [2, с. 60]. Коммуникативный акт, в котором адресант не учитывает имеющиеся в распоряжении адресата прагматические пресуппозиции, может быть конфликтным.

Несоблюдения критериев информативности, таких как релеванность, небанальность, адекватность, также приводит к конфликту. Признак релевантности – один из самых важных признаков лингвистической прагматики. Нарушение одного из аспектов, которые покрывает термин «релевантность», а именно уместность места, времени, адресации и информации, непременно приведет к конфликтной ситуации.

Итак, коммуникативный конфликт – явление многоплановое, которое необходимо рассматривать на стыке таких наук, как психология, социология, прагматика, психолингвистика, коммуникативистика и др. Сфера неофициального общения (в сравнении с общением официальным) представляет более «благоприятные» условия для возникновения коммуникативных конфликтов. Причины возникновения коммуникативного конфликта во многом зависят от коммуникативной компетенции как адресата, так и адресанта, роль которых является равнозначной, а сам конфликт представляет собой расхождение между коммуникативной целью и коммуникативным намерением.

ЛИТЕРАТУРА

1. Винокур Т.Г., Гловинская М.Я., Голанова Е.И., Ермакова О.П., Земская Е.А. Китайгородская М.В., Розанова Н.Н. Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. – М.: Наука, 1993.
2. Ключев Е.В. Речевая коммуникация: Учебное пособие для университетов и вузов. – М.: «Издательство ПРИОР», 1998.
3. Муравьева Н.В. Язык конфликта. – М.: Издательство МЭИ, 2002.

АНОТАЦІЯ

Причини виникнення комунікативного конфлікту, що розглядаються в статті, являють собою особливий комплекс факторів, в який входять, з одного боку, властивості мовних одиниць, а з другого – різниці в установках – психологічних, стилістичних, оцінних тощо.

Виявлення причин виникнення комунікативного конфлікту в офіційному та неофіційному спілкуванні, а також роль адресату та адресанту є головною метою статті.

SUMMARY

Causes of communicative conflict, examined in the article, are represented by a special complex of factors which includes on the one hand language units characteristics, on the other hand difference in psychological, stylistic and valuable aims. Revelation of communicative conflict in formal and informal communication and a role of addressee and addresser are the main purpose of this article.

*А.В. Завражина
(Київ)*

УДК 81.0

**ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ
«ИНВЕКТИВНОСТЬ»**

Многие исследователи отмечают, что одной из основных черт современного политического дискурса (а также массмедийного политического дискурса) является агрессивность [1, 5, 16]. В связи с этим изучение всевозможных форм проявления агрессии, конфликтного

поведения (в том числе и речевого) в последнее время стало чрезвычайно популярным. Об этом свидетельствует, в частности, и то количество терминов, которое используется учёными для определения тех или иных проявлений конфликтного поведения. В лингвистической литературе встречаются такие термины, как «конфликтный дискурс», «дискурс борьбы» [12], «дискурс ненависти» [9], «расистский дискурс» [9] (По С.А. Колосову, частный случай дискурса ненависти) и др.

Среди множества понятий, призванных объяснить различные аспекты проявления агрессии в языке и дискурсе, встречается понятие «инвектива». Несмотря на то, что представление об инвективной лексике и инвективном поведении существует у всех носителей языка, что «инвективное функционирование языка наличествует как весьма зримый и значимый факт» [2], само понятие «инвективность» в лингвистике является мало разработанным, и область его применения очерчена нечётко. В связи с этим представляется необходимым подробно рассмотреть данное понятие, выделить основные характеристики инвективы и дать определение, которое позволило бы выработать критерии анализа конкретного языкового материала.

Слово «инвектива» в современных толковых словарях получает следующее определение: «Инвактивa – от лат. *invectiva* (*oratio*) «бранная речь». Резкое выступление против кого-, чего-нибудь, обличительная речь; оскорбление, выпад» [10]. Можно также констатировать тот факт, что значение этой лексемы за последние годы не изменилось. Ср. дефиницию из словаря 1933 года: «Инвактивa – резкая желчная обличительная речь» [13]. Однако в девяностых годах данная лексема приобретает терминологический статус.

В.И. Жельвис отмечает, что понятие «инвектива» может употребляться в узком и широком смысле. «Инвактиву в узком смысле слова можно определить как способ существования словесной агрессии, воспринимаемый в данной социальной (под)группе как резкий или табуированный. В несколько ином ракурсе инвективой можно назвать вербальное (словесное) нарушение этического табу, осуществлённое некодифицированными (запрещёнными) средствами» [8]. Иными словами, инвектива в узком смысле – это табуированная, непристойная, непечатная лексика, лексика, которую запрещено употреблять в общественных местах. В другой работе В.И. Жельвис называет ещё одно немаловажное свойство инвективной лексики: её общеизвестность в данной социальной подгруппе [7, с.11]. То есть инвективным слово может быть только в том случае, если его понимает и тот, кто его употребляет, и тот, кто его воспринимает. Даже самое жёсткое ругательство английского языка не будет считаться таковым теми носителями русского языка, которые его не понимают. В качестве примеров инвективы в узком смысле автор приводит такие лексические единицы, как

«Выкидыш олигархии», «Кукушонок», «Хищник», «Выкормыш (номенклатуры)», «(Комсомольская) псына», взятые им из газетной статьи, которая послужила поводом для судебного разбирательства по вопросу оскорбления чести и достоинства объекта этих номинаций.

Инвектива в широком смысле, по В.И. Жельвиса это «любое резкое выступление, выпад» [7, с. 149]. Примером такой инвективы может послужить предложение «*Вас ждет хороший ошейник*», взятое автором из упомянутой ранее статьи [8]. Данное понятие в работах В.И. Жельвиса детально не разрабатывается. Мы обнаружили лишь самое общее определение, приведённое выше, и несколько примеров, его иллюстрирующих. Интересно также замечание автора о том, что «все виды словесной агрессии удобно объединить словом **ИНВЕКТИВА**» (выделено автором) [8]. В связи с этим возникает вопрос, что же необходимо понимать под термином «словесная агрессия». Е.Ю. Булыгина и Т.И. Стеклова называют такие способы реализации языковой агрессии в СМИ: (1) немотивированное использование новых иноязычных слов (что может вызвать у реципиента чувство собственной неполноценности); (2) лингво-суггестивное воздействие рекламных текстов (которое проявляется, в частности, в их значительном влиянии на ассоциативное мышление, на подсознание); (3) экспансия лексики малых социумов (то есть жаргонизмов, сленгизмов, арготизмов, которая крайне негативно влияет на формирование картины мира); (4) языковая демагогия (то есть подача фактов, мнений, оценок, убеждений непрямым способом, что позволяет навязывать реципиентам СМИ чуждые им взгляды); (5) метафоризация, создание специфической метафорической картины мира (например, навязывание восприятия мира сквозь призму метафоры войны) [1]. Очевидно, что все эти проявления словесной агрессии невозможно свести к инвективе, пусть даже и в широком понимании этого термина. Понятие «словесная агрессия» охватывает слишком широкий круг явлений, поэтому возникает необходимость конкретизации понятия «инвектива». Для этого обратимся к работам других исследователей, которые посвящены разработке понятия «инвектива».

Термин «инвектива» и производные от него слова и словосочетания встречаются также в работах Н.Д. Голева [2, 3, 4,] (Алтайский ун-т), С.В. Сыпченко [14] (Томский ун-т), Т.В. Чернышовой [15] (Алтайский ун-т), С.В. Дорониной [6] (Алтайский ун-т). Рассмотренные нами работы этих исследователей посвящены, в основном, проблемам юрислингвистики, а именно, лингвистической квалификации конфликтных текстов. Нужно отметить, что хотя эти исследователи употребляют данные лексические единицы достаточно активно (мы обнаружили тридцать восемь слов и словосочетаний, производных от исходного «инвектива»), дефиниции, объясняющие, какое конкретно значение вкладывается в тот или иной термин, встре-

чаются в их работах редко в силу прикладного характера их исследований. Однако значение многих понятий можно вывести из контекста. Поэтому представляется необходимым рассмотреть значения всех слов и словосочетаний, образованных от слова «инвектива», с целью выявить все оттенки смысла данного термина.

Все слова и словосочетания, образованные от лексемы «инвектива», можно разделить на несколько групп. В первую группу мы включаем такие понятия, как *инвективная сфера* [3] и *инвективное функционирование языка* [2], то есть понятия, характеризующие язык в целом. Инвективная сфера, по-видимому, понимается Н.Д. Голевым как та сфера языка, иными словами, те семантические поля, которые предоставляют говорящему возможность выбрать средства для оскорбления. Таким образом, признак инвективности может быть присущ некоторым классам слов, связанным между собой определёнными семантическими отношениями.

Во вторую группу включены слова и словосочетания, которые называют определённые единицы языка: *инвективное слово (словесная инвектива)*, *инвективная лексема*, *инвективная лексика*, *инвективный (инвектогенный) текст*, *агрессивная инвектива*, *инвективный языковой элемент*. Нужно отметить, что среди всех единиц языка, судя по работам исследователей, носителем инвективности чаще всего выступают лексемы и тексты. Однако последний термин свидетельствует о том, что инвективность, в принципе, может быть присуща и иным языковым единицам. Кроме того, Н.Д. Голев, анализируя конкретный языковой материал (а именно конфликтные ситуации, представленные в рассказах В.М. Шукшина), отмечает, что инвективными могут быть, наряду со словами, также и выражения, интонации, жесты, взгляды [4]. Таким образом, инвективой в широком смысле можно обозначить широкий круг лингвистических и паралингвистических (а, возможно, и экстралингвистических) единиц.

В третьей группе могут быть объединены термины и терминологические словосочетания, обозначающие особое качество единицы языка: *инвективность (признак инвективности)*, *инвектогенность текста*, *инвективная функция языка*, *инвективная семантика*, *инвективная значимость*, *инвективная окрашенность*, *заряд инвективности*, *инвективный потенциал языковой единицы*, *потенциал инвективного функционирования*, *инвективные потенциалы слова*. Наличие подобных словосочетаний свидетельствует о том, что инвективность может быть качеством или признаком языковых единиц (слов, текстов). Исследователи отмечают, что для определения инвективности текста важна «объективная оценка, с одной стороны, намерений его автора и, с другой стороны, оценка интерпретации данного текста, посчитавшим себя оскорбленным субъекта» [14].

Инвективная семантика, инвективная значимость, инвективная окрашенность, на наш взгляд, могут считаться синонимическими выражениями. Эти терминологические словосочетания указывают на то, что в семантике слова могут присутствовать такие компоненты, которые обуславливают возможность его функционирования в качестве инвективы, то есть позволяют в определённой ситуации воспринимать данную лексему как агрессивный словесный выпад. Такими словосочетаниями, как *заряд инвективности, инвективный потенциал языковой единицы, потенциал инвективного функционирования, инвективные потенции слова* могут обозначать непосредственно «инвективные» семы, то есть семы, ответственные за то, что данная языковая единица является инвективой. Например, семантический компонент «животное, любящее лежать в грязи» делает лексему *свинья* в оскорбительной для человека, которого этим именем назвали. Кроме того, слова *заряд, потенциал* позволяют говорить о том, что инвективность в разных языковых единицах может присутствовать в разной степени, поскольку заряд и потенциал чего-либо обычно можно измерить.

К самой большой группе терминологических единиц могут быть отнесены слова и словосочетания, которые используются исследователями для прагматических и интеракционных характеристик инвективных элементов. Прежде всего, следует назвать термин *инвективная ситуация*, то есть это такая ситуация, в которой происходит «резкое выступление против кого-, чего-либо» или же «оскорбление». Участниками инвективной ситуации являются *инвектор* (обидчик), *инвектум* (обиженный, человек, по отношению к которому была использована инвектива) и «зрители». Важной особенностью инвективной ситуации является возможность смены ролей, то есть инвектум может стать инвектором, применив *контр-инвективу* (ответный выпад). Н.Д. Голев отмечает, что инвектум (то есть жертва) очень часто сам провоцирует *инвективную инициативу*, то есть нападение инвектора, являющееся неотъемлемой частью инвективной ситуации [4]. *Инвективный намёк* – один из вариантов косвенного оскорбления (на ряду со сравнениями, эвфемизмами и т.п.).

Чрезвычайно важными компонентами инвективной ситуации являются *инвективная интенция* (или же *инвективный умысел*), то есть намерение говорящего нанести оскорбление своему собеседнику, и *инвективный результат* (действительное нанесение морального ущерба инвектуму), поскольку, с одной стороны, оскорбление может быть нанесено непреднамеренно (легко представить себе такую ситуацию, когда человек не знает, что может «зацепить» его собеседника), а с другой стороны «выпады» инвектора могут остаться незамеченными его собеседником (к примеру, человек считает, что он «выше» насмешек, или же не принимает оскорбление на свой счёт). Однако именно при наличии инвективного умысла и

инвективного результата инвектум может привлечь инвектора к ответственности за его слова.

С юридической точки зрения инвективная лексика определяется как «слова и выражения, заключающие в своей семантике, экспрессивной окраске и оценочном компоненте содержания интенцию (намерение) говорящего или пишущего унизить, оскорбить, обесчестить, опозорить адресата речи или третье лицо, обычно сопровождаемое намерением сделать это в как можно более резкой и циничной форме» [11]. Причём авторы рассматриваемой работы подчёркивают определяющую роль умысла для квалификации языковых единиц: «Следует различать инвективную и неинвективную лексику, т.е. такую, которая предполагает намерение оскорбить или унижить адресата или третье лицо, и такую, которая является экспрессивной (содержит в себе негативную оценку и/или эмоционально-экспрессивный компонент), но такого намерения не предполагает» [11].

Понятия «инвективная интенция» и «инвективный результат» позволяют разграничить две различные точки зрения на проблему инвективности. С одной стороны, на текст можно смотреть глазами его автора, инвектора, то есть с позиции порождения текста, и искать в нём инвективную интенцию. С другой стороны, можно стать на позицию адресата высказывания, инвектума, для которого, конечно же, приоритетным будет наличие или отсутствие инвективного результата.

Словосочетание *речевой жанр инвективы* Н.Д. Голев употребляет в одном ряду со словосочетанием *речевой жанр ссоры* для характеристики конфликтной ситуации [4]. Таким образом, можно сказать, что исследователь считает нужным разделять понятия «инвектива» и «ссора», а инвективность может характеризовать не только отдельные языковые единицы, но и речевые жанры.

К рассматриваемой группе терминологических единиц можно также отнести такие словосочетания, как *инвективные сценарии (инвективные фреймы), инвективные модели [речевого] поведения, речевые акты, содержащие инвективность, инвективная стратегия*.

Понятие *инвективный сценарий (инвективный фрейм)* – одно из многих понятий, которому даётся определение в рассматриваемых работах. Н.Д. Голев определяет инвективный сценарий как «схему речевого поведения, включённого в более широкий социально-психологический контекст и включающее в себя словесное оскорбление» [4].

Понятие *инвективная стратегия* в рассматриваемых теоретических исследованиях определения не получает. Однако Н.Д. Голев составляет небольшую классификацию инвективных стратегий, что свидетельствует об актуальности этого понятия и необходимости его дальнейшей разработки. Исследователь называет *манипулятивную инвективную стратегию*, которая «даёт возможность автору ехидного, ёрнического речевого произведения при необходимости «отвертеться» от обвинений в инвек-

тивних интенциях» и *прямою, непосредственно-агрессивную инвективную стратегию*, которая реализуется «маркированными в самом языке по признаку инвективности словами, оборотами, выражениями, интонацией (*сразу, курва, ехидничать* и т.п.), ориентированными в конфликтном противостоянии не на хитрость и лукавство, а на прямоту и силу» [4].

В последнюю группу терминологических словосочетаний со словом «инвектива» мы включили те понятия, необходимость разработки которых отмечается самими исследователями. Так, Н.Д. Голев говорит о необходимости создания специализированного юрислингвистического словаря инвективной лексики и даже особой отрасли науки – *инвективологической лексикографии*, в задачи которой будет входить и разработка новых параметров функционально-семантического описания отдельных слов, и выработка практических рекомендаций для юристов, квалифицирующих тот или иной конфликтный текст [3].

Ещё одно понятие, разработка которого постулируется как приоритетная задача для исследователей различных форм речевого конфликтного поведения – это *степень инвективности* языковых единиц. Определённые степени инвективности даст возможность расположить языковые единицы – слова или тексты – на т.н. *шкале инвективности*. Созданию такой шкалы, по мнению Н.Д. Голева, мог бы помочь словарь инвективной лексики. Вариант классификации инвективных текстов предлагает С.В. Сыпченко. Исследователь выделяет три типа текстов: 1) тексты, инвективность которых бесспорна; их инвективная семантика реализуется благодаря инвективной лексике (по В.И. Жельвису, инвективам в узком понимании) или же благодаря изначально нейтральным языковым средствам, приобретающим инвективные смыслы в контексте (инвективы в широком понимании); 2) двусмысленные (многосмысленные) тексты, которые могут быть интерпретированы по-разному, инвективный смысл выражается в них косвенно (ср. с понятием «манипулятивная инвективная стратегия» у Н.Д. Голева); 3) тексты, инвективность которых лингвистически не подтверждается, отрицательная оценка персонажей текста обусловлена экстралингвистическими факторами [14]. Данная классификация, безусловно, нуждается в детализации и дальнейшей разработке.

Краткий обзор существующих на сегодняшний день теоретических исследований, посвящённых проблеме инвективности, а также анализ обнаруженных терминов и терминологических словосочетаний, образованных от слова «инвектива», даёт нам возможность сформулировать своё определение данного понятия. Инвективность – это свойство единиц языка и дискурса, которое позволяет им прямо или косвенно выражать обвинение, оскорбление, обличение, резкий выпад против кого-, чего либо. Оно обусловлено намерением говорящего нанести оскорбление собеседнику или объекту обсуждения, и может быть присущее анализируемым единицам в различной степени.

ЛИТЕРАТУРА

1. Булыгина Е.Ю. Стексова Т.И. Проявление языковой агрессии в СМИ // Юрислингвистика-2: Русский язык в естественном и юридическом бытии: Межвуз. сб. науч. тр. Барнаул: Изд-во АГУ, 2000. (http://www.cjes.ru/lib/content.php?content_id=1362&category_id=4)
2. Голев Н.Д. Юрислингвистика и регулирование языковых конфликтов (к проблеме толерантного отношения к языку) // Право і лінгвістика: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. У 2-х частинах. Ч. 2. Сімферополь – Ялта, 2003. – С.120-127. (<http://lingvo.asu.ru/golev/articles/v61.html>)
3. Голев Н.Д. Юрислингвистический словарь инвективной лексики русского языка (к постановке проблемы) // Актуальные проблемы русистики: Материалы Международной научной конференции. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 2003. Вып.2. Ч.1. – С.92-98. (<http://www.lexis-asu.narod.ru/our-works/34.htm>)
4. Голев Н.Д. Речевой жанр ссоры и инвективные сценарии в рассказах В.М. Шукшина (<http://www.lexis-asu.narod.ru/other-works/index.htm>)
5. Демьянков В.З. Политический дискурс как предмет политической филологии // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. – М.: ИНИОН РАН, 2002. № 3. – С.32-43.
6. Доронина С.В. Инвективная функция насмешки и проблемы ее экспертной оценки. (<http://www.lexis-asu.narod.ru/our-works/index.htm>)
7. Жельвис В.И. Поле брани: Сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира. – М.: Ладомир, 2001. – 349 с.
8. Жельвис В.И. Слово и дело: юридический аспект сквернословия // Юрислингвистика-2: Русский язык в естественном и юридическом бытии: Межвуз. сб. науч. тр. Барнаул: Изд-во АГУ, 2000 – С. 194-206. (<http://www.philology.ru/linguistics2/zhelvis-00.htm>)
9. Колосов С.А. Манипулятивные стратегии дискурса ненависти // Критика и семиотика. – Вып. 7. – Новосибирск, 2004. – С. 248-256. (<http://www.philology.ru/linguistics2/kolosov-04.htm>)
10. Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов. – М., «Русский язык». 1998. – 848 с.
11. Понятие чести и достоинства, оскорбления и ненормативности в текстах права и средств массовой информации. – М.: Права человека. 1997. (<http://www.expertizy.narod.ru/books/respect/index.htm>)
12. Проскураков М.Р. Дискурс борьбы (очерк языка выборов) Язык и дискурс // Вестник московского университета. Сер.9. Филология. 1999. №1. – С. 34-49.
13. Словарь иностранных слов, вошедших в русский язык. Под общей редакцией Шмидта О.Ю. М., ОГИЗ. РСФСР. 1933 – 1507 с.

14. *Сыпченко С.В.* О типах инвективных текстов как объекта лингвистической экспертизы (<http://www.lexis-asu.narod.ru/other-works/index.htm>)
15. *Чернышова Т.В.* Узуально-стилевой комплекс как механизм порождения инвективного высказывания в сфере газетной публицистики // Юрислингвистика – I: Проблемы и перспективы: Межвуз. сб. научн. тр. – Барнаул, 1999. (<http://www.lexis-asu.narod.ru/other-works/index.htm>)
16. *Шаховский В.И.* Запахи русского политического дискурса // Русский политический дискурс – 4: Материалы рабочего совещания. – М., 2000. – С. 108-115. (<http://www.vspu.ru>)

АНОТАЦІЯ

Розглянуто різні варіанти вживання терміна “інвектива” і похідних від нього слів і словосполучень, проаналізовано основні характеристики поняття “інвективність” та його відношення до інших проявів агресії та конфліктної поведінки у мовленні та дискурсі. Запропоновано власне визначення поняття “інвективність”, що узагальнює його основні риси і дає змогу використовувати його для аналізу мовленнєвого матеріалу.

SUMMARY

The article is dedicated to the analysis of the different usage of the term “invective” and its derivatives. Main characteristics of the concept “invective” have been examined. The author analyses relations between this notion and other manifestations of aggression, conflict behavior in language and discourse and offers her own definition of the concept “invective”, which generalizes its main features and may be used in further investigations of language material.

***Т.В. Марченко**
(Горлівка)*

УДК 81.0

РЕЧЕННСВІ КОНСТРУКЦІЇ З ЕЛІМІНОВАНИМ СУБ'ЄКТОМ

Сучасні лінгвісти вважають речення багатомірною одиницею, виділяючи у його структурі чотири яруси: власне-семантичний, семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний та комунікативний. Розмежу-

вання чотирьох ярусів речення дає змогу чітко розрізняти формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції синтаксичних одиниць, а також синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення між ними. Власне-семантичний ярус стосується логічного розгортання вираженої в реченні думки. Формою існування власне-семантичної структури речення є семантико-синтаксичний ярус. Організувальну роль у формуванні семантико-синтаксичної структури елементарного простого речення відіграє предикат та його валентність. Семантико-синтаксична валентність предиката визначає кількість субстанційних (іменникових) синтаксем (суб'єктної, об'єктної, адресатної, інструментальної, вокативної), вказує на їхні семантичні функції, відношення між ними та відношення субстанційних синтаксем до відповідного класу предикатів. Особливе місце у системі субстанційних синтаксем посідають суб'єктні синтаксеми як взаємопов'язані з предикатами організувальні компоненти речення. Проте в мовленні дуже частими є випадки вживання реченнєвих конструкцій, які не мають у своїй структурі суб'єктної синтаксеми. Традиційно на формально-синтаксичному рівні такі одиниці кваліфікують як односкладні речення (*Вечірнє сонце, дякую за день! Вечірнє сонце, дякую за втому* (Л.Костенко)) або неповні контекстуальні речення з пропущеним підметом, про наявність якого ми дізнаємось з попереднього речення або з першої частини складного речення (*Вгорі було небо, заслане сірими хмарами. Помалу пересувалися, то купчилися, то розлазилися – нудні й огидні* (Б.Грінченко)). Об'єктом нашого дослідження є реченнєві конструкції, які традиційно кваліфікують односкладними дієслівними особовими реченнями. Аналіз речення у формально-граматичному, семантико-синтаксичному і комунікативному аспектах уточнює поняття односкладності і забезпечує його кваліфіковане визначення. Мета дослідження – аналіз структурних і семантичних особливостей реченнєвих конструкцій з елімінованим суб'єктом, наявність якого прогнозується валентністю предиката. Відповідно до поставленої мети накреслено такі завдання: 1) з'ясувати статус односкладних речень у сучасній лінгвістиці; 2) описати семантико-синтаксичну валентність предикатів; 3) проаналізувати структурні й семантичні особливості реченнєвих конструкцій з елімінованим суб'єктом.

Тривалий час односкладні речення мовознавці розглядали як неповні, оскільки вони вважали, що в реченні як в синтаксичній одиниці обов'язковою є двочленність структури, допускаючи при цьому пропуск одного з головних членів речення-судження (М.Греч, О.Востоков, Ф.Буслаєв).

Суттєво доповнив зміст терміна “неповні речення” О.Пешковський. Для нього це не просто речення з “опущеними членами”, а такі, в яких наявні словесно не виражені члени і необхідність яких у структурі речення визначається формальним складом речення [9, с. 360]. Лінгвіст аргументує, що формальна визначеність наявності невира-

женого, але структурно необхідного члена речення ґрунтується на взаємних зв'язках компонентів речення.

Здебільшого розмежування неповних і односкладних речень пов'язують з ім'ям О.Шахматова, який включає до неповних тільки речення, формальна повнота яких відновлюється на ґрунті врахування синтагматичних відношень компонентів, тобто речення неповні і за формою, і за змістом. На думку О.Шахматова, "головний член односкладного речення може бути ототожнений формально або з підметом, або з присудком, причому, звичайно, не слід забувати, що такий присудок відрізняється від присудка двоскладного речення тим, що викликає уяву і про предикат, і про суб'єкт, а присудок двоскладного речення відповідає тільки предикату" [11, с. 30]. Суперечливим видається подібне твердження в силу того, що в межах односкладного речення може реалізуватися суб'єкт дії, який формально репрезентований як другорядний член речення (*Мені не спиться. Дівчатам добре працюється*).

Розмежування типів односкладних речень переважно базувалося на частининомовному вираженні головного члена речення. Останнім часом спостерігається тенденція розрізняти з-поміж односкладних речень дієслівні й іменні (вихідним постає морфологічний принцип), а потім з-поміж дієслівних диференціюються підтипи односкладних речень на підставі особовості / неособовості морфологічної форми. Саме такий підхід до аналізу односкладних речень зумовив поділ Н.Шведовою розмаїття односкладних речень на два класи: 1) відмінювано-дієслівні (власне-безособові, неозначено-особові речення); 2) невідмінювано-дієслівні (іменні, інфінітивні, прислівникові речення). Означено-особові й узагальнено-особові односкладні речення знаходять свій розгляд з-поміж двоскладних неповних речень [10, с. 245, 248]. Речення ж типу *Мені пощастило*, в якому яскраво виражено суб'єкт, розглядаються в межах суто односкладних речень. Заперечуючи логічність подібного аналізу односкладних речень, Г.Золотова відносить всі односкладні утворення до складу двокомпонентних й аналізує їх разом з підметово-присудковими конструкціями [7, с. 31].

Розмежовуючи у структурі речення віртуально-концептуальний, номінативний і ситуативно-прагматичний плани [4, с. 207], незаперечним є той факт, що на рівні віртуально-концептуальної моделі будь-яке речення є двокомпонентним, в якому знаходить своє вираження субстанційний та екзистенційний елементи. Субстанційний компонент може бути виражений поряд з називним відмінком будь-яким іншим, який постає регулярним репрезентантом субстанційної семантики при тій чи іншій формі предиката. Віртуально-концептуальна двокомпонентність реченнєвої структури ні в якому разі не відображає її формально-граматичної двоскладності, оскільки вона репрезентує особливості валентної рамки речення і статус у ній тих чи інших компонентів. Тому, на думку А.Загнітка,

розглядати односкладні речення слід з урахуванням нерівнорядності формально-граматичної і семантико-синтаксичної площин реченнєвої структури, а також нерівнорядності всіх типів односкладних речень, “оскільки з-поміж них вирізняються речення з яскраво вираженою особовою семантикою”. Означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові речення А.П.Загнітко кваліфікує як двоскладні на рівні семантико-синтаксичної структури і як односкладні, парадигматично співвіднесені з двоскладними, у формально-граматичному вимірі [4, с. 207].

Як ми вже зазначали, організувальну роль у формуванні семантико-синтаксичної структури простого речення відіграє предикат та його валентність. Тоді “актантна рамка витлумачується як реалізація валентності предикатного слова” [6, с. 282]. Такий підхід при розгляді семантико-синтаксичної структури речення запропоновано зокрема в україністиці І.Р.Вихованцем [1]. Семантико-синтаксична валентність предиката означає “здатність його сполучатися з іншими словами, мати певне число відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи” [5, с. 41]. Сукупність усіх функціонально-синтаксичних позицій конкретного дієслова, вжитого у певному значенні, створює його валентний потенціал. У мовленні він рідко реалізується повністю. Тому незаповнення будь-якої валентно зумовленої позиції в реченні дає всі підстави вважати такі речення валентно неповними. Розглянемо реченнєві конструкції, в яких не реалізується лівобічна валентність.

Суб’єктна синтаксема переважно представляє лівобічну валентність предиката. Суб’єктна синтаксема як абстрактна субстанційна семантико-синтаксична мінімальна одиниця реалізується у семантичних і морфологічних варіантах. Семантична диференціація суб’єктної синтаксеми залежить передусім від характеру предиката, валентність якого формує семантично елементарне речення. Відповідно до природи предикатної синтаксеми можна виділити такі семантичні варіанти суб’єктної синтаксеми, як суб’єкт дії, суб’єкт процесу, суб’єкт стану, суб’єкт якісної ознаки, суб’єкт вокативного стану, суб’єкт кількісної ознаки (за І.Р.Вихованцем).

Основним семантичним варіантом суб’єктної синтаксеми виступає синтаксема у функції суб’єкта дії, з якою пов’язана найвиразніша семантико-синтаксична і формально-синтаксична диференціація категорії суб’єктності. У валентну рамку предикатів дії як обов’язковий компонент входить суб’єктна синтаксема, що позначає активного виконавця дії: *Студенти пишуть диктант; Ми саджаємо дерева; Хтось розбив чашку*. Відповідно до диференційних семантико-синтаксичних ознак синтаксеми у функції суб’єкта дії звичайно використовуються в цій позиції іменники-назви істот. Саме такі синтаксеми найчастіше не називаються, елімінуються в мовленні.

Конструкції, у яких закріпилося нульове вираження суб'єкта (на формально-граматичному рівні – підмета), переважно зараховують до односкладних означено-особових, неозначено-особових та узагальнено-особових. З таким їхнім статусом важко погодитися, адже на наявність суб'єктної синтаксеми завжди вказує валентність відповідного предиката, з одного боку, й існує потенційна можливість функціонування суб'єктної синтаксеми тільки у формі називного відмінка власне-іменника або займенникового іменника, на що вказує також граматична форма відповідного предиката, з іншого боку.

Використання у мовленні речень з елімінованим суб'єктом засвідчує динамічність висловлення, а також сприяє уникненню повторення тих самих членів речення, виражених займенниками. (Під елімінацією слід мати на увазі “виключення (усунення) відомого і / або невідомого з граматично і / або стилістично значущою метою, внаслідок чого витворюється функціонально відмінна синтаксична одиниця” [3, с.51].)

Означено-особовими вважаються речення, що означають дію безпосередніх учасників мовленнєвого акту – мовця чи його співрозмовника (або співрозмовників). Головний член (предикат) у них виражається формами 1-ої та 2-ої особи однини та множини теперішнього або майбутнього часу та наказового способу. Усі ці форми, звичайно, співвідносяться тільки із “семантичною особою” (“мовець-адресат”). “Семантична структура цих речень – наявність віднесеної до означеного суб'єкта дії або процесуального стану” [2, с.21]. Отже, у так званих означено-особових реченнях граматична форма предиката найчіткіше вказує на позицію суб'єкта: *Нічого не хочу знати про твої особисті справи* (І.Драч); *Нахилися до мене і дай мені жменьку суніць* (Л.Костенко); *Готуйтеся до великих і крутих неприємностей* (Ю.Андрухович “Московіяда”). Як бачимо, предикат своєю валентністю і морфологічними показниками особи й числа вказує на “існування” суб'єкта.

У неозначено-особових реченнях, яким властива форма третьої особи множини присудка, показники потенційного підмета є менш виразними. Оскільки форма третьої особи множини присудка засвідчує не одну, а декілька можливостей поєднання дії, процесу або стану з суб'єктом, то суб'єкт мислиться неозначено і переміщений на задній план: *Ось вигнали з інституту мого знайомого художника* (Ю.Андрухович “Московіяда”); *Галю влаштували на їхню кафедру “по благу”* (П.Загребельний “Брухт”); *А з ворогами не церемоняться* (Ю.Андрухович “Московіяда”). У таких реченнях увагу акцентовано на дію або стан.

Неозначеність особи можна пояснити кількома ситуаціями, за яких мовці вдаються до цих речень: а) особа (суб'єкт) невідома ні мовцеві, ні співрозмовникові: *В район мене викликають*, – *гасячи посмішку, відповів Дорош* (Г.Тютюнник); б) особа (суб'єкт) відома мовцеві, але він вважає небажаним її називати: *Та нехай собі як знають: божеволіють*,

конають, – нам своє робить (П.Тичина); в) особа (суб'єкт) підказується певною ситуацією, оточенням, в якому перебувають учасники діалогу. *Сурма кликала, звідусіль бігли до табору* (О.Гончар); г) суб'єктом дії є сам мовець, який не вважає за потрібне на цьому наголосувати, а вдається до неозначеної форми вислову. *Я сьогодні дуже щасливий, Павле! Ти це зрозумій, і більше нічого від тебе не вимагають* (А.Хорунжий).

Дія або стан в узагальнено-особових реченнях стосується будь-якої особи. Взаємопов'язаний із неназваним суб'єктом предикат звичайно виражений дієсловом у формі 2-ої особи однини і множини теперішнього й майбутнього часу. *Вік живи, вік учишся* (Нар.тв.); *Чесне діло роби сміло* (Нар.тв.); *Лежачого не б'ють* (Нар.тв.).

Найчастіше узагальнено-особові речення виражають: а) загальне положення, висновок, що стосується всіх людей безвідносно щодо місця і часу: *Удосвіта встанеш – більше діла зробиш* (Нар.тв.); *Розуму і за морем не купиш, коли його вдома не має* (Нар.тв.); б) інтимність думок, настроїв, переживань, мовець свідомо відсторонює себе від названих дій: *Шануйте здобуте трудом покоління, помножьте його у пошани* (М.Нагнібіда); *Кохайте дівчат – і народять вас самих* (Ю.Андрухович "Рекреації"). О.Пешковський про такі речення писав: "У цих випадках узагальнена форма набуває глибокого життєвого і літературного значення. Вона є тим мостом, який з'єднує особове з загальним, суб'єктивне з об'єктивним. І чим інтимніше яке-небудь переживання, чим важче мовцю виставити його напоказ перед усіма, тим швидше оформляє він його у форму узагальнення, яка переносить ці переживання на всіх, в тому числі і на слухачів, який в силу цього більше захоплюється розповіддю, ніж при суто особовій формі" [9, с.375-376].

Отже, розглянуті речення з елімінованим суб'єктом – семантичні різновиди вираження категорії особовості, тобто різні (залежні від умов і потреб контексту чи ситуації) способи представлення суб'єкта ("семантичної особи") як один із засобів економії мовлення.

У сучасній українській мові є група дієслів, семантика яких несумісна з діяльністю людини. Це, насамперед, дієслова на позначення атмосферних явищ: *весніти, вечоріти, засутеніти, розсвітати, сніжити, штормити, яснити* та ін. У деяких дієсловах суб'єкт дії немовби міститься в основі дієслова: *туманить – туман, дощить – дощ, гримить – грім, вечоріє – вечір* і под. Він у реченнях відсутній, бо є зрозумілим із контексту. *Лле як з відра* (про дощ); *Надворі хурделить* (про хуртовину). Деякі мовознавці висловлювали припущення про те, що спочатку всі дієслова, які позначали природні явища, були особовими, оскільки кожне природне явище уявлялося як дія якоїсь надістоти.

У генетично первинних конструкціях лівобічна валентність є лексично вираженою, варіантами таких речень є предикативні одиниці типу *Морозить; Сутеніє*, в яких дієслово вміщує суб'єктний компо-

нент у своїй структурі. Останній може набувати лексичного вираження семантично спустошеними елементами: **Воно давно дощить.**

У сучасному мовознавстві одиниці на позначення стану природи або людини вважають дієсловами з нульовим вираженням валентності або дієсловами із “лексично не вираженою одновалентністю” (Т.Масицька) [8, с.91] (тобто предикативі з семантичного погляду не властиво мати нульову валентність), “моноособові дієслова” (І.Вихованець). Такі дієслова нерідко трапляються у складі таких контекстів, де необхідно підкреслити некерованість або стихійність явища, висловити з авторської позиції сприйняття навколишнього середовища.

Відсутність суб'єкта зумовлена, на думку Т. Масицької, такими ознаками: 1) нереалізованістю у реченні граматично оформленого підмета, який є носієм дієслівної ознаки; 2) відсутністю в дієслові-присудку ознак узгодження з підметом, який не встановлюється ні формою синтаксичного зв'язку, ні змістом; 3) співвіднесеністю значення дієслова, яке характеризує стан, що не стосується носія. Аналіз синтаксичної структури речення уможливило виділення підмета, а дослідження семантичної реченнєвої одиниці – суб'єкта. Це дає підстави виділити дві структури речення, тоді як у процесі спілкування воно функціонує як єдине ціле. Г.Золотова пропонує виділяти категорію “семантико-синтаксичного суб'єкта” як “синтаксично незалежного компонента суб'єктно-предикативної структури, що означає носія предикативної ознаки” [7, с.133].

Таким чином, можна виділити два типи речень з елімінованим суб'єктом: 1) речення на позначення дій і станів людини, про наявність суб'єкта в яких свідчить граматична форма предиката; 2) речення із семантикою стану природи, в яких суб'єктна синтаксема пов'язана з предикатом у глибинній структурі.

Речення з елімінованим суб'єктом (означено-, узагальнено-, неозначено-особові односкладні речення), тобто речення з яскраво вираженою особовою семантикою, завжди викликали сумнів. Це мотивується формальним вираженням предикативності і семантичним спрямуванням головного члена до другого компонента граматичної основи речення. У формально-граматичному вимірі такі конструкції є односкладними, а на рівні семантико-синтаксичної структури – двоскладними валентно неповними реченнями з елімінованим суб'єктом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 224с.
2. Горяний В.Д. Синтаксис односкладних речень. – К.: Рад. школа, 1984. – 128с.
3. Загнітко А. Категорія елімінації: структура і семантика / Семантика

- і прагматика граматичних структур: Збірник наукових праць. – Донецьк: ДонДУ, ІЗМН, 1998. – С.51-55.
4. Загнітко А.П. Основи українського теоретичного синтаксису. Частина 1. – Горлівка: ГДПШМ, 2004. – 228с.
 5. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія: Монографія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437с.
 6. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662с.
 7. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368с.
 8. Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк: Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки, 1998. – 207с.
 9. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – С.396-403.
 10. Русская грамматика: В 2-х томах. – Т.2: Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 709с.
 11. Синтаксис русского языка. – 2-е изд. – Л., 1941. – С. 128-131, 236-246.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано структурні й семантичні особливості реченнєвих конструкцій з елімінованим суб'єктом, а також зроблено спробу встановити статус таких синтаксичних одиниць на формально-граматичному й семантико-синтаксичному рівнях.

Ключові слова: суб'єкт, елімінація, семантико-синтаксична структура речення, валентність предиката, односкладне речення.

SUMMARY

This article deals with the structural and semantic peculiarities of the sentences with the eliminable subject, and the author tries to define the status these syntactical units in formal-grammatical and semantic-syntactical aspects.

Keywords: subject, elimination, semantic-syntactical aspects of the sentence, valency of predicate, one-member sentence.

УДК 801.561

СУБ'ЄКТИВНО-МОДАЛЬНА ПОТЕНЦІЯ ПАРАТЕКСТУ
ДРАМАТУРГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Досліджуючи суб'єктивну модальність (далі СМ) драматургічного дискурсу (далі ДД), який є типізованим, але стилізованим розмовним мовленням, слід враховувати, що репрезентанти суб'єктивно-модальних значень реалізуються у двох каналах інформації. Якщо в писемному мовленні є лише один канал інформації (текст), то драматургічне мовлення має два канали інформації: **текст** – репліки персонажів, сконденсовані в тематичні діалогічні блоки, та **паратекст** – допоміжний текст, який супроводжує монологи та діалоги драми і традиційно включає список дійових осіб, описи декорацій, часові та просторові вказівки, акценти поведінки та емоційного стану персонажів (інтонація, міміка, жести тощо). Другий канал є надзвичайно вагомим. Саме тому при дослідженні мови драми особливу увагу варто звертати не лише на вивчення процесів вербальної передачі інформації, але й ураховувати немовні чинники, які, в свою чергу, закладаються ремарками, основне призначення яких – висловлення інтенції автора: дійової особи чи самого автора п'єси [10, с.206-222].

Драма зі структурного погляду являє собою не гомогенне утворення. З одного боку, постаючи як яскравий зразок діалогічного мовлення, що протиставляється монологічному мовленню прозового чи поетичного тексту, з іншого ж, – структурується не винятково репліками персонажів, побудованих за принципом “стимул – реакція”, а послуговується додатковою інформацією, яка не входить у власне діалогічне мовлення, проте постає невід'ємною облігаторною його частиною. Таку інформацію традиційно передають ремарки, список дійових осіб та іменування персонажа-мовця перед реплікою, яку він репродукує, і ми її покваліфікуємо як паратекстову інформацію, на відміну від власне текстової, що формується і виражається вербальним наповненням реплік.

Дотепер співвідношення текстової та паратекстової інформації ДД не знайшло свого жодного висвітлення в українській мовознавчій літературі. Причини цього вбачаємо в тому, що систематичне вивчення паралінгвістичних засобів письмової комунікації в лінгвістиці починається лише в 70-ті роки ХХ століття, коли з'являються перші стилістичні дослідження, присвячені зображальним можливостям цих засобів, їх ролі у створенні цілісності стилістичної характеристики мовленнєвого твору, в реалізації автором його художнього задуму [2, 4, 8],

а також тому, що драма як тип тексту не піддавалася глибокому і ґрунтовному аналізу щодо співвідношення в ній таких видів інформації. Параграфемні засоби визначаються як такі, що існують поряд з графемною системою мови і порушують “прозорість” графічної субстанції мовного вираження [8, с.3]. Вони завжди задіяні в передачі інформації [5, с.193]. Метою нашої наукової розвідки є вивчення смислового впливу іменування персонажа-мовця на постпозитивну реплікову інформацію, доведення вмотивованості розуміння загального інформаційного наповнення репліки лише з його урахуванням, а з огляду на це – кваліфікування драми як дискурсу невластне-креолізованої тектоніки.

Параграфемні засоби супроводжують вербальне мовлення ДД і виражають різноманітні конотації. Коло засобів, які можуть бути віднесеними до параграфемних, водночас залишається досить невизначеним. Щодо письмового тексту паралінгвістичні засоби, що визначають його зовнішню організацію, його оптичний образ, утворюють поле паралінгвістичних засобів тексту. До нього належать: графічна сегментація тексту і його розташування на папері, довжина рядка, пробіли, шрифт, колір, курсив, розрядка, підкреслення, графічні знаки та символи, засоби іконічної мови (малюнок, фотографія, карикатура, таблиця, схема, креслення), незвична орфографія слів і розстановка пунктуаційних знаків тощо, перелік яких не є жорстко фіксованим і може варіюватися залежно від характеру конкретного тексту [2, с.7]. У ДД специфічними основними параграфемними засобами виступають ремарки та іменування персонажа, який є автором репліки тематичного діалогічного блоку.

У той час, коли одні паралінгвістичні засоби виступають як самостійні носії інформації і постають самодостатніми для розкриття змісту тексту (наприклад: малюнок, схема, таблиця), інші паралінгвістичні засоби використовуються як допоміжні щодо вербальних засобів і вносять додаткові семантичні та експресивні відтінки в його зміст (шрифт, курсив тощо). Іменування персонажа-мовця та ремарка належать до другого типу параграфічних засобів. У зв'язку з цим, специфічні для ДД параграфи мають своєрідне функціональне навантаження особливо щодо вираження СМ. За нашим спостереженням, ремарки й іменування персонажів-мовців витворюють прагматичну площину СМ, впливаючи тим самим на загальне суб'єктивно-модальне навантаження супроводжуваних ними вербальних реплікованих повідомлень.

З цього випливає особлива роль паралінгвістичних засобів у дискурсі. В одних випадках участь паралінгвістичних засобів в організації тексту охоплює лише план його вираження, його зовнішнє оформлення і не торкається або не постає суттєвим для його змісту, так, зокрема, виявляють себе параграфи в текстах нехудожніх жанрів. У ДД паралінгвізми набувають особливої значимості, оскільки беруть участь у формуванні плану вираження і плану змісту. Використання паралінгвістич-

них засобів у ДД постає важливою його ознакою, а самі вони розглядаються як паралінгвістично активні [2, с. 8]. Постаючи носієм окремої інформації (семантичної, експресивної), невербальні засоби привертають увагу реципієнта, а повне вичленування інформації з тексту драми стає неможливим без їхнього декодування й інтерпретації.

Особливу групу паралінгвістично активних текстів утворюють креолізовані тексти, в структуруванні яких задіяні коди різних семіотичних систем. “Креолізовані тексти – це тексти, фактура яких складається з двох негомогенних частин: вербальної (мовної / мовленнєвої) та невербальної (що належить до інших знакових систем, не таких, як природна мова)” [12, с. 180]. Щодо письмової комунікації, то до креолізованих текстів належать тексти, домінують поля паралінгвістичних засобів яких утворюють іконічні (зображувальні) засоби. Зрозуміло, що у ДД іконічні знаки як такі не наявні, втім стверджувати, що драма – це суто вербальний текст, теж недоречно. Виходячи з того, що ДД наділений ремарками та іменуванням персонажа-мовця перед кожною реплікою, які постають додатковою інформацією вербальної природи, але маніфестують прагматичні якості і прояви персонажа-мовця, вважаємо, що прирівнювати репліки та паратекст драми у характері передачі ними інформації не є правильним, приписувати ж паратексту якості інших семіотичних систем теж не коректно, а тому вважаємо за доцільне покваліфікувати ДД як **невласне креолізовані тексти**.

Прагматичні якості паралінгвістично активних текстів ставлять підвищені вимоги до комунікативної компетенції учасників спілкування та до реципієнта такого різновиду текстів: синтетичне сприйняття тексту, вміння декодувати інформацію сублімованої природи, передавану вербальними та невербальними знаками (ремарка не описує діяльність мовця, а лише називає ті кінетичні та емоційні прояви мовця, які супроводжують репліку).

Нашу увагу привертає співвідношення іменування персонажа-мовця та репліки, яку він промовляє у ДД, як компонентів різних інформаційних підсистем. Вважаємо, що називання персонажа є іконічним компонентом ДД, оскільки його функціональне навантаження полягає не стільки в тому, щоб допомогти читачеві не заплутатися в репліках мовців, скільки в приписуванні репліці характерних особливостей персонажа, наділення її прагматичними ознаками саме такого, а не іншого комуніканта.

З погляду семіотики, іконічна мова принципово не відрізняється від вербальної: “...кожне створене безпосередньо людиною зображення абстрактне, оскільки воно позначає виокремлені абстраговані людиною якості об'єкта. В цій своїй функції зображення не відрізняється від слова. Як слово, так і зображення можуть виражати поняття різних рівнів абстрактності” [2, с. 11]. Натомість зображен-

ня не є такою чітко вираженою знаковою одиницею, як слово, а його семантика у порівнянні з останнім характеризується значно меншим ступенем визначеності, розмитістю своїх меж.

Персонаж драми зображується в конкретний момент сценічної дійсності, в конкретних умовах спілкування, в певному оточенні, яке у той чи інший спосіб зумовлює його психічний стан, окрім того персонаж постає перед нами як сформована особистість зі своїм характером, смаками, симпатіями та антипатіями, рівнем освіти і віком, моральними цінностями, соціальним статусом тощо.

Кожному такому набору характеристик (фактично фотокартці або зафіксованій на кіноплівку поведінці персонажа-мовця) приписується ім'я персонажа драми. І, зрозуміло, що такі характеристики зумовлюють ставлення мовця до дійсності, тобто постійно і незмінно сприяють вираженню СМ реплік, продюкованих персонажем. Зауважимо, іменування персонажа і його репліка при цьому не являють собою суми семіотичних знаків, втім їх значення інтегруються (називання персонажа маркує репліку певними додатковими смислами) і утворюють складний у смисловому відношенні блок.

Таким чином, репліка та іменування дійової особи перебувають завжди у відношеннях взаємозалежності: смисл репліки залежатиме від мовця, який її вимовляє, а персонаж-мовець постійно перекладає частину власних ставлень у конкретній ситуації на своє вербальне повідомлення, наділяючи його суб'єктивно-модальними смислами. Пристаємо до думки М.І. Жинкіна, який вважає, що інформація, яка сприймається різними каналами, в тому числі вербальним та іконічним, інтегрується і переробляється людиною в єдиному універсально-предметному коді мислення [7, с. 71].

У процесі сприйняття невластне креолізованого ДД відбувається подвійне декодування закладеної в нього інформації [1, с.9]: при розумінні концепту називання персонажа відбувається його накладання на концепт репліки, взаємодія двох концептів призводить до створення загального концепту (смыслу) ДД, який є за своєю суттю креолізованим.

За співвідношенням обсягу інформації, яка передається іменуванням персонажа та його реплікою, можна ідентифікувати такі особливості їх поєднання у ДД, як: адитивність (називання наділяє значною додатковою інформацією репліку і зрозуміле без текстової інформації) та інтегративність (називання персонажа супроводить вербальне наповнення репліки і лише вкупі вони спроможні передавати амальгаму семантико-прагматичну інформацію) [11, с. 10].

Ідентифікації прагматичних смислів сприяє анафоричне розташування паралінгвістичних компонентів ДД.

Прагматичні компоненти смислу, маніфестовані йменуванням персонажа, традиційно закладаються списком дійових осіб (дійових

людей, персоніфікації), який може визначати:

1) їх віковий статус, називаючи конкретний вік або подаючи ім'я персонажа: *ВІН – екзальтований юнак* (Бондар-Терещенко І. Вечір навшипиньках); *ІННА – сусідка Тані, 18 років* (Новицька С. Крейзі); *ЛЕСИК – Надькин малий* (Росич О. Останній забій); 2) *ДІД ЮХИМ – 105 років* (Куліш М. 97);

2) соціальний статус: *ГИРЯ ГНАТ, ЛИЗЯ – його дочка, ГОДОВАНИЙ – багатий* (Куліш М. 97); *ПЕТРО СЕМЕНОВИЧ КОЧИНСЬКИЙ – предводитель дворянства, МІТЯХІН – адвокат, член Державної думи* (Винниченко В. Пісня Ізраїля); *ЦИГАН* (Шевчук В. Вертеп).

3) національність (і в такий спосіб менталітет): *ЛЕЙЗЕР БЛЮМ-КЕС – кравець, син Мойсеїв* (Винниченко В. Пісня Ізраїля); *БОБ – іноземець* (Діброва В. Поетика застілля); *ЕДІТ ПІАФ* (Миколайчук-Низовець О. Асо та Піаф, або ще один тост – за Мермоза!);

4) фізичний та психічний стан персонажа: *СУСІДА – неврастенік, десь 45 років* (Погребінська О. Я знаю п'ять імен хлопчиків...); *ОЛЯ – велика і міцна, МАКС – супербой, НАТАЛКА – маленька і спиртна* (Новицька С. Крейзі);

5) зовнішні дані: *АЛІНА – супергьорл із зовнішністю ляльки Барбі* (Новицька С. Крейзі);

6) професію чи рід занять: *КОРНІЙ КАНЕВИЧ (Білий Медвідь) – митець* (Винниченко В. Чорна Пантера і Білий Медвідь); *МАТИ ТАНІ – журналіст-мистецтвознавець* (Новицька С. Крейзі); *ВОВКА, ВІТЬКА, РОМАНИЧ, АНДРЮХА, ЗООЛОГ – шахтарі* (Росич О. Останній забій); *СНІЖИНКА – повія* (Винниченко В. Чорна Пантера і Білий Медвідь);

7) стосунки між персонажами: *АНЖЕЛА і НЕЛІЧКА – Любкині діти, НАДЬКА – дружина Вовки* (Росич О. Останній забій); *ДАША – коханка Ігоря, 23 роки* (Погребінська О. Я знаю п'ять імен хлопчиків...); *МАКС – супербой, ГВИНТ – його приятель, теж нічого собі* (Новицька С. Крейзі); *ГАЙСІЛІЙ – римський патрицій, консул, коханець Мессаліни, 22 роки* (Неждана Н. Химерна Мессаліна); *КНОТЕ – лікар Ганської* (Миколайчук О., Неждана Н. Оноре, а де Бальзак?).

Особливо показовим для драми є врахування іменування персонажа-мовця при тлумаченні змісту реплік з тожним вербальним наповненням, які належать різним комунікантам, коли паратекст визначає модальну маркованість репліки, залежну від концептуальної картини світу чи психічного стану мовця в момент комунікативної взаємодії.

Інколи драматург свідомо не подає списку дійових осіб, натомість прагматичний та суб'єктивно-модальний потенціал реплік постає теж не складним у декодуванні, оскільки, крім власне іменування персонажа, у ДД існує другий канал передачі додаткової інформації про персонажа-мовця – його характеристика іншими партнерами по діалогу та самохарактеристика у своїх репліках.

Попри таку розмаїту палітру характерів героїв драматургічного твору, у драмі діють традиційно стереотипні персонажі, тобто такі, які трапляються в повсякденному житті, звичні і легкі у розкритті їхніх поглядів. До того ж у кожному з досліджених нами драм традиційно вводяться герої з притаманними їм позитивними якостями характеру та моральною поведінкою, які втілюють основні людські чесноти, та антигерої, які здатні на підлість, обман, лицемірство, пихатість тощо. Вважаємо, що такі екстралінгвальні характеристики учасників комунікативної взаємодії систематично чинять вплив на репродуковані ними висловлення, надаючи їм специфічних і відмінних від інших смислів, які ґрунтуються на суб'єктивності розуміння референтної ситуації і які, до того ж, здатні витворювати суб'єктивно-модальну площину як окремої репліки, так і всього тематичного діалогічного блоку.

Отже, ДД – це дискурс невластиво-креолізованої структури, в якому вербальне повідомлення (репліка) не може існувати автономно, незалежно від іменування персонажа, а має сприйматися як єдине ціле, при цьому вербальний компонент розкриває як семантичне, так і прагматичне значення СМ, а препозитивний до нього компонент, що називає мовця, в жодному разі не відокремлюваний від нього, може лише уточнювати і корегувати суб'єктивно-модальні смисли репліки. Без співвіднесення вербального компонента з іконічним ДД стає дефектним, не може бути правильно зрозумілим, адекватно інтерпретованим реципієнтом. Тобто, в ДД репліка завжди детермінується іконічним (іменування персонажа) знаком, а отже і тим спектром смислів, які експліцитно (через називання в списку дійових осіб) чи імпліцитно (через характеристику іншими мовцями чи самохарактеристику) представлені в них.

Щодо СМ ДД, то іконічний знак апіорно виступає її виразником, бо позначає суб'єкта мовця з притаманними йому особистими оцінками та ставленням до навколишньої дійсності й партнерів по комунікації. Отже, в ДД СМ виражається двома ключами: основним, маніфестованим репліками, та супровідним, що гармоніює з першим, маніфестованим іменуванням персонажа-мовця. Взаємопроникання, злиття модальних ключів вербальних та іконічних засобів у невластиво креолізованому дискурсі, яким і є драма, визначають його суб'єктивно-модальне забарвлення в цілому, зумовлюють його загальний зміст та особливості впливу на реципієнта.

Враховуючи те, що в ДД активно діють й інші паралінгвістичні засоби, які, звичайно, закладаються в ремарки, драму покваліфікуємо як паралінгвістично активні дискурси, в яких значну частину модальної інформації передають саме невербальні засоби. Г.П.Немец зазначає: “Відомі лінгвістичній науці так звані традиційні засоби модальності в процесі мовного розвитку, збагачення людського суспільства новими формами як мови, так і немовними (екстралінгвістичними та паралінгвістичними) можливостями, значно розширюють свої межі...” [9, с.178]. Вичленуван-

ня модального компонента смислу невластне креолізованого дискурсу, визначення його “модального ключа” відбувається на основі сприйняття інформації, закладеної у вербальні та невербальні знаки, мовною особистістю. Особливого значення набувають при цьому фонові знання, світосприйняття, мовна та концептуальна картина світу, емоції, бажання, ставлення, оцінки отримувача такого семіотично складного повідомлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка: Семантическая и грамматическая структура простого предложения. – М.: МГУ, 1971. – 294 с.
2. Анисимова Е.Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креолизованных текстов): Учеб. пособие для студ. фак. иностр. яз. вузов. – М.: Издательский центр “Академия”, 2003. – 128 с.
3. Арнольд И.В. Графические стилистические средства // Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность: Сборник статей / Науч. редактор П.Е.Бухаркин. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – С. 290-305.
4. Брандес М.П. Стилистика текста. Теоретический курс: Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Прогресс-Традиция; ИНФРА-М, 2004. – 416 с.
5. Вашунина И.В. Коммуникативно-функциональные особенности некодифицированных графических средств: на материале немецкого языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – М., 1995. – 19 с.
6. Головина Л.В. Влияние иконических и вербальных знаков при смысловом восприятии текста: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – М., 1986. – 16 с.
7. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982. – 157 с.
8. Клоканов И.Э. Структура и функции параграфемных элементов текста: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Саратов, 1983. – 18 с.
9. Немец Г.П. Актуальные проблемы модальности в современном русском языке. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1991. – 216 с.
10. Николина Н.А. Филологический анализ текста: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Академия, 2003. – 256 с.
11. Пойманова О.В. Семантическое пространство видеовербального текста: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – М., 1997. – 24 с.
12. Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф. Креолизованные тексты и их коммуникативная функция // Оптимизация речевого воздействия. – М: Наука, 1990. – С.179-196.

АНОТАЦІЯ

Розглядається семантичне, функціонально-комунікативне та суб'єктивно-модальне навантаження паратексту драматургічних текстів. Вивчається значення паратексту у розумінні інформаційного тла драматургічних дискурсів як дискурсів невластиво-креолізованої природи. Аналізується вплив паратексту на постремарковий вербальний текст репліки. Встановлюються функції іменування персонажа та їх завдання в організації драматичного дискурсу.

SUMMARY

The present article considers the semantic, functional-communicative and subjective-modal peculiarities of author's notes in dramatic texts. The influence of the paratext on the verbal text that follows author's notes is analyzed as well as the functions of author's notes and their tasks in structuring the dramatic discourse are stated. The role of paratext in understanding the informative background of drama discourses as discourses of improper creolized nature is studied.

*М.М. Торчинський
(Київ)*

УДК 81'373.21

ОНІМИ В ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОМУ СТИЛІ МОВИ (ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ)

Офіційно-діловий стиль кваліфікують як „функціональний різновид літературної мови, що використовується в офіційному спілкуванні (між установами, окремою особою і установою, між посадовими особами; ділові взаємини на виробництві тощо)” [3, с. 414].

Ділове мовлення було об'єктом наукових студій таких вчених, як В.М. Брицин, Г.М. Кацавець, А.П. Коваль, А.Ф. Марахова, Л.М. Паламар, О.О. Тараненко, С.В. Шевчук та ін. Описано історію становлення офіційно-ділового стилю, визначено сфери його вживання, диференційовано жанрову розгалуженість, конкретизовано основні ознаки. Зокрема, для всіх текстів офіційно-ділового стилю характерними є такі спільні мовні риси: 1) наявність реквізитів, які мають певну черговість; 2) точність, послідовність і

лаконічність викладу фактів, гранична чіткість у висловленні; 3) наявність усталених мовних зворотів, певна стандартизація початків і закінчень документів; 4) вживання слів з прямим значенням, переважно нейтральних; 5) поділ тексту на параграфи, пункти і підпункти тощо [4, с. 13-16].

Серед визначальних ознак ділового мовлення не названо практично обов'язкового для кожного документа використання власних назв. Функціональні особливості онімів в офіційно-діловому стилі мови, які мають виразні відмінності як у зіставленні з іншими стильовими різновидами мови, так і між певними жанрами документації, в сучасному мовознавстві ще не досліджувалися, що і зумовлює актуальність теми нашої наукової праці.

З метою охоплення усієї різноманітності ділових паперів і досягнення більшої вірогідності висновків щодо продуктивності різних рядів власних назв, які зустрічаються у діловому мовленні, аналіз онімів буде ґрунтуватися на типології документів. Їхня класифікація надзвичайно різнопланова: так, за походженням розрізняють службові (офіційні) та особисті документи; за місцем виникнення – внутрішні і зовнішні; за напрямом – вхідні і вихідні; за формою – стандартні (типові) й індивідуальні (нестандартні); за стадіями створення – оригінали, копії та виписки і т. д. Найбільш поширеними є види документів за найменуванням: заяви, листи, довідки, інструкції тощо [4, с. 18-20], однак через їхнє розмаїття функціональні особливості власних назв визначити у них практично неможливо, тому ми будемо орієнтуватися на градацію документації за призначенням, де розрізняють документи організаційні, розпорядчі, довідково-інформаційні, обліково-фінансові, господарсько-договірні і щодо особового складу [4, с. 18].

Проте передусім потрібно звернути увагу на самі назви документів, які кваліфікуються як документоніми («вид ідеоніма. Власна назва окремого важливого для народу чи народів документа» [1, с. 57]), прикладами яких є *Георгіївський трактат*, *Потсдамська угода* тощо. На нашу думку, документонімами є й інші власні назви документів, навіть місцевого значення, на зразок: наказ по університету „*Про запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу*” або „*Акт перевірки стану готовності шкільної котельні до опалювального сезону*”, не кажучи вже про законодавчі акти на рівні Верховної Ради, міністерств, інших державних і недержавних структур тощо. Підставою для такого твердження є загальноприйнята дефініція власної назви: „Онім... – слово, словосполучення або речення, яке використовується для виділення іменованого ним об'єкта з-поміж інших об'єктів; його індивідуалізації та ідентифікації” [1, с. 91]. Зрозуміло, що цим вимогам відповідає найменування будь-якого документа, незважаючи на його відомчу приналежність, а особливості їхнього тво-

рення і семантики будуть передусім залежати від інформаційного наповнення, тобто від змісту. При цьому потрібно зауважити, що все-таки більшість документації не може мати власних назв, зокрема автобіографії, довідки, доручення, накладні, оголошення, розписки, а також різновиди усного ділового спілкування тощо.

Що стосується загальних найменувань документів (апелятивів), то варто відзначити їхню досить значну різноплановість: і за походженням (власне українські: *заява, оголошення* та запозичені: *контракт, резюме*), і за дериваційними особливостями (суфіксальні і безафіксні деривати: *розписка, звіт*, конверсиви: *накладна*, композиції: *телефонограма* тощо), і за структурою (одиничні лексеми: *характеристика* та словосполучення: *витяг з протоколу* і т. д.).

Зіставлення особливостей побутування онімів у діловому і художньому мовленні дає можливість зробити певні висновки. У художніх творах власні назви (поетоніми) наповнюють текст асоціаціями та конотаціями, які декодуються залежно від світобачення автора та читачького досвіду, тобто можна говорити про значну, а переважно – і про повну втрату поетонімами їхньої первинної семантики, навіть якщо це будуть найменування реальних історичних осіб або конкретних географічних місць (наприклад, Богдан Хмельницький як жива істота і як літературний герой – це не одне і те саме, адже і письменник наділяє свого персонажа тими рисами характеру, які вважає за потрібне, і кожен читач сприймає його по-своєму, залежно від рівня освіти, характеру і навіть настрою в момент прочитання). Тому є всі підстави власні назви, які функціонують в художніх творах, розмежувати і відповідно до розрядів онімів, і до жанрів художнього мовлення (наприклад, міфопоетонім: *Лежить на печі Баба Яга* (казка) чи гідрофольклоронім: *Тихо, тихо Дунай воду несе* (балада) [2, с. 339-343]).

У діловому мовленні таких відмінностей між власними назвами, які побутують у реальному житті, й онімами, засвідченими в документах, немає, тому відсутні і підстави для виділення таких розрядів власних назв, як топо- або антроподокументоніми (вони, звичайно, мають право на існування, однак не завдяки своїм семантичним або функціональним особливостям, а заради зручності у вимові, наприклад, ергодокументонім – власна назва установи, засвідчена у діловому мовленні). Відповідно, оніми не будуть класифікуватися на мікрогрупи і залежно від різновидів ділового мовлення за призначенням.

Так, серед документів щодо особового складу (таких як заява, характеристика, резюме, автобіографія, особовий листок з обліку кадрів, трудова книжка, наказ тощо [4, с. 81-115]) їхнім обов'язковим атрибутом є антропоніми та ергоніми.

Характерною особливістю такої документації є тричленна антропонімна формула: *прізвище, ім'я, по батькові* (незважаючи на нама-

гання окремих посадовців запровадити двочленну структуру іменування, на зразок прийнятих на Заході, в Україні поки що вона не „приживається”, можливо, через традиційну для нашого народу повагу до старших, яких звикли величати за іменем-по батькові). Саме цього вимагають і норми ділового мовлення: *Я, Іванченко Микола Петрович, ...* (з автобіографії).

Практично жоден із документів щодо особового складу не оформляється і без ергонімів (назв установ, де хтось навчався: *У 1978 році закінчив Хмельницьке педагогічне училище* (з характеристики), працює: *Директоріві Київської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 122...* (із заяви) або має якесь інше відношення до наведеної інформації: *Перевести на рахунок фірми „Іванна”...* (з наказу).

Дуже часто в таких документах побутують і топоніми (передусім хороніми – назви територій, ойконіми – назви поселень та урбаноніми – назви об'єктів, які знаходяться в населених пунктах [1, с. 14-16]. Це пов'язано з необхідністю визначити місце народження чи проживання фізичної особи або місцезнаходження юридичної особи, про яку оформляється документ (наприклад, у заяві або автобіографії, причому тут ділове мовлення ставить вимогу щодо повноти локативної інформації, яка може включати в себе назву держави, області, району, населеного пункту, вулиці тощо: *Проживаю за адресою: м. Черкаси, бульвар Шевченка, 81, кв. 22* (із заяви)). В окремих різновидах документів, зокрема в наказах або трудових книжках, може вказуватися лише назва поселення, де зареєстрована установа, яка або оформляє документацію, або про неї наявна інформація.

У цій групі документів рідко можуть функціонувати інші розряди власних назв: фалероніми – назви нагород: *Нагороджений орденом Святого Володимира...* (з характеристики); гемероніми – назви періодичних друкованих видань: *Підготувати статтю в газету „Освіта”*; бібліоніми – назви писемних творів: *Виділити кошти на закупівлю підручників „Ділове мовлення”*; артіоніми – назви творів образотворчого мистецтва: *Передати для експонування в Музей мистецтв картину „Дев'ятий вал”*; порейоніми – назви транспортних засобів: *Відзначити переможців конкурсу шляхом організації екскурсії на теплоході „Канів”* і под. [1, с. 16]; практично і названі оніми, і деякі інші можуть бути зафіксовані лише у наказах і розпорядженнях, які взагалі є одними з найбільш спроможних на потенційне використання у своїй структурі різнопланових власних назв.

Такими можна вважати і довідково-інформаційні документи (службовий лист, прес-реліз, стаття, анотація, рецензія, відгук, висновок, реферат, тези, телеграма, довідка, службова записка, протокол, резолюція, звіт, план, оголошення тощо [4, с. 143-238], які хоча і не мають таких розрядів онімів, які обов'язково повинні побутовувати в усіх

їхніх різновидах, проте відзначаються ще більшою різноплановістю власних назв, потенційно можливих для вживання.

Підготувати службовий лист (зокрема це стосується адреси) неможливо передусім без антропонімів і топонімів. Топонімічна інформація є типовою і практично не відрізняється від тієї, яка функціонує у документах щодо особового складу, однак антропоніми можуть вживатися і як тричленна структура (прізвище, ім'я, по батькові наводяться повністю або ініціально (останні два компоненти, що, проте, небажано і за етикетом ділового спілкування, і у зв'язку з необхідністю завжди точно визначати адресата повідомлення), і двочленна (тільки прізвище та ім'я – в адресах, ім'я і по батькові – у звертаннях), і рідко – одночленна (або лише прізвище, або ім'я, однак для цього потрібно, щоб між суб'єктами листування існували настільки дружні стосунки, які дозволяли б таку фамільярність). Саме одночленні антропоніми часто поєднуються з додатковими кваліфікаторами-апелятивами, на зразок: *пане Миколо*. Можливий варіант, коли в адресі вказується лише назва посади, без прізвища й ініціалів особи, яку вона займає, але це припустимо, якщо така посада єдина в установі. Іноді апелятиви-звертання на знак поваги пишуться з великої літери, таким чином трансформуючись у так звані апелятивоніми: *Вельмишановний Пане Президенте!*

Окремо потрібно відзначити структуру бланків, на яких друкуються і службові листи, й інші різновиди документів, причому не лише довідково-інформаційних. Ономастична інформація, наявна на них, включає хоронім (назву держави), ергоніми (назви міністерства, відомства, установи тощо), фалероніми (назви нагород, якщо вони є), певну топонімічну інформацію (адресу) тощо. На бланках також наявне місце для її доповнення записами „від руки”, зокрема антропонімами та топонімами (адресою отримувача листа).

Надзвичайно економною є структура телеграми (телефонограми), тому закономірно, що антропоніми і топоніми там можуть мати максимально стислий вигляд (наприклад, лише прізвище або ойконіми без родової співвіднесеності). Звичайно, це не повинно перешкоджати повноті і достовірності інформації, яка передається.

Без антропонімів, переважно тричленних, неможливо оформити низку іншої довідково-інформаційної документації, такої як довідка (*кому видана*), службова записка (*кому і від кого написана*), протокол і витяг з протоколу (*хто виступав і хто буде виконувати ухвалу зібрання*), причому ці документи майже обов'язково мають у своєму складі й ергоніми (*яка організація видала довідку; посадовій особі якої організації адресована службова записка; яка установа проводила збори або нараду*). Практично одночленними є антропоніми у резолюціях (*прізвище виконавця, якому доручається щось підготувати*).

Досить широкі можливості для використання різних, зокрема і малопоширених, розрядів власних назв мають плани та звіти про їх виконання (це можуть бути, наприклад, геортоніми, хрононіми чи псевдоніми, якщо це перелік заходів на відзначення свят (*Дня незалежності України*) або ювілеїв відомих діячів культури (*120-річчя від дня народження Осипа Маковея*) чи історичних подій (*60-річчя Перемоги у Другій світовій війні*)), а також оголошення (крім названих вище, часто в них фіксуються ойкодомоніми – власні назви приміщень: *Конкурс відбудеться в Уманському міському будинку культури*).

Проте найбільше онімів, причому будь-яких розрядів, може бути зафіксовано у таких документах, як рецензія, відгук, висновок, тези, анотація, і особливо – стаття, реферат, прес-реліз. Безумовно, їх використання безпосередньо залежить від змісту названої вище документації, і це можуть бути навіть практично відсутні в офіційно-діловому стилі космоніми, поетоніми, теоніми або міфоніми, якщо тематика пропонованої інформації стосується таких сфер, як дослідження космосу, художньої літератури, релігії або міфології.

Менш продуктивні власні назви в обліково-фінансових документах, а також тих, які стосуються господарсько-договірної діяльності (договір, контракт, трудова угода, список, накладна, акт, доручення, розписка тощо [4, с. 282-311]. Крім антропонімів, ергонімів і топонімів, без яких неможливе укладення угод (вказуються юридичні і фізичні особи, які несуть відповідальність за дотримання викладених положень, а також їхня адреса, причому знову потрібно підкреслити вимогу подачі тільки повних форм вказаних власних назв), варто відзначити досить активне побутування в окремих документах власне документонімів (договір, трудова угода: *...що діє на підставі Статуту...*), апелятивонімів (договір, трудова угода: *Виконавець надає, а Замовник закуповує...*), номенів (акт, доручення, розписка або накладна, де перераховуються, наприклад, торгові марки або сорти певних товарів: *отримано комп'ютерний монітор „Samsung”*), а також інших онімів (які включені у список, таблицю або перелік).

Крім писемних, побутують й усні форми ділового мовлення (бесіда, телефонна розмова, доповідь тощо [4, с. 346-375], які мають свої диференційні особливості у використанні власних назв, що насамперед залежить від того, чи це спілкування офіційне, чи приватне.

Якщо бесіда, телефонна розмова чи публічний виступ стосуються професійної діяльності, то безумовно, що усі використовувані оніми повинні мати нормативну форму (передусім це стосується ергонімів і топонімів, тому що антропоніми в усному мовленні переважно є двочленними (ім'я і по батькові) і навіть одночленними, проте з апелятивом-кваліфікатором (*нани Маріє*). Наявність інших розрядів власних назв залежить від тематики спілкування, проте кількість

онімів, яка може бути засвідчена в усному мовленні, значно менша, ніж це фіксується, наприклад, у рефераті або науковій статті з певної проблеми, і лише в окремих випадках, коли суб'єкти спілкування володіють досить значним обсягом знань з відповідної проблеми або коли перед комунікативним актом проведено досить ґрунтовну підготовку, продуктивність власних назв в усному і писемному мовленні кількісно може вирівнюватися.

Приватне спілкування не ставить таких суворих вимог щодо вживання нормативних форм власних назв. Використання демінутивних чи пейоративних антропонімів можливе за умови, що співбесідники давно знають один одного. Це дозволяє включати у розмову і скорочені форми топонімів чи інших засобів локалізації, а також інші розряди власних назв, якщо вони викликають у комунікантів взаємну цікавість.

Таким чином, переконливо засвідчено, що оніми є обов'язковим компонентом українського ділового мовлення, причому різні за призначенням групи і навіть окремі документи мають свої визначальні особливості щодо функціонування певних розрядів власних назв і мовного оформлення їхньої структури.

Найбільш активно в документації представлена антропонімія, що зумовлено визначальною роллю людини в господарській діяльності, яку якраз і покликане обслуговувати ділове мовлення. Варто відзначити різноплановість антропонімних формул, які фіксуються в документах відповідно до їхнього призначення.

Продуктивністю вирізняються й ергоніми і топоніми (передусім ойконіми, хороніми й урбаноніми), які або замінюють фізичних осіб, вказуючи при цьому на суб'єктів певної діяльності, або локалізують денотатів антропонімів чи ергонімів.

Серед різновидів документів, які мають найбільш сприятливі можливості для використання різнопланових власних назв, виділяються стаття, реферат і прес-реліз, що зумовлено як обсягом текстового матеріалу, так і їхнім тематичним розмаїттям. Мінімальна кількість онімів фіксується в резолюції.

Серед розрядів власних назв, які лише епізодично побутують в офіційно-діловому стилі мови, можна назвати теоніми, міфоніми та більшість власних назв, що стосуються ідеологічної і прагматичної сфер діяльності (артіоніми, геортоніми, порейоніми тощо).

Практично відсутні в діловій документації астротопоніми (селеноніми, марсоніми, венусоніми тощо, тобто власні назви географічних об'єктів Місяця, Марса, Венери), ороніми та гідроніми (власні назви гідрооб'єктів та рельєфу), агрооніми, некроніми й еклезіоніми (назви земельних ділянок, місць поховання та релігійних споруд).

Потребує розширення список власних назв документів, які кваліфікуються як документоніми.

На свого дослідника чекають як окремі документи (дані про побутування у їхньому складі власних назв допоможуть більш об'єктивно охарактеризувати основні особливості офіційно-ділового стилю мови в цілому і окремих його складників зокрема), так і розряди власних назв, визначення продуктивності яких серед різновидів документації сприятиме становленню теорії їхнього функціонування у текстовій структурі української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
2. Торчинський М.М. Термінологія української поетоніміки (літературної ономастики) // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. VI / Відп. ред. Л.О. Симоненко. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 339-343.
3. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
4. Шевчук С.В. Ділове мовлення. Модульний курс: Підручник. – К.: Літера ЛТД, 2005. – 448 с.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються функціональні особливості власних назв, які побутують в офіційно-діловому стилі мови. Встановлено, що найбільшою продуктивністю вирізняються антропоніми, які при цьому характеризуються різноплановістю структурних моделей, а також ергоніми і топоніми. Серед різновидів документів, які мають найбільш сприятливі можливості для використання різних розрядів власних назв, виділяються стаття, реферат і прес-реліз. Мінімальна кількість онімів фіксується в резолюції.

SUMMARY

In the article functional features of proper names which occur in an official style of language are analyzed. It is established, that anthroponyms are commonly of the greatest productivity and are characterized by a variety of structural models, as also are ergonyms and toponyms. Among versions of documents which have optimum opportunities for use of different categories of proper names, clause, the abstract and the press release are allocated. The minimum quantity of onyms is fixed in the resolution.

УДК 81'373.21

**НОМІНАЦІЯ ПОСЕЛЕНЬ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ
ВОЛИНИ: УНІВЕРСАЛІЇ ТА СПЕЦИФІКА**

Для кожного історичного періоду розвитку суспільства характерним є набір схожих або відмінних мовних рис, які частково збігаються з попереднім періодом і водночас помітно відрізняються від нього. Найбільш глибоко ця закономірність відбивається в ономастиці, зокрема в ойконімії. Власні назви поселень є достовірним джерелом історичної та мовної інформації, через те що ономастична лексика завжди реагує на вплив суспільно-політичних, соціальних та культурних факторів.

Ойконіміїні системи під впливом різних епох зазнавали постійних змін. Кожен регіон України має як специфічні риси, так і загальнофункціональні. Об'єктом нашого дослідження стала ойконімія Південно-Східної Волині, тобто Північної Хмельниччини як цілісного історико-географічного регіону, який охоплює 10 північних і частково центральних районів Хмельницької області. З метою визначення універсалій та специфіки, характерної для певної території, ойконімікон будь-якого краю досліджується у синхронії та діахронії.

На території Південно-Східної Волині, як і в усій Україні, майже завжди переважали назви поселень, мотивовані онімами. В основу ойконіма лягали імена засновників або власників поселень (*Адамів, Капустин, Лавринівці, Ченці*), чому сприяли зародження та розвиток патріархальних, родових, феодальних та капіталістичних відносин, заселення нових земель, розшарування суспільства тощо. Така тенденція була поширена на всіх слов'янських територіях. Джерелом для відантропонічних назв поселень ставали слов'янські автохтонні (*Микулин, Немиринці*) і церковнослов'янські (*Іванівці, Мар'янівка*) імена, прізвиська (*Борщівка, Жуків*) та особові назви людей, які на сьогодні іноді помилково розцінюють як відапелятивні (*Коров'є, Свинне*). У XIX – на поч. XX ст. в якості ойконіма виступало ім'я та прізвище (х. *Зайця Антонини*, х. *Федючка Хведора*) або прізвище та ініціали власника (х. *Писарчука Р.*, х. *Чубатюка Дм.*). В Україні, поряд із чоловіками, власницями поселень були й жінки, оскільки “за давніми руськими законами жінки могли одержувати землю в спадщину і володіти нею” [4, с. 43]. На південно-східній Волині цей процес тривав у XVIII–I трет. XX ст. (*Ганнопіль, Михайлючка, Ольгин*).

Ойконіми, мотивовані особовими назвами, виникли за допомогою різних словотвірних засобів. Домінуючим є морфологічний

спосіб деривації, зокрема суфіксація: **-іvk-а** (*Богданівка, Коржівка*), **-іvц-і** (*Вочківці, Ленківці*), **-инц-і** (*Лагодинці, Орлинці*), **-ич-і** (*Кондратовичі, Савичі*). У сусідніх регіонах, зокрема на Південно-Західному Поділлі та Волині, переважають відповідно суфікси **-іvц-і/-инц-і** та **-ич-і** [8; 10].

Значну частину антропонімів (20,3 %) становлять назви, утворені лексико-семантичним способом. Це плюральні (їх більше) та сингулярні найменування (*Гриценки, Романини, Кароліна, Судимонт*). На межі XIX–XX ст. із появою великої кількості дрібних поселень почалося різке збільшення номінативних сингулярних посесивів, що вплинуло на відсоткове зменшення родових назв, виражених формою множини.

Орієнтовно така ж кількість ойконімів з'явилася внаслідок морфолого-синтаксичної деривації. У посесивно-квалітативних словосполученнях відкидався адміністративно-господарський термін, який вказував на тип поселення, а присвійний прикметник ставав назвою населеного пункту (*Артемове, Кунів*). Тут продуктивними є суфікси **-ів, -ин**, які становлять понад 50 % (*Жуків, Нетішин*), та **-jь, -ja, -je** (6-7 %, проте стабільно протягом усього періоду розвитку: *Ізяслав, Кунча*). На Південно-Західному Поділлі назви-субстантиви налічували більше 10 % [8, с. 174].

Завжди на українських землях був поширений процес трансойконімізації, коли поселення осмислювалося як важливий об'єкт, який може номінувати нові населені пункти (*с.мт. Війтівці – с. Війтівці, с. Кунча – фільв. Кунча, с. Новичі – х. Новичі*). Не є винятком і досліджувана територія. Такий спосіб найменування особливої популярності набув у XIX–I трет. XX ст.; причиною цього було збільшення кількості поселень за рахунок фільварків, хуторів, урочищ, висілків, які номінувалися за назвою сусідніх денотатів, та у кінці XX ст., коли на адміністративно-територіальних картах як поселення реєструються залізничні станції.

У період заселення краю в процесі активного назвотворення з метою диференціації відойконімні назви ускладнювалися прикметниками та числівниками, які безпосередньо або опосередковано вказували на вік поселення, його місцезнаходження, інші особливості й ознаки. На Південно-Східній Волині, як і в інших регіонах, зростально-спадну тенденцію мали ойконіми, ускладнені прикметниками *великий, малий, нижчий* та числівниками *перший, другий*, які були разом розрізнення відантропонімних та локативних відойконімних назв (*Великий Лазучин – Малий Лазучин, Погоріла* (сучасн. *Мирнолюбне*) – *Нижча Погоріла, Старокостянтинів – Старокостянтинів I, Улашанівка – Прикордонна Улашанівка*).

Продуктивними були й відад'єктонімні ойконіми (*с. Добрин – х. Добринський, с. Семенів – х. Семенівський*).

Отже, відойконімні назви переважно творилися лексико-семантичним, морфолого-синтаксичним та синтаксичним способами деривації.

Дещо рідше найменування, мотивовані ойконімами, утворювалися за допомогою суфіксів та префіксів: *Більчинка, Васьківчики, Вербівочка, Закузьмин* та ін. Переважна більшість топоформантів мала демінутивне забарвлення, яке вказувало, що новоутворене поселення менше від денотата. Такий спосіб назвотворення є яскравим відображенням міграційних процесів на території краю.

Відойконімні назви населених пунктів у Західній Україні склали значно менший відсоток, наприклад, на Прикарпатті – 0,8 % [2, с. 209].

Найдавнішими орієнтирами, біля яких селилися первісні племена (не лише на території України), були водні об'єкти. Відгідронімні деривати належать до непродуктивних в українській ойконімії [1, с. 18], що пояснюється неможливістю утворення багатьох назв від одного гідроніма. Різна чисельність таких назв у регіонах пояснюється неоднаковою кількістю гідрооб'єктів, які б давали назву поселенню, наприклад: у Прикарпатті відгідронімних назв 13,9 %, а на Південно-Західному Поділлі – 3 % [2, с. 209; 8, с. 176]. Номінація відбувалася переважно шляхом перенесення назви одного іменованого об'єкта на інший, розташований поблизу. Інші види деривації фіксуються рідше (*р. Цмівка – с. Цмівка, р. Збруч – с. Збручівка, р. Случ – с. Заслучне, р. Салиха – с. Велика Салиха*).

У Південно-Східній Волині такі найменування не перевищували 5 % від загальної кількості відонімних назв. Винятком можна вважати лише X–XV ст., коли гідроніми були одним із основних джерел назвотворення. За словотвірною деривацією домінуючим є лексико-семантичний спосіб творення. Третина назв утворилася шляхом суфіксації або конфіксації. Протягом XVII–XVIII ст. на території всієї області зафіксовано лише один композит відгідронімного походження – *Гориньград* (сучасн. – *Крупець*). Серед усіх мотивуючих основ найбільш уживаними є гідроніми *Случ* (21,7 %) та *Збруч* (8,7 %). Решта назв рік номінантами виступає лише один раз.

Кожен регіон має у своєму складі відхоронімні назви населених пунктів. На Північній Хмельниччині зафіксовано 0,1–0,4 % таких найменувань. Вони переважно мають локативний характер і утворилися шляхом субстантивації (*Подільське, Поліське*).

У радянський період внаслідок перейменування поселень на Південно-Східній Волині, як і на решті території нашої держави, з'являються відгеортонімні та меморіальні номінації (*Жовтневе, Першотравневе; Ленінське, Улянівка*). Як правило, зворотнє перейменування населених пунктів із такими назвами відбувається за умови, що село давнє і колись, зокрема до 1917 року, мало іншу назву. Якщо ж поселення є новоутвореним і ця назва первинна, то вона функціонує і сьогодні.

Окрему групу становлять ойконіми, мотивовані мікротопонімами. Але оскільки кожен регіон має свій набір лексем на позначення місцевих географічних об'єктів (частин та кутків населених пунктів, доріг, струмків, ярів, балок, озер, боліт, сінокосів, полів, лугів тощо) і на сьогодні відсутній єдиний погляд на належність тих чи інших назв до шару мікротопонімії, то на відмікротопонімних номінаціях зупинятися не будемо.

Назви населених пунктів, мотивовані апелятивами, є кількісно меншими порівняно з відонімними. Оскільки “населення кожного регіону проходило стадію свого формування й становлення в конкретних природно-географічних умовах” [5, с. 1], ці особливості яскраво відобразилися в ойконіміконі.

Найчастіше матеріалом для відапелятивних номінацій ставали ландшафтно-топографічні терміни. На Південно-Східній Волині назви, мотивовані географічними термінами, почали фіксуватися із XVI ст. Це підтверджує думку про те, що топографічні назви на слов'янських землях пізніші за походженням, ніж патронімічні й посесивні, тому що заселення різних територій відбувалося не одночасно і не однаково інтенсивно, а процес назвотворення залежав від різних об'єктивних факторів. Використання географічних термінів як назв поселень для слов'ян було менш характерним, ніж для інших народів [6, с. 623; 9, с. 31–32].

Серед лексем, що лягли в основу відтопографічних ойконімів Південно-Східної Волині, можна виділити кілька груп: 1) назви на позначення рослинного покриву (*Дібровка, Залісся, Колки*); 2) назви на позначення рівнинної місцевості (*Берегелі, Ланок, Поляни*); 3) гідрографічні найменування (*Забрід, Купіль, Мокрець*); 4) географічні апелятиви на позначення ґрунтового рельєфу (*Западинці, Круча, Лисогірка*) тощо.

Семантична структура топографічних термінів, які лягли в основу ойконімів Південно-Східної Волині, підтверджує результати дослідження Н. Грипас, що найуживанішими при назвотворенні на Хмельниччині були апелятиви *берег, гора, гребля, долина, луг, лука, річка* (виділ. наше) та ін. [3, с. 55–56].

Люди не в змозі надати всім об'єктам певної території особливих найменувань. Повторюючись, назви вимагають додаткових визначень. Так виникають дво- та багатослівні ойконіми [7, с. 87]. Тому з метою диференціації омонімічних назв використовувалися ад'єкtonіми, посесивні та якісні прикметники, числівники, інші дериваційні засоби (*Волочиськ – Волочиськ Перший, Степ – Степок*).

Лексико-семантична характеристика твірних основ засвідчила переважання локативних (*Заріччя, Круча*), локативно-квалітативних (*Лу-жок, Нова Гребля*) та квалітативних (*Конотоп, Рудка*) найменувань.

Щодо способів деривації назв, мотивованих географічними термінами, то більшість із них утворені шляхом зміни семантики, що є характерним для слов'янського ойконімікону в цілому, коли топографічні лексеми майже без змін ставали власною назвою. До семантичного способу творення ойконімів віднесено номенклатурні терміни на **-ок** (*Бродок, Степок*) та плюральні ойконіми з демінутивним суфіксом **-к-** (*Ліски, Рівки*). Дещо меншу чисельність становлять назви, утворені іншими способами.

Джерелом ойконімотворення були й адміністративно-господарські терміни: **село** (*Красносілка, Сільце, Нове Село*), **місто** (*Нове Місто, Старе Місто*), **город** (*Білогородка, Городище*), **слобідка** (*Кушнірівська Слобідка, Слобода*) та ін.

Розвиток дрібновласницького господарства в Україні у ХІХ–І трет. ХХ ст. сприяв появі малих поселень, найменування яких мотивувалися й іншими адміністративно-господарськими термінами (частина їх мала цей статус лише у певний період). Оселяючись на нових землях, засновуючи хутори, фільварки, посілки, висілки тощо, власники до загальноовживаної лексеми з метою розрізнення часто додавали атрибутив (*Хутір, Полонські Хутори, Польовий фільварок, Двірець, Колонія, Кутки, Червоний посілок, Призавгосп, Лажевський радгосп, Карпова Усадьба, Пасіка Хичевського*). Ці ойконіми мають переважно квалітативне, квалітативно-локативне та квалітативно-посесивне значення і творилися за допомогою різних способів деривації, домінуючим серед яких є основоскладання (*Новоселиця*), синтаксичний (*Велика Корчма*) та лексико-семантичний (*Агробаза*).

Окрему групу становлять відфлоролексемні деривати, які властиві усім регіонам України. Визначення твірних основ фітофорних ойконімів дає можливість охарактеризувати рослинний світ південно-східної Волині. Продуктивними є такі лексеми, як **береза, калина, вільха, дуб, липа, лоза, сосна, вишня, горіх, ріпа** та ін. (*Березна, Горіхівка, Дубова, Калинівка, Лозова, Ріпище, Сорокодуби, Соснівка*). Часто до таких ойконімів відносять усі назви, коренева морфема яких хоча б чимось схожа на флоролексеми. Дослідження довели, що в основу номінації давніших поселень лягали слов'янські автохтонні особові імена, співзвучні з назвами рослин (*Калинівка, Лопушне, Хмелівка*), а в основі сучасних ойконімів, зокрема, утворених у ХІХ–ХХ ст., лежать флоролексеми (*Колосівка, Вишневе, Дубина*), причому такі назви, як правило, з'являлися у процесі перейменування “немилозвучних” ойконімів.

Поряд із виділеними групами, назвами поселень можуть виступати якісні та відносні прикметники (*Дружне, Зелена, Червоне; Весняне, Лісне, Мирлюбне*), іноді числівники (*Троєщина*). Відприкметникові найменування творилися переважно морфолого-синтаксичним способом.

Описані процеси назвотворення певною мірою властиві ойконіміконам різних регіонів України.

Проте система назв населених пунктів Південно-Східної Волині має свої особливості, що відрізняють її від найменувань суміжних територій. Зокрема, специфічним є функціонування в XIX – на поч. XX ст. відагонімних та відклезіонімних утворень із посесивним значенням (х. *Георгіївської Церкви*, х. *Покровського Приходу*, х. *Кустовецької Церкви*). У цей період церква була власником великих земельних угідь, що й відбилося в ойконіміконі краю.

Розвиток дрібновласницького господарства дав поштовх для заснування хуторів, висілків, фільварків, назви яких творилися за допомогою поліфункціонального форманта **-щин-**а, який мав посесивне (*Кадлубищина*, *Татарщина*, *Юрвіщина*) та локативне (*Дворщина*, *Жуковіщина*, *Пихтіївщина*) значення. Чисельність таких найменувань у сучасному ойконіміконі Південно-Східної Волині незначна (0,3 %), проте на Південно-Західному Поділлі вони взагалі не зафіксовані [8, с. 135]. Водночас у Волинській області станом на 2000 рік зареєстровано 26 ойконімів із цим формантом, що складає 2,4 % від усієї кількості назв [10, с. 9–155].

Поширеними були назви словосполучення локативно-посесивного (*Березеница Залівської*, *Василева Гребля*), квалітативно-посесивного (*Лісний двір Парневської*, *Луцка Хутір*) та локативно-квалітативно-посесивного (*Контора лісна в лісі Бейзима*, *Остропільській хутір Миколаївської церкви*) характеру.

Поряд з описовими назвами-словосполученнями, функціонували генітивні сингулярні або плуральні посесиви, тобто конструкції з пропущеним стрижневим компонентом, найчастіше – адміністративно-господарським терміном (х. *Митлевича*, х. *Яцків*, х. *Федючка Дем'яна*, х. *ім. Леніна*). У зв'язку з ліквідацією багатьох поселень у 1926 році найменування у родовому відмінку втратили свою продуктивність (із 19,1 %), залишилися лише меморіальні назви – *Шевченка*.

Найменування такого зразка існували на межі XIX–XX ст. Після адміністративно-територіальних реформ, проведених у 20–30-х рр. XX ст., майже усі дрібні поселення було знято з обліку населених пунктів і приєднано до сіл, а самі ж ойконіми могли функціонувати як мікротопоніми.

На відміну від багатьох регіонів Західної України, зокрема Прикарпаття, де назви, що вказують на особливості ландшафту, складають 5,5 % [2, с. 209], для території всієї Хмельниччини невластивими є відоронімні найменування. Винятком став ойконім *Карабіївка*, який народна етимологія пов'язує із назвою пасма Кримських гір – *Карабі-Яйла*.

Серед засобів словотвору, які характеризують ойконімікон Південно-Східної Волині, малопродуктивними є префіксальні (*Заслuch*, *Підго-*

ра, Прислуч) та конфіксальні (Загірці, Закриниччя, Піддубці) деривати, патронімічні назви із суфіксами **-ич-і** (Великі Каленичі, Климентовичі, Роговичі). Одиничними фіксаціями в сучасному ойконіміконі представлені форманти **-щин-а** (Тросщина) та **-ищ-е** (Городище, Дубище), причому останні розглядаємо як ойконімізовані апелютиви, утворені шляхом суфіксації.

На Південно-Східній Волині, як і в усій Україні, у ХХ ст. почався процес перейменування поселень із пейоративними, відетнонімними та іншомовними назвами (Ляхівці > Білогір'я, Крачки > Кушівка, Тадеушпіль > Фадіївка). Часто нові назви мали ідеологічне забарвлення (Індики > Трудове, Свинна > Червоне). У 90-х рр. ХХ ст. це явище набуло зворотного характеру: Мануїльське > Святець, Жовтневе > Дяків (причому така тенденція не виявлена в ойконіміконах Центральної, Південної та Східної України).

У цілому ж, незважаючи на специфічність окремих моделей, на Південно-Східній Волині фіксується абсолютне переважання тих рис, які властиві системам ойконімів інших регіонів України, зокрема західних: Буковини, Волині, Львівщини, Опілля, Південно-Західного Поділля, Покуття. Це свідчить про певною мірою однаковий суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток цих територій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бучко Д.Г. Ойконімія Покуття: Автореф. дис... д-ра філол. н. – Чернівці, 1992. – 35 с.
2. Габорак М.М. Семантико-словотвірні типи ойконімів Прикарпаття (ХІІ–ХХ ст.): Дис... канд. філол. н. – Івано-Франківськ, 1999. – 290 с.
3. Грипас Н.Я. Відапелютивні назви населених пунктів Хмельниччини // ІV Республіканська ономастична конференція: Тези. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 55–58.
4. Гумецька Л.Л. Нариси словотворчої системи української актової мови ХІV–ХV ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
5. Данилюк О. К. Географічна термінологія Волині: Автореф. дис... канд. філол. н. – К., 2000. – 19 с.
6. Масенко Л.Т. Історія власних назв // Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 620–659.
7. Суперанская А.В. Структура имени собственного (Фонология и морфология). – М.: Наука, 1969. – 227 с.
8. Торчинський М.М. Ойконімія Південно-Західного Поділля: Дис... канд. філол. н. – К., 1993. – 234 с.
9. Худаш М.Л., Демчук М.О. Походження назв українських карпатських і прикарпатських населених пунктів (відантропонімі утворення). – К.: Наукова думка, 1991. – 267 с.

10. Шульгач В.П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. – К.: Київ, 2001. – 189 с.

АНОТАЦІЯ

У статті охарактеризовано ойконімію Південно-Східної Волині за трьома принципами класифікацій: семантикою твірної основи, мотиваційними відношеннями і словотвірною структурою. Особливо звернено увагу на специфічні риси назвотворення Північної Хмельниччини. Результати дослідження порівнюються з даними інших регіонів України.

SUMMARY

The article summarizes oikonymy of Southeast Volhynia in accord with three principles of classifications: semantics of a forming basis, motivational attitudes and word-formation structure. Particular attention has been given to specific features of nomination in the North of Khmelnytskyi area. The results of research are compared to the data of other regions of Ukraine.

*Ю.І. Блажчук
(Умань)*

УДК 811.161.2'373.23

УМАНСЬКІ ПРИЗВИЩЕВІ НАЗВИ XVII СТ., МОТИВОВАНІ ХРИСТІЯНСЬКИМИ ОСОБОВИМИ ІМЕНАМИ

Твірною базою для творення значної кількості східнослов'янських прізвищ стали чоловічі та жіночі християнські імена. Християнські імена, які ще називають календарними, канонічними, церковними, хресними, – це імена переважно старовірського, грецького, латинського та іншого походження, що були поширені в Україні після прийняття християнства та введені в так звані святці й церковні календарі, з яких при здійсненні обряду хрещення обиралось ім'я для новонародженого [7, с. 41].

Усі словотвірні варіанти імен в основах прізвищевих назв діляться на три групи: утворені способом усічення; утворені суфіксальним способом; утворені усічено-суфіксальним способом [7, с. 70]. В нашому дослідженні ми детально зупинимося на останніх двох, зокре-

ма розглянемо найпродуктивніші суфікси, за допомогою яких творилися уманські прізвищеві назви XVII ст., що у своїй основі мали християнські імена (матеріалом послужив „Реєстр усього війська запорізького після Зборівського договору з королем польським Яном Казимиром, складений 1649 р., жовтня 16 дня й виданий по достеменному виданню О.М. Бодянським” [15]).

Дослідженню власних імен присвячені праці Бевзенка С.П. [1], Близнюк Б.Б. [2], Железняк І.М. [6], Керсти Р.Й. [7], Кравченко Л.О. [8], Масенко Л.Т. [9], Панцьо С. [12], Панчук Г.Д. [13], Редька Ю.К. [14], Худаша М.Л. [18] Чучки П.П. [19] та ін., однак антропонімікон досліджуваної території не був об'єктом солідних наукових студій, що і зумовлює актуальність теми нашої статті.

За частотою вживання на першому місці в „Реєстрах...” стоять прізвищеві назви із суфіксом **-енк-о**, про що свідчать статистичні дані: у Корсунському полку їхня кількість становить 68 %, у Прилуцькому – 71 % [10, с. 124], у Київському – 62 % [1, с. 23]. В Уманському полку виявлено 1797 антропонімів на **-енк-о**, що становить 60,4 % від їхньої загальної кількості. Загалом, у XVII ст. у “Реєстрі усього Війська запорізького після Зборівського договору 1649 року...” кількість прізвищ зі згаданим суфіксом перевищує 22 тисячі, що становить 56 % [10, с. 124]. Р.І. Осташ зазначає, що „їх кількість у кожному полку залежала від числа молодих людей, інакше кажучи, утворення з цим суфіксом у „Реєстрах” – це патроніми” [10, с. 124].

Патронімічні назви із формантом **-енк-о** первісно мали демінутивне значення [9, с. 24]. Подвійна функція суфікса **-енк-о** (творення прізвищ і найменування дітей) зберігалася до кінця XIX ст. У XVII ст. він стає найхарактернішим українським антропонімічним форматом [8, с. 114].

Усі прізвищеві назви на **-енк-о** досліджуваного лексико-семантичного розряду ділимо на дві групи.

1. Антропоніми, утворені від чоловічих церковно-християнських імен

Твірними основами цієї групи прізвищевих назв виступають повні, усічені, усічено-суфіксальні та суфіксальні варіанти чоловічих християнських імен (в дужках подаємо кількість зафіксованих антропонімів): *Андрі-енк-о* (17), *Антон-енк-о* (3), *Александр-енк-о* (3), *Андрус-енк-о* (3), *Авд-ич-енк-о*, *Богдан-енк-о* (3), *Борис-енк-о*, *Ва-щ-енк-о* (8), *Васил-енк-о* (14), *Вонтон-енк-о*, *Вас-ют-енк-о*, *Василь-к-ов-ч-енк-о*, *Гирасим-енк-о* (6), *Горді-енк-о* (5), *Грін-ч-енк-о* (3), *Гапон-енк-о*, *Данил-енк-о* (9), *Дем-ч-енк-о* (4), *Ігнат-енк-о* (8), *Іва-х-н-енк-о* (3), *Климч-енк-о* (6), *Кузьм-енк-о* (6), *Лаврин-енк-о* (6), *Марч-енк-о* (8) та ін.

У суфіксованих твірних основах досліджуваної території найчастіше виступали форманти **-к-**, **-аш-**, **-уш-**. Суфікс **-к-**, регулярно взаємодіючи з іменниковою основою, має декілька значень: значення ре-

лятивності, значення демінутивності та значення фемінічності. При додаванні суфікса **-енк-о** до такої твірної основи на межі морфем відбувалося чергування |к|:|ч|: *Адам-ч-енк-о* (2), *Дем-ч-енк-о* (4), *Дан-ч-енк-о* (3), *Ль-ч-енк-о* (3), *Іван-ч-енк-о*, *Керигор-ч-енк-о*, *Клим-ч-енк-о* (10), *Лев-ч-енк-о* (6), *Мин-ч-енк-о* (<Мина) (2), *Пидор-ч-енк-о* (2), *Сав-ч-енк-о* (14), *Сем-ч-енк-о* (<Семен) (3), *Тим-ч-енк-о* (<Тимофій), *Хом-ч-енк-о*, *Юр-ч-енк-о* (8), *Ярем-ч-енк-о* (2).

За допомогою суфіксів **-аш-**, **-уш-** у праслов'янський період творилися гіпокористичні форми від антропонімічних композитів [7, с. 21], а християнські імена на **-аш-**, **-уш-** мали гіпокористичні форми: *Андр-уш-енк-о*, *Євст-аш-енк-о* (<Остан), *Ілл-яш-енк-о* (3), *Кон-аш-енк-о* (<Конон) (3), *Лук-аш-енк-о* (3), *Микит-юш-енк-о*, *Петр-аш-енк-о* (3), *Ян-уш-енк-о* та ін.

Крім вище згаданого чергування |к|:|ч| (*Марк* > *Марченко*), відбувалися й інші трансформації приголосних: |к|:|ц| (*Галаценко* < *Галактiон*, *Яценко* < *Яків*), |х|:|ш| (*Тихiн* > *Тищенко*, *Ющенко* < *Юхим*), |с|:|ш| (*Євласiй* < *Євлашенко*, *Ярошенко* < *Ярослав*).

2. Прізвищеві назви, що походять від жіночих імен різної структури

Серед прізвищ Уманщини досліджуваного періоду таких антропонімів дуже мало. Це пояснюється тим, що „норма полягала в тому, що особові назви, утворені за допомогою патронімічних суфіксів **-енк-о**, **-ук** (**-юк**), **-ович**, у всіх слов'янських мовах давнього періоду були особовими назвами чоловіків, тому в жодній слов'янській мові давнього періоду не зустрічаються жіночі особові назви з патронімічними суфіксами. Тільки з переходом первісних патронімів у прізвища в сучасному значенні цього слова, тобто в родові особові назви, стало можливе вживання таких антропонімів” [4, с. 242]: *Валь-ч-енк-о*, *Гануш-енк-о* (2), *Ган-ч-енк-о* (2), *Зiн-енк-о* (<Зiна чи <Зiновiй) (2), *Катрещ-енк-о*, *Люб-ч-енк-о* (2), *Мотр-иш-енк-о* (<Мотря), *Наст-енк-о*, *Ол-юш-енк-о*, *Том-аш-енк-о* (2), *Том-ч-енк-о* (2), *Уль-ч-енк-о*.

Засобом вираження родинної належності сина до батька служить двоморфемний суфікс **-ович**, що походить з праслов'янського **-ov**, **-itio** [21, с. 58-59]. Близько 5 % прізвищевих назв XVII ст., записаних у “Реєстрах...”, утворені за допомогою суфіксів **-ич**, **-ович** / **-евич** [10, с. 125]. В Уманському полку прізвищевих назв на **-ович** (**-евич**, **-ич**) нараховуємо 45, що становить 1,8 % від загальної кількості особових назв, з них 27 є суфіксальними варіантами християнських імен: *Андре-евич*, *Богдан-ич*, *Варч-ич*, *Вiйт-к-ович*, *Гарасим-ович*, *Григор-евич*, *Грицьк-ович*, *Єремі-евич*, *Захар-ович*, *Іван-ович* (3), *Кондрат-ович*, *Мойсе-евич*, *Максим-ович*, *Матві-евич*, *Остан-ович*, *Петр-ович*, *Прокоп-ович*, *Панас-ович*, *Роман-ович*, *Семен-ович*, *Сен-евич* (<Семен), *Ста-с-евич*, *Степан-ович*, *Трохим-ович*, *Федор-ович*, *Хом-ич*, *Ясь-к-ович*.

Навколо семантики суфіксів **-ич**, **-ович** / **-евич** ведуться дискусії. Одні вчені вважають назви на **-ич**, **-ович** / **-евич** міщанськими за походженням, інші ономасти доводять, що ці прізвищеві назви ідентифікували людей або старших за віком, або виділяли тих, хто мав особливі заслуги в козацькому війську, або, зрештою, більш заможних козаків. Як наслідок, в старших полках прізвищ зі згаданими суфіксами більше, ніж в новоутворених. Отже, розглядувані утворення були соціально маркованими [10, с. 125].

Майже на одному рівні за частотою вживання в уманських прізвищевих назвах XVII ст. знаходяться суфікси **-ськ-** та **-к-о**.

Характерними для всіх слов'янських мов є прізвища з формантом **-ьск**. Спершу вони іменували особу за назвою населеного пункту, території або за приналежністю до групи людей та певної особи [8, с. 96]. За даними козацьких Реєстрів XVII ст., утворення на **-ськ-ий** / **-цьк-ий** становлять 4,5 % від загальної кількості іменувань у пам'ятці [8, с. 97-98]. В уманському полку прізвищевих назв на **-ськ** нараховуємо 239, що становить 8 %, серед них знаходимо і суфіксальні варіанти християнських імен: *Василь-к-ов-ськ-ий* (3), *Зін-к-ов-ськ-ий* (2), *Іван-ськ-ий* (2), *Ілл-яш-ов-ськ-ий*, *Клим-зв-ськ-ий*, *Микул-ин-ськ-ий*, *Мош-ен-ськ-ий* (<Мусій), *Станіслав-ськ-ий*, *Степан-ськ-ий* (2), *Ярмол-ин-ськ-ий*.

Хоча суфікс **-овськ-** / **-евськ-** здавна виражав індивідуальну належність особі, а **-ьскын-** – релятивність, та згодом антропоніми ад'єктивного типу з цими формантами в українській, та й в інших слов'янських мовах, почали виражати патронімічність [19, с. 52]. Б.Б. Близнюк наголошує, що більшість прізвищевих назв на **-ськ-ий** можна кваліфікувати як первинні, в основах яких лежить відтопонімний прикметник, і як вторинні, в основах яких лежать імена та прізвиська: *Kowalski* < (с. Ковалі, Льв.) або (о. н. Коваль) [2, с. 58-59].

Суфікс **-ко**, що походить від <*ько, у східнослов'янських мовах є демінутивно-експресивним формантом, який ще в давньоруську добу втрачав у власних назвах первісне демінутивне значення і перетворювався на нейтральний структурний формант [15, с. 3]. Рідше суфікс **-ко** міг означати сина за батьком, тобто виконувати патронімічну функцію. Р.Й. Керста зазначає, що цей суфікс був дуже продуктивним в особових назвах християнського походження [7, с. 77]: *Андр-уш-ко* (2), *Баж-ко*, *Войт-ко* (<Войтех), *Гри-ш-ко*, *Іван-ин-ко*, *Конон-еч-ко* (<Конон), *Мин-ко* (<Мина), *Павел-ко*, *Симен-ко*, *Степан-ко*, *Яць-ко*.

Патронімічно-посесивний суфікс **-ин** / **-ін** утворився шляхом наростання **-по** на **i**-основі [8, с. 139]. З антропонімної точки зору найголовніше значення з них – патронімне, яке актуалізується при творенні іменування нащадка від імені (прізвиська) батька або матері. У цих випадках суфікс взаємодіє з іменуваннями на **-а** (**-я**) [14, с. 90-93]. Сполучення з основами-етнонімами або топонімами актуалізує релятивне значення суфікса **-ин-**. Суфікс **-ин-** також формує семан-

тику збільшеності, можливо – грубуватості, при взаємодії з іменниками, які мають предметне особове чи неособове значення. В Уманському полку нами виявлено 66 прізвищевих назв із суфіксом **-ин**, що становить 2,63 % від їхньої загальної кількості. 7 прізвищ із згаданим суфіксом у своїй основі мають варіанти чоловічих християнських імен: *Войт-иш-ин*, *Гарасим-иш-ин*, *Ігнат-уш-ин*, *Микит-ин*, *Мик-уш-ин* (<Микола), *Улаш-ин*, *Юх-н-иш-ин*. Твірною основою прізвищ *Мотр-ин* стало жіноче християнське ім'я – *Мотря*.

Формант **-ов** – це спільнослов'янський суфікс прикметників, що виражали приналежність [6, с. 108]. З цією функцією посесивності формант увійшов в імена по батькові, а згодом і в прізвища [11, с. 189]. У XVII ст. прізвищеві назви із суфіксом **-ов** /**-ев** становлять 0,4 % [10, с. 23]. Деякі вчені висловлюють думку, що такі іменування вживалися при ідентифікації нижчих та середніх верств українського населення [18, с. 16]. 30 прізвищевих назв Уманського полку творяться за допомогою згаданого вище суфікса, що становить 1,2 % від їхньої загальної кількості; в основах 6 з них виявлені християнські імена: *Ілл-яш-ов* (2), *Іван-очк-ов*, *Лазар-ов*, *Лук'ян-ов*, *Марк-ов*, *Ман-к-ов* (<Мануїл).

Поодинокі в іменних основах прізвищевих назв Уманщини XVII ст. вживаються особові назви з суфіксами **-ен-я**: *Лев-ч-еня*, *Петр-аш-еня*, *Борис-еня*, **-ець**: *Грин-ець*, *Єм-ець* (<Єма) (7), **-ик**: *Єм-ч-ик* (3), *Іван-ик*, **-их-а**: *Гавр-иш-иха*, **-иц-я**: *Ілл-ян-иця*, **-н-о**: *Мих-но*.

Говорячи про християнські імена та їхні варіанти в основах прізвищевих назв Уманщини, не можна не згадати про деякі фонетичні зміни, яких зазнавали християнські особові назви в процесі їх засвоєння українською мовою.

Зміни в системі голосних

Канонічні імена, що починалися на голосний звук **а**, зазнавали змін, оскільки даний звук у східних слов'ян не міг стояти в абсолютному початку слова (винятком були сполучники та вигуки) [16, с. 269; 20, с. 44]. Звук **а** міг переходити в **о** чи перед початковим **а** виступала протеза **з**, **в** чи **й**. Нами був виявлений варіант канонічного імені *Антон* > *Вонтон*.

Характерна риса східнослов'янської мови – перехід початкового **е** в **о**: серед уманських прізвищевих назв знаходимо прізвища *Остапенко*, *Остапович* <*Остан* <*Єфстафій*.

Часто ненаголошений початковий **и** в християнських іменах втрачався. В основах прізвищевих назв Уманщини знаходимо імена *Ігнат* та *Ілля*, що не зазнали змін: *Ігнатенко*, *Ігнатушин*, *Ілляшенко*, *Ілляниця*, *Ілляшов*, *Ілляшовський*.

Канонічному імені *Іеремія* в „Реєстрі...” відповідають народні варіанти з початковими **є** та **я**: *Єременко*, *Єремійвич*, *Яременко*, *Яремченко*.

Не знайдений в основах уманських прізвищевих назв і канонічний варіант імені *Іоаннь*. У сполучені *іоа* лабілізоване **о>в**, звідси

Іван [7, с. 55]: *Іваникъ, Іванович, Іваненко, Іваненко, Іваночков, Івашенко* та ін. В основі прізвища *Онищенко* (від імені *Іоанисимъ*) спостерігаємо перехід сполуки *иоа* в *о* *Іоанисимъ* > *Онисим*.

В іншомовних іменах зазначали змін два голосні, що стояли поруч в основі. Приклади таких змін знаходимо у прізвищах *Авраменко* < *Авраам, Гавриленко* < *Гаврииль, Даниченко* < *Данииль, Ісаєнко* < *Ісаак*.

Досить продуктивним явищем в основах прізвищевих назв Уманщини XVII ст. є перехід ненаголошених *ео, ио* в *е* та *и* в іменах *Федір, Денис, Семен* та *Демид*: *Денисенко, Динисенко, Дениченко* < *Денис* < *Дионисий; Демиденко, Димиденко* < *Демид* < *Диомидъ; Семенко, Семенович* < *Семен* < *Симеонъ; Федорович, Федоренко, Федченко* < *Федір* < *Феодор*.

В основах антропонімів досліджуваної території не виявлено імені *Георгій*, натомість зустрічається його варіант *Юрій*: *Юрченко, Юраценко*. М. Фасмер вважає, що форма *Юрьи* є готовим запозиченням розмовного варіанта безпосередньо з грецької мови [17, с. 402]. П. Кузнецов доводить, що цей варіант імені виник на давньоруському мовному ґрунті внаслідок вимови м'якого г як *ј* [3, с. 54].

У сполученні *иа и* втрачає вокальний характер і переходив в *й*: *Деміанъ* > *Дем'ян, Смілянъ* > *Омельяненко*.

На місці давнього *о* в новозакритому складі міг виступати у: *Онопрей* > *Онуфрієнко, Онущенко*.

Приклади регресивної асиміляції знаходимо в основах прізвищ *Гарасимович, Гарасимшин* < *Герасим*. Зворотній процес ілюструє ім'я *Лазар*, що має форму *Лазор* в основі уманського прізвища *Лазоренко*.

Зміни в системі приголосних

Приголосні звуки на східнослов'янському ґрунті зазначали менших змін, ніж голосні [7, с. 63]. Оскільки губно-зубного *ф* в давньоруській мові не було, він міг замінюватися *п, х, хв, т*, що й засвідчено в твірних основах досліджуваних прізвищевих назв: *Агафон* < *Агафон, Педоренко, Педоревич, Педченко* < *Федір, Супруненко* < *Софрон, Хведоренко, Хомашенко, Хоменко, Хомич* < *Фома*.

Характерним для християнських імен явищем є взаємозаміна артикуляційно близьких *м* та *н* [7, с. 66]: *Микитенко, Микитин, Микитюченко* < *Никита, Миколоєнко* < *Никола*. В окремих християнських іменах з'явився вставний *н*: *Кондратенко* < *Кодратъ*.

Спостерігаються спрощення наступних груп приголосних: *вст* > *ст*: *Євстафій* > *Остапенко, Остапович; вф* > *ф* > *х*: *Євфимий* > *Єфимъ* > *Юхименко; нст* > *ст*: *Константинъ* > *Костенко, Костюченко*.

Таким чином, найбільш продуктивними на території Уманщини у XVII ст. були прізвищеві назви із суфіксом *-енк-о*. Твірними основами цієї групи антропонімів виступали переважно повні, усічені, усічено-суфіксальні та суфіксальні варіанти чоловічих християнських імен.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С.П. Из спостережень над старокиївською антропонімією // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах / Відпов. ред. В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 20-25.
2. Близнюк Б.Б. Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку: Рукопис дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1997. – 280 с.
3. Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV-начала XVI столетия) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1892. – Кн. 6. Приложение. – С. 1-88.
4. Гумецька Л.Л. З приводу особової назви Гостята в Новгородській грамоті №9 // Територіальні діалекти і власні назви / Відп. ред. К.К. Цілуйко. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 238-246.
5. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XVст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
6. Железняк И.М. Очерк сербохорватского антропонимического словообразования. – К.: Наукова думка, 1969. – 130 с.
7. Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI століття. Чоловічі іменування. – К.: Наукова думка, 1984. – 152 с.
8. Кравченко Л.О. Антропонімія Лубенщини: Рукопис дис. ... канд. філол. наук. – К., 2002. – 226с.
9. Масенко Л.Т. Українські імена і прізвища. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1990. – 48 с.
10. Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст. / Відп. ред. А.П. Непокупний. – К.: Наукова думка, 1989. – 150 с.
11. Никонов В.А. География фамилий. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
12. Панцьо С. Прізвища на -ський в антропонімії Лемківщини // Слов'янська ономастика / Відпов. ред. С.М. Медвідь. – Ужгород, 1998. – С. 180–187.
13. Панчук Г.Д. Антропонімія Опілля: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Тернопіль, 1999. – 18 с.
14. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наукова думка, 1966. – 216 с.
15. Реєстр усього війська запорізького після Зборівського договору з королем польським Яном Казимиром, складений 1649р., жовтня 16 дня й виданий по достеменному виданню О.М. Бодянським. – К.: МСП „Козаки”, 1994.
16. Толкачев А.И. Основные факторы фонетических изменений в заимствованных Греко-христианских именах в древнерусском языке // Славянское языкознание. VII Междунар. съезд славистов (Варшава, авг. 1973 г.): Докл. сов. делегации. – М.: 1973. – С. 252-271.
17. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1964-1971. – Т. 1-3.
18. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. – К.: Наукова думка, 1977. – 236 с.

19. Чучка П.П. Патроніми та їх місце в лексичній системі мови // Мовознавство / Відп. ред. І.К. Білодід. – 1984. – № 6. – С. 49–58.
20. Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI-XVII вв. –К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 500 с
21. Słownik prasiowiacki. – Wrocław. Warszawa. Kraków. Gdańsk, 1974. – Т. 1 –2.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається словотвір прізвищевих назв Уманщини XVII ст., що походять від жіночих та чоловічих християнських імен, та основні фонетичні зміни, яких зазнавали канонічні імена в антропонімах досліджуваної території. Встановлено, що найбільш продуктивними були прізвищеві назви із суфіксом **-енк-о**; твірними основами цієї групи антропонімів виступали переважно повні, усічені, усічено-суфіксальні та суфіксальні варіанти чоловічих християнських імен.

SUMMARY

The given article dwells upon the most popular suffixes in Uman surnames of the XVII century, originated from the Christian names. The most important phonetic changes in these names are analyzed. It is established, that the most productive were family names with the suffix **-enk-o**; as productive bases of this anthroponymic group mainly full, truncated, truncated-suffixal and suffixal variants of man's Christian names acted.

*Т.О. Піонтковська
(Умань)*

УДК 801.8

СТИЛІСТИЧНІ ФОРМУЛИ „ЧРЪНЪЙ ВОРОНЪ”, „СОКОЛЬ” ТА „ЛЕБЕДЬ” В „СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ” ТА ФОЛЬКЛОРИ

Поетична мова складається з стилістичних формул, які протягом певного часу викликали певні групи образних асоціацій [3, с. 89]. Уже самими першими дослідниками „Слова о полку Ігоревім” відмічалася його здатність втілювати конкретні явища у вигляді таких образних асоціацій, символів з глибоким і високим змістом [6, с. 12].

Образами-символами, більш або менш виразними, пронизана вся структура твору. Авторська символіка виростала на ґрунті тієї символіки, що склалася в тогочасному суспільному житті і діставала своє вираження в термінах розмовної мови. Однак автор значно поглибив символічне звучання трафаретних розмовних висловів і підняв їх до високих поетичних узагальнень [7, с. 119]. Частина символів „Слова о полку Ігоревім” має народнопоетичну основу. Вони виникали на метафоричному принципі перенесення. Хоча більшість символів узято з розмовної лексики [7, с. 120]. Важко проаналізувати всю символіку пам'ятки, проте характеристика мовно-поетичних засобів „Слова о полку Ігоревім” буде неповною без розгляду найхарактерніших символів як складових стилістичних формул, що і є метою нашої статті.

В останні роки знову виник інтерес до походження і сутності символіки „Слова о полку Ігоревім” та фольклору. Вивченням народної символіки як одного з найдавніших засобів поетичної виразності займалися М.І. Костомаров, О.О. Потебня, О.М. Веселовський, М.А. Добролюбов та їх учні і послідовники. Перша велика праця в цій галузі належала М.І. Костомарову, який намагався вивести символічну образність з релігійного почуття народу [2, с. 93]. Суттєві спостереження зроблені в працях В.П. Адріанової-Перетц, яка, вивчаючи стильові засоби давньої літератури, вказала на їх близький зв'язок з народною творчістю [1, с. 118]. Сутність народної символіки викликала інтерес і в таких науковців, як В.А. Володарського, М.О. Сумцова, Т.М. Акімової, Н.С. Смолко, С.Я. Єрмоленко, В.Ю. Франчук, Ю.Л. Мосенкіса, С.К. Росовецького та ін.

Виникнення літератури відбулося в першому в історії людства записі фольклорного тексту, і хоча цей початок фольклорно-літературного спілкування і не приступний для наукового спостереження, можна здогадуватися, що він мав фундаментальне значення [8, с. 9]. Так, образна усна мова XI-XII ст. багато в чому визначила поетичну систему „Слова о полку Ігоревім” [9, с. 60]. Народна поезія підказала авторові бажання підкреслити зв'язок природи з подіями, показати, що природа живе одним життям з героями, попереджаючи їх про небезпеку [1, с. 29]. Так, звірі і птахи в „Слові о полку Ігоревім” наділяються людськими рисами більшою мірою, ніж явища неживої природи. Вони сповнюють усе довкола найрізноманітнішими звуками, криками, які є не лише об'єктивним акустичним фоном подій. Ці звуки і крики є свідомою реакцією звірів і птахів на події у всіх випадках мають значення, аналогічне до людської мови [7, с. 114]. Прикладом подібного символу є вживання у творі образу ворона. У „Слові о полку Ігоревім” автор згадує птаха 4 рази. В одному місці ворон чорний, а в одному – бусий:

1. *Не было оно
Обиде порождено,
ни соколу, ни кречету,*

- ни тебе, **черный вороне**,
поганый половечине! [18, с. 148];
2. Тогда по Русской земли рѣтко ратаевѣ кикахуть,
нѣ часто **врани граяхуть**,
трупиа себѣ дѣляче... [21, с. 34];
3. Всю ночь съ вечера
бусови врани въззраху у Плѣсньска [21, с. 38];
4. Тогда **врани не граахуть**,
галици помлъкоша,
сороки не троскоташа,
полозие ползаша только [21, с. 50].

Своєрідний крик ворона завжди привертав до себе увагу народу. З найдавніших часів він вважався недобрим знаком. Недарма автор „Слова о полку Ігоревім” вжив цей образ в контексті „**врани граяхуть, трупиа себѣ дѣляче...**”. Ним автор посилив настрій печалі в тих частинах поеми, де говориться про поразку русичів.

Символ ворона, який криче, віщуючи нещастя, так само характерний і для билин, дум та обрядових пісень. Уже сама згадка про ворона є свідченням типового для фольклору мотиву суму. Цей динамічний образ дуже поширений і передбачає в народних піснях мотив „хтось плаче, страждає, комусь біда, горе” [12, с. 113]:

1. Приехал он к третьей застави,
К третьей застави, к **чорным воронам**
Вороны розлетались, розлетались и **розгрялись** [16, с. 64]
2. Уж ты ой еси, мой доброй конь,
Неужели не слышал ты во чистом поле **вороньего грянья?**
[13, с. 151]
3. Как и в это время да прилетел **ворон**,
Как бы первой раз он **воскуркал** же –
Молодой спит как крепким сном [13, с. 174]
4. Они стали **вороны** да всё **раскуркивать**,
Они зачали **вороны** и **погрявать** [13, с. 200]
5. А у Миргороді, славному городі,
Та над Барабашевою хатою **чорний ворон криче**,
А у хаті вдовиці Барабашиха плаче [22, с. 413]
6. Ой **краще, краще чорний ворон** по долі,
Ой плаче, плаче козак молоденький в неволі [23, с. 183]
7. В чистім полі **чорний ворон краще** –
Тож мені могилку оплаче [23, с. 478]
8. Над милою й отець-мати плачет,
А над милим **чорний врон кричет** [19, с. 90]

Колір ворона має таке саме символічне значення, як і його крик. Ворони мають чорне пір'я зі сталевим відтінком, і саме ця їх особливість

відобразилася в „Слові о полку Ігоревім” і народній творчості [11, с. 6]. Порівняймо: в пам'ятці автор вжив формулу „**чръный воронъ**” лише один раз, але контекст вживання образу переконливо засвідчує – чорний ворон у „Слові о полку Ігоревім” асоціюється з ворогом – „**чръный воронъ, поганый половчине**”. Навіть звуковий склад формули підпорядкований контекстові. Повторення приголосних звуків допомагають уявити характер подій і явищ, а також настрої героїв і автора. Так, приголосні звуки „ч”, „р” і „н” у сполученні підкреслюють зловісний характер подій [10, с. 7]. У фольклорі простежується та сама тенденція і по відношенню до кольору, і по відношенню до самого птаха:

1. *На дубу тут сидит **черный вран**,
Черный вран, птица вещь* [20, с. 193]
2. *Нагнано-то силушки черным черно,
А й черным черно как **черна ворона*** [15, с. 18]
3. *А й как тут побежали черны-ты корабли,
А й как будто полетели **черны вороны*** [15, с. 117]
4. *Налетела птица **черной ворон**
Слеталися они во чистом поле* [17, с. 164]
*Будто **черного ворона**, слеталося* [17, с. 177]
5. *Приехал он к третьей застави,
К третьей застави, к **чорным воронам*** [16, с. 64]
6. *Отрубил он им да буйны головы,
Половину он роег серым волкам,
А в другую половину **чёрным воронам*** [14, с. 177]
7. *«Пресвятая ты мать да богородица,
Почему ты меня выдала
Черным воронам да на раслѣваньє,
Лютым зверям да на растасканье?»* [13, с. 166]
8. *Окружают нонь Чернигов-град **черны вороны**,
Черны вороны да злы татарове* [13, с. 219]
9. – *В темнім лісі **чорний ворон** краче
Тож тот мені над гробом заплаче* [19, с. 200, 201]
10. *Вийшла стара мати в Дунай воду брати,
А надлетів **чорний ворон**, взяла го питати:
- Ти, **чорний вороне**, по світі літаєси,
Ци-с не видів моїх синів, ти в війську буваєси.
- Ой видів я, видів, в полю спочивають,
Чорний ворон, сивий сокіл в голові дзьобають* [19, с. 207]
11. *Над милою й отець-мати плачет,
А над милим **чорний врон** кричить* [19, с. 90]

Із численної кількості назв птахів у поемі згадуються також соколь і лебедь, які виступають і в прямому, і в переносному значеннях [7, с. 98]. Так, в зачині Бояна князі представлені в образі соколів,

яких „буря занесе через поля широкая” [21, с. 28]. Для автора „Слова о полку Ігоревѣ” соколи і соколине полювання взагалі було багатим арсеналом художніх засобів. Позитивні риси Ігоря – хоробрість, мужність, сила – зображені за допомогою образів та епітетів, взятих з соколиного полювання [10, с. 18-19]:

1. *О далеке заїде **соколь**, птиць бя, – къ морю!* [21, с. 36];
2. *И полече къ лугу Донца,
и полетѣ **соколом** подѣ мъглами,
избивая гуси и лебеди...* [21, с. 49].

В образі закінчення соколиного полювання уособлено поразку полків Ігоря і Всеволода [10, с. 19]:

- Уже соколома крильца припѣшали
поганыхъ саблями,
а самаю опуташа
въ путины желѣзны* [21, с. 39]

Половецькі хани Гзак і Кончак також називають князів соколами. Таким чином, їх розмова про сокола, що летить до гнізда, і соколича, якого вони хочуть розстріляти золоченими стрілами, набуває характеру іносказання [7, с. 123]:

- Аже **соколь** къ гнезду летить,
соколича растрѣливѣ
своіми злачеными стрѣлами...* [21, с. 51]

Символічний характер має також образ буйного злинялого сокола, що високо злітає в погоні за птахами [7, с. 123]. У пам’ятці непрямо поданий образ старого сокола зустрічаємо в „золотому слові” князя Святослава, де він говорить про дозрілого, випіреного сокола, якого він прогиставляє нерозважливим молодим князям [4, с. 46]:

- Коли **соколь** въ мытехъ бываетъ,
высоко птиць възбиваетъ;
не дастъ гнізда свого въ обиду* [21, с. 40].

Частотність вживання цього слова в народній творчості також надзвичайно висока. Як і в пам’ятці, у фольклорі сокіл найчастіше асоціюється з молодим парубком:

1. *Как не ясный **сокол** в перелѣт летел,
Добрый молодец да в перегон гонит* [15, с. 66];
2. *Как быв ясный **сокол** попухивает,
Так тот добрый молодец поскакивает* [15, с. 75];
3. *Не ясны **соколы** солеталися,
Но славны добры молодцы соезжалися* [17, с. 54];
4. *Ещё знать-то ясного **сокола** по полѣту
Ещё знать-то удалого молодца по поезду* [18, с. 100];
5. *Как исполнила она дак девять месяцев,
Уж родила она себе сына да ясна **сокола*** [13, с. 144];

*6. А не по деvушки повеьбрала мни мистецько,
И не по мысли ясна сокола [16, с. 44].*

Менш численним є вживання в пам'ятці слова *лебедь* (5 разів). Проте, цей символічний образ є дуже цікавим. На початку поеми її автор, описуючи спосіб співу Бояна, каже, що він „*хотяше пѣснь творити... пуцаешеть 10 соколовъ на стадо лебедѣи*”. Описавши досить широко цей поетичний метод Бояна, автор одразу його заперечує:

*... не 10 соколовъ на стадо лебедѣи пуцаше,
нъ своя вѣщиа прѣсты
на живая струны вѣскладаше [21, с. 26]*

Монументальна майстерність цього порівняння незвичайна. Ми виразно відчуваємо схожість обох явищ – соколи є пальцями, а лебеді – струнами. Слід, однак, сказати, що подібні паралелі в усній поезії не збережені, хоча є приклади погоні орла чи сокола за лебедями, які починають говорити чи співати [4, с. 53]:

*Ой на морі, на морі синенькім,
Там плавала біла лебедонька
Із маленькими лебедятами.
Де ся взяв сизоперий орел,
Став лебедку бити й забивати... [5, с. 116].*

На відміну від усної народної творчості, для „Слова о полку Ігоревім” більш характерним є пряме вживання цього образу:

- 1. ...кричатъ тѣлѣгы полуноцы,
рци, лебеди роспуцени... [21, с. 30];*
- 2. Как сели тут оны, поели, попили, покушали,
Бельи лебедушки порушали [15, с. 46]*
- 3. Как у того царя Вахрамея Вахрамеева
А была-жила там да любезна дочь,
А тая эта Марья, лебедь белая [15, с. 204]*

Таким чином, символічні образи у „Слові о полку Ігоревім” та народній творчості, безсумнівно, дуже давнього походження. Вони виникли як відображення світосприйняття людини, її анімістичних уявлень. Проте вже в пам'ятці, а потім і у фольклорі вони поступово оформилися як поетичний засіб, що сприяє емоційній виразності тексту.

Символічні образи не абстрагують явища, що зображають, не переводять їх в сферу абстрактних понять. Навпаки, вони вводять явища внутрішнього і зовнішнього життя людини в сферу реального, точно означеного життя, що і сприяє виключній переконливості і яскравості показаного в тексті. Символічні образи дуже стійкі. Вони стали настільки звичні і виразні, що в деяких випадках можуть замінити реальний образ. Ще раз нагадаємо, що художня повноцінність символічних образів пояснюється тим, що вони ніколи не перетворюються в абстракцію, оскільки зображають явища природи, сповнені життя і руху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адрианова-Перетц В.П. „Слово о полку Игореве” и памятники русской литературы XI – XIII веков. – Л.: „Наука”, Ленинград. отделение, 1968. Адрианова-Перетц В.П. Очерки поэтического стиля древней Руси. – М., 1947.
2. Акимова Т.М. О поэтической природе народной лирической песни. – Саратов, 1966.
3. Бодянский И. О народной поэзии славянских племён. – М., 1837.
4. Гординський С. „Слово о полку Ігоревім” і українська народна поезія. – Вінніпег, Канада, 1963.
5. Максимович М.А. Украинские народные песни. – М., 1834.
6. Николаева Т.М. „Слово о полку Игореве”: Поэтика и лингвистика текста; „Слово о полку Игореве” и пушкинские тексты. – М.: Индрик, 1997.
7. Пінчук С.П. „Слово о полку Ігоревім”: Посібник для вчителя. – К.: Рад. школа, 1990.
8. Росовецький С. Фольклорно-літературні зв'язки: генетичний аспект: Автореф. дис. д-ра філол. наук (10.01.01; 10.01.07) / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2004.
9. „Слово о полку Игореве”: Сборник исследований и статей / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – М.; Л.: Акад. наук СССР, 1950.
10. Смолко Н. Эпитеты в „Слове о полку Игореве”. – Пржевальск, 1962.
11. Сумцов Н.Ф. Ворон в народной словесности. – М., 1890.
12. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1987.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

13. Астахова А.М. Былины Печоры и Зимнего берега (Новые записи) / Изд. подгот. А.М. Астахова и др. – М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1961.
14. Астахова А.М. Былины Севера / Подгот. текста и коммент. А.М.Астаховой. – М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1951.
15. Астахова А.М. Избранные былины / Подгот. текста А.М. Астаховой. – Петрозаводск, 1947.
16. Астахова А.М., Шахматов А.А. Фольклорные записи А.А. Шахматова в Прионежье (Былины и причитания) / Подгот. текстов, статьи и примеч. А. Астаховой и С. Шахматовой-Коплан; Предисловие М. Азадовского. – Петрозаводск, 1948.
17. Былины. Киевский цикл / Подгот. текста, вступ. статья и примеч. И.П.Березовского. – Киев: Днипро, 1982.
18. Мосенкіс Ю.Л. Нова редакція коментованої реконструкції вірша „Слова о полку Ігоревім” // Мова та історія: Періодичний збірник наукових праць. – Київ, 2005. – Вип. 75.

19. Народні пісні в записях Івана Франка / Упоряд. О.І Дей. – Львів: Каменяр, 1966.
20. Рыбаков Б.А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963.
21. „Слово о полку Игореве” / Вступ. ст. и подгот. древнерус. текста Д.С.Лихачёва; Сост. ст. и комментарии Л.А. Дмитриева. – М.: Худож. лит., 1987.
22. Украинские народные думы / Отв. ред. В.М. Гацак. – М.: „Наука”, 1972.
23. Українські народні пісні в записях Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпровщини і Полісся) / АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського; Упоряд. текстолог. інтерпретація і комент. О.І. Дея. – К.: Наукова думка, 1974.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженням стилістичних формул „*чръный воронъ*”, „*соколь*” та „*лебедь*” в „Слові о полку Ігоревім” та фольклорі. Спостереження над цими мовними одиницями дозволяють зробити висновки про те, що символічні образи ворона, сокола та лебедя є складовими частинами поетичних формул пам'ятки та фольклору. Вони виникли як відображення світосприйняття людини, його анімістичних уявлень. Однак вже в пам'ятці, а потім і у народній творчості вони поступово оформилися як поетичний засіб, що сприяє емоційній виразності тексту.

SUMMARY

The article is devoted to the stylistic formulas “black raven”, “falcon” and “swan” in “Igor’s Saga” and folklore. The investigation of these units let us say that the symbolic images of raven, falcon and swan are the basic parts of the poetic formulas in the saga and folklore. They were created to reflect people’s perception of the world but, later, they were used as a poetic method to underline emotional expressiveness of the text.

УДК 81'373.611:811.161.1+811.161.2

**ЯВЛЕНИЕ ПАРОНИМИИ, СИНОНИМИИ
 И ПОЛИСЕМИИ ПРИ ПЕРЕСЕЧЕНИИ
 СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЯДОВ
 (НА МАТЕРИАЛЕ ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ
 РУССКОГО И УКРАИНСКОГО ЯЗЫКОВ)**

При изучении словообразовательных рядов в структурном и семантическом планах встает вопрос о критериях их дифференциации. Однокорневые образования создают многоступенчатую иерархию в языке, а это вынуждает по-разному их интерпретировать. Обычно выделяют среди однокорневых слов морфологические (словообразовательные) варианты и отдельные слова как семантические единицы (синонимы, паронимы, антонимы, омонимы):

<i>аккорд</i>	[аккордовый аккордный	<i>низ</i>	[низовой низина – низинный
<i>анархия</i>	[анархический анархистский	<i>насіння</i>	[насіннецький насінневий насінний
<i>лікувати</i>	[лікарня лікарняний I лікар лікарський II ліки лікарський III лікувальний IV	<i>риба</i>	[рибний риб'ячий

Особую актуальность приобретает эта проблема при рассмотрении паронимических пар словаря О.В. Вишняковой [3], где исследователь не проследивает четкого разграничения паронимии от синонимии и словообразовательных вариантов.

Попытку осмыслить паронимию лексики и показать паронимы в связях с другими языковыми единицами, определить свойственные им признаки предприняли украинские лингвисты Д.Г. Гринчишин и А.А. Сербенская [5]. В основу анализа ученые поклали понятие «семантического поля». В словаре ученые различают полные и неполные паронимы. Они отмечают следующее: «...способность полностью расхожиться в значениях проявляют *полные* паронимы (их еще называют настоящими, абсолютными или максимальными). Однако в определенных паронимические отношения могут вступать также и близкие в звуковом отношении слова (чаще всего однокорневые), у которых про-

цесс размежевания по значению полностью не завершился: в отдельных значениях они расходятся, в других – сближаются, вступая далее в синонимические связи. Это – *неполные* паронимы» [5, с. 4].

Основой выделения паронимов из однокорневых образований в языке, как известно, является семантическая оппозиция слов одной части речи, образованных от одного корня. Сама же идея рассмотрения паронимов в кругу многих лексико-семантических явлений была высказана Ш. Балли, назвавшим впервые паронимы термином «псевдоомонимы». Современные исследователи в области лексикологии, продолжая по сути мысль Ш. Балли, отнесли паронимы к явлениям смежным с синонимией, антонимией и омонимией на том основании, что такое рассмотрение должно выявить специфические черты паронимии, а это в свою очередь позволит установить реальные закономерности функционирования паронимов в речи [2, с. 239]. Конкретизируя это положение, можно рассмотреть паронимию в семантическом плане, выяснить взаимозависимость и соотношение паронимии \wedge синонимии, паронимии \wedge многозначности, паронимии \wedge омонимии, паронимии \wedge антонимии, а также определить в конечном итоге пути исследования паронимии в семантико-ассоциативном плане.

В настоящее время в лексикологии утвердилось мнение о том, что паронимия со всеми присущими ей формально-языковыми закономерностями является одним из компонентов языка и занимает совершенно определенное место в его структуре. С точки зрения словообразования, паронимия – это особый словообразовательный тип, зона действия которого и отношение к другим словообразовательным типам, в отличие, например, от синонимов, более ограничено. Обратимся к истории.

В русском языке писателей XIX века прилагательные на =ическ(-ий), =ичн(ый) функционировали параллельно. Словообразовательный параллелизм в сфере производных прилагательных, будучи по существу избыточным, привел в русском языке к распаду синонимических пар. Прилагательные с суффиксом =ическ= довольно часто исчезали, заменившись другими образованиями. Этот процесс семантического размежевания разносуффиксальных отсубстантивных и отглагольных прилагательных завершился к концу XIX века. Для современного словоупотребления характерны три типа соотношений прилагательных на =ическ(ий) / =ичн(ый). Первый тип включает прилагательные на =ическ=, =ичн=, которые функционируют параллельно и являются семантически адекватными. Их можно отнести к словообразовательным вариантам: *самокритический* – *самокритичный*, *гипотетический* – *гипотетичный*, *фантастический* – *фантастичный*. Второй тип соотношений существует между однокорневыми словами, разными по значению: *эстетический* – *эстетичный*, *технический* – *техничный*, *академический* – *академичный*. Третий тип – большая часть анализируемых слов. Они совпадают только в отдельных своих значениях, при

этом обнаруживают синонимический характер связи в одной части значений и расхождение по линии других значений: *трагический* – *трагичный*, *токсический* – *токсичный*, *сценический* – *сценичный*, *сатирический* – *сатиричный*, *прозаический* – *прозаичный*.

Как свидетельствуют толковые словари современного русского литературного языка, первые значения у прилагательных на =*ическ-*(*ий*) типа *поэтический* – «относящийся к поэзии», *методический* – «относящийся к методике» не свойственны прилагательным на =*ич-**н(ый)*. Семантический план второго и третьего ЛСВ обоих прилагательных сохраняет единство. Употребление прилагательного на =*ич-**н(ый)* вместо прилагательного на =*ическ(ий)* вызывает нарушение языкового узуса, в следствие чего рассмотрение таких пар представляет аспект *однокорневой паронимии*

Специфика паронимов заключается в том, что наряду с несомненным влиянием звукового сходства при их функционировании существенную роль играет семантика слова. Например, типичными паронимами являются производные прилагательные от омонимичных корней существительных: *мирный* – «относящийся к **миру** в значении «спокойствие, согласие» – *мировой* – «относящийся к **миру** в значении вселенной» – *мирской* – «относящийся к **миру** в значении общины». Аналогичными примерами изобилует и украинский язык, ср.: *культурний* – «просвещенный, воспитанный; связанный с деятельностью в области литературы, просвещения, искусства; такой, что выращивается, разводится» и *культурницький* – «что относится к культурной деятельности (укр. *культурництво*)»: *Хлопці обидва ... навперобі доводили, що це вони й самі знають, – свою культурницьку місію (Головка)*. Аналогично *кривавий* – *кровний* – *кров'яний*; *корисливий* – *корисний*; *кооперація* – *кооперування*; *виконавський* – *виконавчий* и др. Характерно, что там, где в русском языке имеет место обычная омонимия, например: *содержание (книги)* – *содержание (железа в руде)*, *адрес* – *поздравление и надпись* в украинском языке часто становятся возможными паронимические образования, ср.: *зміст (книги)* – *зміст (заліза в руді)*, *адреса (на конверті)* – *адрес(ювілярові)*. И, наоборот, паронимия русского языка может не поддерживаться аналогичной паронимией украинского языка, нерегулярно выливаясь в омонимические соответствия или явления полисемии, ср. рус. *предоставить* (место в общежитии) и *представить* (человека); укр.: *надавати* (місце), *надавати* (слово) и *представляти або рекомендувати* (когось, кого-нибудь).

Однокорневые слова-паронимы находятся в отношении морфологической производности, так как они содержат один и тот же корень и ту же лексическую морфему, ср.: *земля* > *земной* и *земля* > *земляной*.

Среди обязательных признаков паронимов принято отмечать наличие (а) одного и того же корня в каждом из слов лексической пары, так как

паронимами являються только однокорневые слова; (б) созвучность аффиксов; (в) совпадение места постановки ударения; (г) принадлежность одному лексическому ряду (часть речи, род, число, вид для глагола).

Среди паронимов есть случаи, вызывающие затруднения при употреблении. Довольно часто к этой особенности апеллируют, относя всякий трудный случай употребления однокорневых слов к паронимам. Но среди паронимов есть такие слова, паронимичность которых абсолютно не вызывает затруднений при употреблении, ср.: *ягодица – ягодница, тень – темь* и др. Однокорневые слова становятся паронимами, когда они приобретают наибольшую самостоятельность, наибольшую дифференцированность в своем лексическом значении, ср.: *солярный – соляровый, распутица – распутница*. Поэтому невозможно отнести к паронимам все однокорневые слова, в которых одно слово указывает признак, а другое – часть этого же признака в другом количестве типа *мучной – мучнистый*. Вместе с тем признаки паронимов все же следует искать в структуре слов, а не в факте их сходного звучания, поскольку в этом случае паронимами могут оказаться омофоны типа *рот – род, пруд – прут* или же слова, обозначающие реалии с общностью сферы их применения типа *брutto – нетто, лоцман – боцман* и др.

Среди производных имен прилагательных много таких, которые образовались вследствие перехода относительных прилагательных иноязычного происхождения в качественные. При этом некоторые из образуемых ими паронимических лексических пар сохраняют значение однокорневых синонимов. На это обратила внимание еще в 1957 году О.С. Ахманова [1].

Для разграничения паронимов и синонимов необходимо найти признаки, определяющие каждое из этих двух лингвистических явлений в системе однокорневых образований. Тем общим, что создает предпосылки для смешения однокорневых слов в процессе их употребления, являются:

на семантическом уровне – близость понятий пары (или большого количества) слов;

на морфологическом уровне – общность корневой морфемы и принадлежность к одной части речи;

на фонетическом уровне – сходство звуковых оболочек слов.

Отсюда, с лексической точки зрения **синонимы** – однокорневые слова в том случае, если они выражают одно понятие, имеют значение одного объема, одинаковую лексическую валентность, принадлежат к одной и той же части речи, стилистически разноплановы. **Паронимы** – если они выражают разные понятия, дифференцирующий элемент значения указывает на неполное совпадение смысловых объемов членов ряда и настолько значителен, что превращает их

в отдельные лексические единицы, и это проявляется в специфике сочетаемости с другими словами при функционировании их как в русском, так и в украинском языке.

При выявлении объемов значения однокорневых образований обнаруживается разрыв в семантическом содержании как у синонимов, так и у паронимов. Однако для синонимов характерен незначительный семантический сдвиг и, в большинстве случаев, стилистическая разноплановость, у паронимов же разрыв в семантическом содержании является более существенным.

Так как в нашем случае речь идет о словах одного и того же корня, то в основу деления однокорневых образований на синонимы и паронимы должен быть положен принцип общности и различия.

Однокорневые синонимы и паронимы имеют общий смысловой центр. Они семантически сопряжены, как было показано выше, через семантическую мотивированность. Но у двух слов, входящих в паронимическую пару, различна предметно-логическая основа, что вызывает их разную лексическую сочетаемость. Проверкой разрыва в семантике двух, как минимум, производных слов от моносемичных корней может служить подбор синонимов к каждому из них. Так, в парах *главный // заглавный, незмінний // незмінний* замена одного компонента другим – признак паронимической аттракции, или семантического синкретизма, на основе близости звучания элементов каждой пары и подсознательной ассоциации говорящего, который устанавливает семантическую параллель между разными по значению словами. Синонимическое выравнивание слов по аналогии оказывается функциональным проявлением паронимии. Таким образом, паронимия как семантическая связь двух или нескольких слов находится, благодаря индивидуальному смысловому выравниванию, в одном ряду с семантическим явлением синонимии.

Рассмотрим точки соприкосновения паронимии и полисемии в обоих языках.

Значительная часть выступающих в паронимические отношения пар слов оказывается многозначными словами. Известно, что полисемия реализуется в нескольких ЛСВ. Между многозначными словами возможны смысловые связи по одному из значений. Отдельные ЛСВ полисемичных слов могут вступать в синонимические отношения. Когда отдельные значения полисемичных слов синонимизируются, другие обнаруживают паронимические связи. Паронимические отношения отдельных значений полисемичных слов можно проиллюстрировать на примере прилагательных с суффиксами =*ическ(ий)*, =*ичн(-ий)*, которые в русском языке, как правило, представлены коррелятивными парами типа *академический – академичный, методический – методичный, исторический – историчный*, а в украинском языке класс

этих слов, по утверждению В.А. Гречко «находит ... наиболее четкие и последовательные беспараллельные соответствия» [4, с. 154]. Ср. укр. *академічний, методичний, історичний*. Однако в украинском языке имеют место и параллельные соответствия: *гармонічний – гармонійний, комічний – комедний, аналогічний – аналогієний*. Тем не менее вопрос о семантическом соответствии прилагательных на =ическ(ий), =ичн(ый) обычно актуализируется только в русском языке.

Сложные отношения между парами прилагательных на =ическ(-ий), =ичн(ый) создаются полисемантизмом прилагательных на =ическ(ий), которые, развивая качественные значения, синонимизируются с прилагательными на =ичн(ый). Так, в «Словаре современного русского литературного языка АН СССР» слово *методичний* объяснено как «то же, что и *методический* во втором значении», то есть с прилагательным *методичний* прилагательное *методический* совпадает в качественном значении. Аналогичные отношения в области семантики имеют место и у пар *поэтичний – поэтичний, логісний – логичний* и др.

Для дифференциации словообразовательной паронимии и синонимии нами используется идея о логическом отношении омосемичных единиц при синонимии: полное совпадение и включение (=абсолютные синонимы), пересечение (=частичные синонимы), полное несовпадение (=разные слова). Различаются лексические и словообразовательные синонимы и паронимы.

Паронимы лексические – это слова разных словообразовательных гнезд, образуемые от омонимичных корней или одного корня. Лексические значения компонентов паронимической пары обязательно разграничены, ср.: *земляной – земной*.

Частичные синонимы ∨ паронимы – это близкие по значению однокорневые слова, располагаемые в одном словообразовательном гнезде, но в разных словообразовательных рядах. То есть, для частичной паронимии ∨ синонимии характерна синонимичность разных (реже одних и тех же) ступеней деривации, ср.: *покупательский* $R_3R_1R_1O$ – $R_3R_2R_1R_1O$.

Для синонимов, образуемых на одном и том же шаге деривации, характерна синонимия аффиксов, ср.: *церковка – церквушка, нераздельный – неразделимый*. Отдельную тему для изучения представляют словарные «паронимические пары», характеризующиеся наличием полисемичного параллелизма в словах с лексической полисемией.

Частичная синонимия ∨ паронимия чаще всего сохраняется на уровне ЛСВ многозначных слов, ср. *академісний – академічний* (R_3R_2O). Сохранение семантических связей в ЛСВ дает возможность словарям идентично толковать пары слов, приводимые в словаре О.В. Вишняковой как паронимы, ср. *заботный – заботливый*. Довольно

часто такие пары многими исследователями рассматриваются как словообразовательные варианты. Различение словообразовательных синонимов и вариантов – специальный вопрос, требующий своего дальнейшего изучения с точки зрения изучения семантической структуры словообразовательного гнезда и пересечения словообразовательных рядов. Не меньший интерес могут представлять синонимы / паронимы, образуемые на базе одного / нескольких значений омонимичных слов, ср. *публицистический*_{1,2} и *публицистичный*₁.

Таким образом, изучение вопроса о различении синонимии и паронимии на базе ЛСВ, семантических полей и пр. позволяет выявить определенные закономерности в развитии словообразовательной и лексической системы языков.

Паронимия как семантическая связь двух или нескольких слов находится благодаря индивидуальному смысловому выравниванию в одном ряду с семантическим явлением синонимии. Рассмотрим, например, пары *астматический* – *астматичный* (R_3R_2O) и *луковичный* – *луковый* ($R_3R_2R_2O - R_3R_2O$). Первая пара представляет словообразовательные синонимы – одношаговые, лексико-словообразовательные. Для них характерна синонимия формантов, ср. *астматический* – «связанный с астмой» и *астматичный* – «с признаками астмы». Производные отличаются стилистической принадлежностью. Прилагательное *астматический* чаще употребляется в медицинской терминологии. Прилагательное *астматичный* – в повседневной общедоступной речи. Аналогичное наблюдается и в паре *аритмический* – *аритмичный* ($R_3R_3R_2O$), *дармоедный* – *дармоедский* (R_3R_2O), *цветной* – *цветовой* (R_3R_2O). Вторая пара – словообразовательные паронимы, образуемые за счет омонимии производящего (на нулевом шаге деривации), ср *лук* > *луковица* > *луковичный* $R_3R_2R_2O$ – «имеющий у корня луковицу, похожий по форме на луковицу» и *лук* > *луковый* R_3R_2O – «относящийся к луку, свойственный ему, приготовленный из лука или с луком».

Порой словари отражают лишь поверхностный уровень семантической связи или семантического расхождения между производными, относя их к синонимам или паронимам. Обратимся к примеру.

Пару *волосатый* – *волосистый* (R_3R_2O) О.В. Вишнякова рассматривает как паронимы. Мы же относим их к синонимам (стилистическим). Рис. 1.

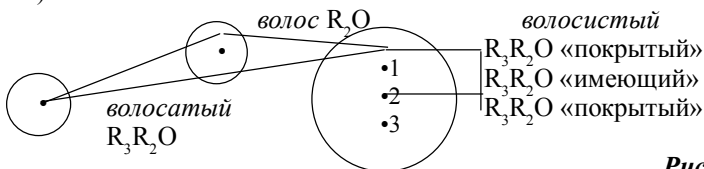

Рис. 1

Из рисунка 6.19 видно, что производные *волосатый* // *волосистый* связаны через вершину гнезда (*волос*) в значении «обросший волосами» и различаются лишь качественно-количественным оттенком. Аналогично *будный* // *будничный*. Рис. 2.

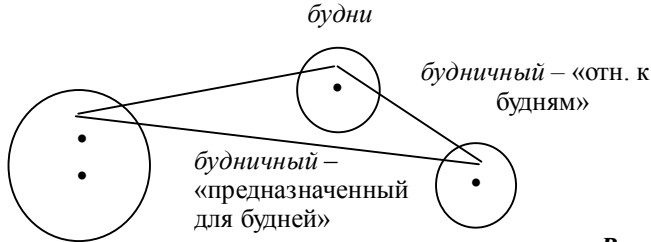

Рис. 2

Апокрифический – *апокрифичный*.

1. Апокрифический – «являющийся апокрифом, содержащий апокриф»;

2. Апокрифичный – «содержащий элементы апокрифичности, недостоверный, подложный, сомнительный».

Семантическое поле слова *апокрифичный* значительно емче слова *апокрифический*. Оно, по сути, включает значение первого слова. То есть, синонимия носит включенный характер. Рис. 3.

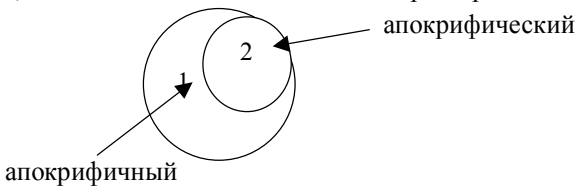

Рис. 3.

Включенная синонимия характеризуется синонимией формантов, ср.:

атавизм > атавист $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{атавистический} \\ \rightarrow \text{атавистичный} \end{array} \right.$

Синонимия формантов однокорневых слов приводит к параллельному их функционированию. О.В.Вишнякова считает такие пары словообразовательными вариантами. Самое явление параллелизма она рассматривает как следствие распада синонимических пар в следствии семантического размежевания разноаффиксальных однокорневых производных. На основании этого пары слов, отличающиеся словообразовательным параллелизмом, она относит к паронимам.

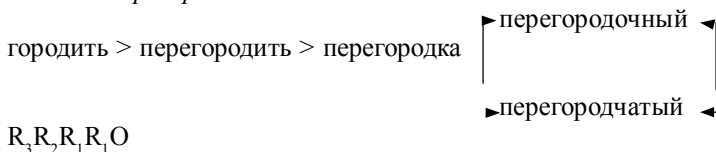
Заботливый – *заботный*

МАС отмечает эту пару как словообразовательные варианты, ср.: *заботный* – «то же, что *заботливый*». Просторечная форма *заботный* употребляется в современном русском языке реже, чем форма *заботливый*. Лексическое значение производного *заботный* уже производного *забот-*

ливый и полностью его дублирует. Таким образом, налицо представлена включенная синонимия, отличающаяся стилистическим размежеванием.

Толковые словари предоставляют возможность изучить только семантическую сторону однокорневых слов разных словообразовательных рядов, но смежных по значению. На наш взгляд, словообразовательные отношения лучше прослеживаются по «Словообразовательному словарю русского языка» А.Н. Тихонова. Анализ материала показывает, что к собственно лексическим паронимам относятся слова, образуемые непрямизмом и первичным производным словами, так как паронимы, находящиеся в вершине гнезда и не связанные словообразовательными отношениями, на последующих шагах деривации становятся словообразовательными (ср. *отчетливый* – *отчетный*, *штатский* – *штатный*, *маститый* – *мастистый* и др.).

К **словообразовательным паронимам**, таким образом, мы относим слова, располагаемые в пределах одного словообразовательного гнезда, но различающиеся лексическим значением, ср. пару *перегородочный* // *перегородчатый*:

Для глагольного гнезда характерна внутрignetовая лексико-словообразовательная синонимия. Терминальная точка R_3R_1O отмечается развитием прямой синонимии (ср. *оборотливый* – *оборотистый*). Появление и развитие лексико-словообразовательной синонимии наблюдается обычно в той группе паронимически связанных слов, которые входят в одно гнездо и образуются чаще всего на одном и том же деривационном шаге, ср.: *цена* – *ценический*, *ценичный*; *царь* – *царский*, *царственный*; *эстет* – *эстетика* – *эстетический*; *эстет* – *эстетика* – *эстетический*, *эстетичный* и др.

Анализ словообразовательных гнезд показывает, что словообразовательная паронимия возникает 1) как следствие словообразовательных отношений, устанавливаемых между разными значениями полисемичных слов (*кондукторный* – *кондукторский*); 2) в результате развития \vee появления словообразовательной омонимии на нулевом шаге или $n + 1$ шаге деривации (*коренной* – *корневой*, *клеточный* – *клетчатый*); 3) за счет направления актов деривации в разных ветвях одного словообразовательного гнезда, ср. *пес* > *псарня* > *псарный* и *пес* > *псарь* > *псарский*; 4) за счет разной степени проявления признаков (*водный* – *водяной*, *болотистый* – *болотный*); 5) в связи с сохранением семантической связи с устаревшими словами (*ниточный* – *нитяный*).

Изучение семантических связей слов в словообразовательном гнезде и словообразовательном ряду невольно приводит к рассмотрению системной организации лексики в лексико-семантических группах (ЛСГ). В исследованиях лингвистов утвердилась дифференцированная точка зрения на парные однокоренные образования, получающие разные определения: варианты слова, разные слова, однокоренные синонимы, лексические синонимы, однокоренные разные слова и др. И все же представляется, что проблемы синонимии никак нельзя считать не только разрешенными, но и достаточно глубоко и полно поставленными. Разнообразие имеющихся подходов и трактовок в ее решении вполне, на наш взгляд, объяснимо: поскольку вопрос о разграничении таких категорий, как морфологические варианты слова и разные слова (синонимы), связан с определенными трудностями.

Довольно часто в работах по исследованию синонимии как в русском, так и в украинском языках смешиваются собственно лексические синонимы и синонимы словообразовательные, возникающие в результате акта деривации. Как правило, при исследовании синонимии основных частей речи они рассматривались вместе, в связи с чем их специфика и роль в языке оставались нераскрытыми.

Исходя из факта существования морфологического варьирования слова в языке, словообразовательные синонимы понимаются как модификации количества и материального состава словообразовательных морфем, не нарушающие тождества слова. Отсюда основными признаками словообразовательных синонимов являются а) тождество корневой морфемы и б) семантическая равнозначность, находящая отражение в синонимии словообразовательного форманта и одинаковой синтаксической функции производного, ср.: *зубатый* и *зубастый*, *сверхмодный* и *моднейший*; *зубатий* – *зубастий*; *надмодний* – *модніший*.

Анализ производных прилагательных русского и украинского языков показывает, что среди словообразовательных синонимов одного словообразовательного гнезда, но разных словообразовательных рядов, выделяются производные одного и того же шага деривации (назовем их **равнопроизводными**), различающиеся деривационной историей и находящиеся в разных точках графа, гнезда, ср.: рус. *безотлучный* – *неотлучный* (R_3R_1O), (укр. *гармонійний* – *гармонічний* R_3R_2), и производные разных шагов деривации (назовем их **разнопроизводными**), ср.: рус. *боевой* – *боевитый* (и укр. *бойовий* – *бойовитий* $R_3R_2R_1O$ – $R_3R_3R_2R_1O$) и др.

Равнопроизводные прилагательные-синонимы подразделяются на две группы: *корневые*, ср. рус. *отчетливы* – *четкий* R_3O ; укр. *чіткий*, *виразний* – *виразливий* R_3O ; и *аффиксальные*, ср.: R_3R_1O *безвозвратный* – *невозвратный*, *безутешный* – *неутешный*, *безотлучный* – *неотлучный*; R_3R_2O *гармоничный* – *гармонический*, *мелодичный* – *мелодический*, *басистый* – *басовитый*; R_3R_3O *безопасный* – *неопасный*

(опасный); укр. $R_3R_3R_1O$ невідпийний – безупийний, R_3R_2O гармонічний – гармонійний, мелодичний – мелодійний.

Разнопроизводные словообразовательные синонимы-прилагательные в структурном отношении характеризуются тоже, как равнопроизводные, неравнозначностью и подразделяются тоже на две группы: 1) одно моноформично – другое полиформично, ср.: рус. великий R_3O – величавый $R_3R_2R_3O \vee R_3R_3O$, бестактный R_3R_2O – нетактичный $R_3R_3R_2O \vee R_3R_2O$, бесталанный R_3R_2O – неталантливый $R_3R_3R_2O \vee R_3R_2O$. Аналогично в украинском языке; 2) оба синонима полиморфичны, ср.: антинаучний $R_3R_2O \vee R_3R_3R_2O$ – ненаучний $R_3R_2O \vee R_3R_3R_2O$; безызвестный – неизвестный; невооруженный $R_3R_3R_1R_2O \vee R_3R_1R_2O$ – безоружный $R_3R_2O \vee R_3R_1R_2O$.

Анализ вышеизложенных групп словообразовательных синонимов дает право не согласиться с предложенным П.А. Соболевой [7] требованием тождества словообразовательной структуры слова для словообразовательной синонимии. Если принять в качестве обязательного требование тождества словообразовательной структуры слова, как на то указывает П.А. Соболева, то тогда следует отказаться от синонимов типа бестактный – нетактичный, то есть разнопроизводных, что совершенно несовместимо с показателями словарей [6; 7].

Прилагательные-синонимы одного словообразовательного гнезда характеризуются в основном гетерогенность $R=$ структуры. Гомогенные $R=$ структуры можно наблюдать в группе отагдъективных производных со значением негации и противопоставления (неспокойный – беспокойный, невозбранный – невозбранный) и квантитативным значением (подслеповатый – подслепой, святой – священный).

Следствием словообразовательной синонимии является формантная избирательность производящих внутри словообразовательного гнезда, то есть образование слов по одной и той же словообразовательной модели.

Смысловые различия между словообразовательными синонимами большей частью характеризуются либо квантитативным признаком, либо наличием негации. Квантитативный признак для ряда производных русского языка может усложняться эмоционально-оценочной коннотацией, что мало характерно для украинского языка, где преобладают супплетивные формы, ср.: рус. здоровый – здоровенный (прост.) и укр. здоровий – дужий (сильный).

Избирательность словообразовательного гнезда с точки зрения словообразовательной синонимии характеризуется тем, что в словообразовательном гнезде встречаются производные, тождественные не только по значению, но и по употреблению в речи. Это словообразовательные синонимы, составляющие один ряд, либо входящие в ряд со стилистически окрашенными словообразовательными синонимами. Синонимы, составляющие один ряд, подразделяются на нейтральные

(малый – маленький // малий – маленький; беспокойный – беспокойный // беспокійний – неспокійний; невооруженный – безоружный) и книжне (безумный – неразумный; безрассудный – нерассудный) и др..

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Словарь омонимов русского языка. – М.: Русский язык, 1976. – 447 с.
2. Вишнякова О.В. О паронимии и культуре речи // Вопросы культуры речи. Вып. VIII. – М., 1967. – 272 с.
3. Вишнякова О.В. Словарь паронимов русского языка. – М.: Рус. яз., 1984. – 352 с.
4. Гречко В.А. О некоторых источниках лексической синонимии // Очерки по синонимике современного русского литературного языка. – М.-Л.: Наука, 1966. – С. 120-166.
5. Грінчишин Д.Г., Сербенська О.А. Словник паронімів української мови. – К.: Рад. школа, 1986. – 222 с.
6. Соболева П.А. Моделирование словообразования // Проблемы структурной лингвистики 1971. – М.: Наука, 1972. – С. 165-212.
7. Соболева П.А. Словообразовательная структура слова и типология омонимов // Проблемы структурной лингвистики 1976. – М.: Наука, 1978. – С. 5-34.

АНОТАЦІЯ

У статті проводиться розмежування словотворчої синонімії та паронімії через призму полісемії при моделюванні словотвірного ряду як двобічної комплексної одиниці словотвірного рівня. Проведено зіставлення лексичної та словотвірної синонімії, показана їхня різниця за допомогою критерію типового гнізда та місця похідного слова у гнізді.

SUMMARY

In the article differentiation of word-formation synonymy and paronymy is conducted through the prism of polysemy at the design of the word-formation row as a bilateral complex unit of the word-formation level. Comparison of lexical and word-formation synonymy is conducted, with their difference shown by the criterion of a typical nest and the place of a derivative in the nest.

УДК 811. 112.2'276.2

ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МОЛОДІЖНОЇ ЛЕКСИКИ

Феномен молодіжної мови знаходиться під пильною увагою мовознавців. Незважаючи на численні дослідження, присвячені німецькій молодіжній лексиці [Elsen 2002, Głock 1997, Neuland 2000, Ehmman 1994, 2005, Myller- Thurau 1984, Домашнев 1983 та ін.], мовознавці вказують на розпливчастість та невизначеність цього терміна [Reiher, Ldzer 1993] і дефінують його як загальну назву широкого спектра специфічних вікових манер говоріння, що поділяються відповідно до групової, статевої та регіональної приналежності мовців [2, 326].

За останні 15 років визначення молодіжної мови коливалось від „джерела занепаду мови”, „вulgаризованого жаргону” [12, 107] до характеристики її як інтернаціонального феномену, що має спільні тенденції розвитку у багатьох країнах [12, 110].

Становлення та розвиток молодіжної лексики пов'язані з виникненням перших європейських університетів у XIV столітті. На думку багатьох дослідників, стрімкий розвиток однієї з складових молодіжної лексики – студентського лексикону – припадає на XVII століття, коли впровадження німецької мови як наукової змінило латину і поступово розпочалось утворення студентського лексикону [8, 14].

Студентський лексикон того часу відзначався змішанням мов („*makkaronisches Latein*”), зокрема німецької та латини (Kokneipant), а також німецької та грецької мов (burschikos), які в поєднанні з мовним стилем молоді та іронією змішались у новий специфічний мовний стиль [2, 326; 12, 110].

Отже, особливістю молодіжної мови того часу було змішування різних стильових пластів мови.

На сьогодні основною сферою побутування молодіжної мови, насамперед сленгу, є середовище міської молоді – учнів, студентства, бізнесменів та ін. Насиченість сленгізмами спостерігається звичайно в мові молоді столиці та великих міст. У лексиконі молодих людей з периферії концентрація сленгізмів менша [13, 192].

Молодіжна мова обслуговує комунікативні потреби певних вікових груп (молодь 13-19 років та 20-27 років), а також груп, що мають спільні інтереси та зацікавлення і підпадають під вікову категорію молоді. У деяких дослідженнях вікові рамки носіїв молодіжної мови піднято до 33-35 років [Крысин 1989]. Інші вважають, що починаю-

чи з 20-ти років [Głuck 1997] більшість людей стають консервативними у своєму слововживанні, хоча було б помилковим стверджувати, що носії молодіжного лексикону обмежуються лише віковою групою школярів та студентів перших курсів.

Фактор віку варто розуміти в широкому сенсі – як психічний, психофізичний та соціальний стан мовця і цілого соціуму, що виявляється як у субкультурі (норми поведінки, вибір одягу), так і у відповідній мовній поведінці [14, 110].

Більшість мовознавців вказують на дистанційний характер молодіжної мови, а німецький дослідник Герман Еман виділяє декілька факторів впливу на її становлення та розвиток: протестний аспект; аспект відмежування; аспект правдоподібності як вираження оригінальності, автентичності; інноваційно-ігровий аспекти; афективно-емоційний та комунікативно-економічний аспекти [9, 12-14].

Характеризуючи фактори впливу на розвиток молодіжної мови, варто зазначити, що вони є взаємопов'язаними.

Протестний аспект виникає у мовленні молоді на знак протесту проти існуючих реалій та мови старшого покоління, яка, на думку молоді, не спроможна їх відтворити.

Протест у мові тісно пов'язаний з прагненням молоді відмежуватися від світу дорослих (батьків, вчителів, представників світу політики та економіки) та інших „непосвячених” шляхом створення „комічної німецької”, кодової мови [2, 327].

Варто зазначити, що мовне відмежування молоді відбувається не лише по відношенню до старшого покоління, а й по відношенню до попередньої генерації молоді (старшої на 5-10 років). До того ж молодіжна мова швидко змінює свій лексичний склад. Так, зокрема, широко вживані 10 років тому слова *super*, *klasse* замінені сучасним поколінням на слово *tight*. На сьогодні дещо застарілим є слово *Gruftis* на позначення батьків, натомість вживаними є такі лексеми: *Ellies*, *Erzeugerfraktion*, *Homes*, *Kohlenbeschaffer*. Сучасне оцінне слово „*porno*” змінило традиційне „*hammer*”.

Вираження оригінальності, автентичності через мову є характерним для молоді.

Проявом оригінальності є:

- переосмислення слів з літературної мови (*Gans*, *Keule*, *Torte*, *Blume* – дівчина, *Überweisen* – арештовувати, *Flossen* – кінцівки, *antanken* – принести спиртні напої);

- адаптування запозичень, переважно з англійської мови, шляхом додавання німецьких дериватів (*aufgedresst*, *crachen* – потрапити в аварію, *Homes* – батьки, *uncool*, *Looser* – невдаха і т.д.);

- запозичення та переосмислення термінологічної лексики, зокрема медичної (*Gehirnbildung* – безглузді ідеї, *Synapsentango* – над-

міру п'яний, Kampfadergeschwader – зібрання людей, старших за віком), та інш.

Оригінальність у мовленні виявляється у використанні лексико – семантичних груп, всередині яких виділяються тісніше пов'язані семантичні об'єднання (категорії). Наприклад, на позначення різних характеристик дівчини вживаються наступні варіанти:

- симпатична дівчина – Ische, Torte, Tussi, Blume, Mieze, Braut;
- несимпатична дівчина – Drahtfresse, Schreckschraube, Plütze, Trudchen, Motte;
- надмірно худа дівчина – Brett mit Warzen, Golfplatz, Luftchen;
- доступна – LFG (leicht fickbares Gerdt), Bumse та ін.

Різні варіанти вживаються на позначення:

- розмови: Gebluber, Gelaber, Bluber-Bluber, Geblucke, Gicks-Gacks, Getyddel (переважно у східному регіоні Німеччини);
- вечірки, дискотеки: Abhdngen, Alk – Fest, Schnellficktreff, Fummelbunker, Zappelbunker, Zappelbude.

Квазісинонімічні ряди використовуються молоддю на позначення тих понять, що мають особливу значущість у житті колективу (гроші, дивитись, пити, бути голодним, дівчина ін.) [13, 43].

Слід зазначити, що деякі з факторів впливу піддаються подальшому розмежуванню. У цьому зв'язку виділимо окремо такі аспекти, як інноваційний та ігровий.

Прагнення молоді до вираження оригінальності через мову тісно пов'язане з ігровим та інноваційним аспектом, що виходить з бажання створити щось нове, власне, автентичне. Молодіжна мова виражає жартівливе, ігрове трактування дійсності. Захоплення грою, абсурдом та жартом зокрема виявляється у перекладі слів. Ігровий принцип реалізується, зокрема, в іншомовній стихії, яка служить ніби колективною маскою, прийомом карнавалізації [13, 210].

Для молодіжної мови характерна метафорична, переважно жартівлива, інтерпретація (Mach'n Abgang, geh in die Wüste, вирази типу „ganz cool bleiben” та ін.).

Афективно – емоційний аспект полягає у застосуванні молодіжного лексикону як засобу для вираження емоцій, афективних станів (Isch mach dich krankehaus, was'n dtz тощо). Слід зазначити, що для молодіжної мови в цілому характерне підвищене емоційне навантаження.

Комунікативний аспект та закон мовної економії є одним з основних факторів впливу на формування молодіжної мови. Усічення основ, стягнення словосполучень, аббревіації, субстантивації – обумовлені дією економії мовних засобів і привабливі простотою, економічністю та сучасністю [13, 212].

Так, у молодіжному лексиконі, в тому числі студентському, наявні усічення основ слів: магнітофон – Kasi, професор – Prof, абітурієнт – Abi, комп'ютер – Compi тощо.

Специфічні скорочення використовуються також у привітаннях: Hey, Leute, echt cool, dass ich jetzt hier stehen darf, und eine Runde zu euch quatschen kann./Еу, Murat, wie lduft's? [15, 60].

Скорочення речень і фраз є характерним для Інтернет – та SMS-комунікацій:

- was tuste da?
- gehn wa hin?
- is doch klar.kommste morgen?

Спостерігається також скорочення англійських фразеолексем в Інтернет – комунікаціях: see you later > cul, laughing out loud > lol, as soon as possible > asap.

Окрім вищезазначених факторів впливу на розвиток молодіжної мови, існують також інші чинники, що визначають особливості її формування.

Характерним для молодіжної мови, в тому числі і для мови молоді Німеччини, є його значна регіональна маркованість [Вальтер 2005, 3], тобто варіативність одного й того самого поняття залежить від територіального фактора.

Відзначаючи регіональну варіативність молодіжної лексики, дослідники [Reiher 1993, Neuland 2000] наголошують на збереженні регіональних відмінностей цієї лексики на сході та заході Німеччини. Зокрема, на початку 90 – х років ХХ століття позитивні оцінки в мові молоді східного та західного регіонів різнилися:

- cool, dtzend (зах.);
- stark, urst, sahne (сх.).

На сьогодні на сході Німеччини багато слів з молодіжного лексикону зберігають своє традиційне значення. Наприклад, слово Penner у лексиконі молоді східного регіону вживається на позначення безпритульної людини [12, 117].

Соціальний статус молоді також впливає на її мовні особливості. Численні дослідження молодіжної мови доводять, що в один і той же період у межах певного суспільства можуть існувати різні стилі говоріння, залежно від їх приналежності до групи та соціокультурної направленості [12, 114].

Досліджуючи мову підлітків, які належали до нижчих прошарків сучасного американського суспільства, було встановлено, що їх мова гнучка і різноманітна; підлітки із забезпечених та культурних родин не завжди застосовували сленг як у спілкуванні з батьками, так і в колі однолітків [Labov 1972].

Не можна виключити впливу гендерного фактора на формування молодіжної лексики, що виявляється в особливому лексичному „репертуарі” на позначення характеристик для іншої статі.

Помічено, що відмінність між чоловічою і жіночою мовною поведінкою відчутніша в групах з низьким соціальним статусом та інтелектуальним розвитком. Вважається, що жіноча мова соціально менш маркована, ніж чоловіча [13, 164].

Наприклад, вже зі шкільного віку в лексиконі хлопців має місце використання слів з негативною конотацією щодо характеристики дівчат, які вони вживають за їх відсутності: Keule, Sahnescnitte, Braut тощо.

Зважаючи на вплив багатьох чинників у формуванні молодіжної мови, дослідники [БуЯманн 2002, Neuland 2000] порівнюють її з колажем.

Отже, на процес формування молодіжної лексики впливають психологічні фактори, характерні для даної вікової групи, (протестний аспект, прагнення до відмежування, оригінальності, правдоподібності, підвищена емоційність), гендерні особливості, а також регіональні, соціальні, культурні чинники, в тому числі літературна мова, мас – медійні фактори (реклама, телебачення, Інтернет та інше).

ЛІТЕРАТУРА

1. Braun Peter. Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache: Sprachvarietäten. – Stuttgart.: Kohlhammer, 1998. – 265 s.
2. БуЯманн Hadumod. Lexikon der Sprachwissenschaft. – Stuttgart.: Kitzner, 2002. – 783 s.
3. Вальтер В.М. Толковый словарь русского школьного и студенческого жаргона. – М.: Астрель, 2005. – 361 с.
4. Гльк Н., Sauer W. Gegenwartsdeutsch. – Stuttgart, Metzler Verlag, 1997. – 180 s.
5. Грачёв М.А. Арготизмы в молодёжном жаргоне // Русский язык в школе. – 1996. – №1. – С.78-85.
6. Домашнев А.И. Современный немецкий язык в его национальных вариантах. – Л.: Наука, 1983. – 231 с.
7. Elsen Hilke. Neologismen in der Jugendsprache//Muttersprache. – 2002. – №2. – S.136-153.
8. Ehmann Hermann. Affengeil: Ein Lexikon der Jugendsprache. – München.: Verlag C.H. Beck, 1994. – 156 S.
9. Ehmann Hermann. Endgeil. Das voll korrekte Lexikon der Jugendsprache. – München.: Verlag C.H. Beck, 2005. – 180 s.
10. Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. – М.: Наука, 1989. – 186 с.
11. Labov W. Sociolinguistic patterns. – Philadelphia.: Univ. of Pennsylvania press, 1972. – 344 p.
12. Neuland Eva. Jugendsprache in der Diskussion: Meinungen, Ergebnisse, Folgerungen. S.107-123/ Die deutsche Sprache zur Jahrtausendwende.

- Sprachkultur oder Sprachverfall/hgb. von Hoberg R., Eichhoff- Girus K. – Mannheim.: Dudenverlag, 2000. – 344 s.
13. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: соціальна диференціація української мови. – К.: Критика, 2005, 464 с.
 14. Химик В.В. Поэтика низкого, или просторечие как культурный феномен.- СПб.: Изд – во СПб. университета, 2000.
 15. Was lebst du? Jung, deutsch, türkisch/hgb. von Acevit A. – Berlin.: Knaur, 2005. – 254 s.
 16. Wer spricht das wahre Deutsch?/hgb. von Reiher R., Ldzer R. – Berlin.: Taschenbuch Verlag, 1993. – 290 s.
 17. Wörterbuch der Jugendsprache. Deutsch – Englisch – Französisch – Spanisch / hgb. von Blocksidge H., Кгьгер В. – Stuttgart.: Ernst Klett Verlag, 2005. – 125 s.
 18. www.fbls.uni-hannover.de

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовані фактори впливу на становлення і розвиток молодіжної лексики. Наведені приклади формування німецької молодіжної лексики.

SUMMARY

The present article analyses different factors of influence on youth language development. The examples of German youth language are given.

***С.В. Форманова,
А.А. Бурміна
(Одеса)***

УДК: 481 Укр + 413 + 15

ПРОБЛЕМИ І МЕТОДИ МОВЛЕННЕВОЇ СУГЕСТІЇ

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки значно посилився інтерес до проблем мовленнєвої сугестії. Під сугестією розуміються різні форми мовленнєвого впливу.

Проблема мовленнєвої сугестії глибоко досліджується в російській лінгвістиці [Дороніна 2005; Бикова 1999; Голєв 1998; Ковальов 1989; Савельєва 2000; Аронсон, Пратканіс 2002; Вагін 2002; Кара-Мурза 2000; Сергеїчева 2002 та ін.], основу якої заклав Дейкван Т.А. [1989].

В українстиці цій проблемі не приділено достатньої уваги, лише в деяких збірниках наукових конференцій убачаємо розвідки Т.Ю. Ковалевської, які не висвітлюють важливі питання цього напрямку дослідження. Тому зазначена тема є досить актуальною.

Метою нашої статті є з'ясування поняття мовленнєвої сугестії в лінгвістиці і психології.

Досягнення мети передбачає з'ясування таких завдань:

1) систематизувати й узагальнити психологічне і лінгвістичне значення терміна;

2) визначити проблеми і методи мовленнєвої сугестії;

3) окреслити межі подальшого дослідження.

Сугестія (від лат. *Suggestio* – навіювання) – процес впливу на психічну сферу людини, пов'язана зі зниженням свідомості і критичності при сприйнятті й реалізації навіюваного змісту, з відсутністю ціленаправленого активного його розуміння, розгорнутого логічного аналізу й оцінки у співвідношенні з минулим досвідом і теперішнім станом суб'єкта [1].

Радянський енциклопедичний словник витлумачує сугестію як навіювання, але подає більш повне значення терміна сугестивність: (від лат. *Suggestio* – навіювання) у поезії активний вплив на свідомість, емоції, підсвідомість читача через віддалені тематичні, образні, ритмічні, звукові асоціації [17, с. 1286].

Навіювання – поширене явище у повсякденному житті, це універсальний механізм людської психіки.

«Сугестія» (від англ. навіювання) – вид цілеспрямованого комунікативного впливу на поведінку і свідомість людини (чи групи людей) всупереч наявної інформації (такої, що сприймається, добувається з пам'яті) визнає існування того, що в реальності не існує, або дещо робить всупереч своїм намірам чи звичкам. Інакше кажучи, навіювання змінює способи аналізу інформації і способи поведінки, які властиві людині. Ефект обумовлений зниженням самоконтролю й самокритики стосовно змісту сугестії, яка має місце, наприклад, у стані гіпнозу. Особливо видокремлюють вербальне і уявне навіювання [3].

Ставши предметом наукових досліджень, навіювання успішно використовується для врівноваження і вдосконалення психічної, емоційної, фізичної організації людини.

Навіювання досліджується у медичному, фізіологічному, психологічному, соціальному, педагогічному аспектах [Бехтерев, Павлов, Макаренко, Філатов та ін.]. Воно використовується у тому випадку, коли звернення до критичного мислення непотрібне чи неможливе (наприклад, знання засвоюються дитиною через механізм навіювання на віру, без перевірки на власному досвіді) або небажане (наприклад, при маніпулюванні людиною).

Сугестологія – це наука про природу, специфіку, сутність навіювання. Сугестопедія вивчає роль і місце навіювання в практичній діяльності психолога.

Мовленнєву сугестію побудовано на навчанні з метою впливу на слухача, яке досягається за наявності інтонації, вдало дібраних фраз та ін., що свідчить про артистизм мовця й дозволяє розв'язати важливу проблему – проблему впливу, а також регулювання психічного стану адресата. У такий спосіб відбувається настанова на резервність сприйняття, оскільки увагу доповідача спрямовано на аудиторію з метою впливу.

Головною умовою навіювання є віра. Без неї навіювання не відбується, це своєрідна установка, готовність прийняти навіювання. Віра – це визнання чого – небудь істинним без достатніх на це обґрунтувань. Вона відіграє важливу роль у засвоєнні людиною досвіду минулих поколінь, оскільки так засвоюються суспільні цінності, ідеали, норми поведінки. Об'єктивно перевіреними практикою результатами пізнання дійсності виступають знання. У процесі навчання кожна людина частину знань приймає на віру, що значно скорочує шлях оволодіння ними. Вірити – духовна потреба людини, емоційно-психологічна опора у повсякденному житті.

Отже, сугестія (навіювання) розуміється як сукупність засобів і прийомів направленої впливу на підсвідоме. Як правило, цей вплив здійснюється за допомогою художньо-образних засобів і майстерності побудувати висловлення (дискурс) у такий спосіб, щоб реципієнт правильно сприйняв висловлену думку.

Співвідношення навіювання зі спілкуванням як видом діяльності особистості дозволяє розглядати сугестію як вид комунікації (разом із поясненням, впливом та ін.), який виконує не тільки комунікативну, а й соціально-психологічну функції, сприяючи впливу і втіленню певної інформації, норм і способів поведінки і діяльності Т. Кун пише, що переконати будь кого – це означає переконати його, що чиясь думка є перевагою [11, с. 264].

Визначальними в мовленнєвій сугестії є здатність до повчання і самонавіювання, а також гіпноз.

«Метод навіювання – як вид мистецтва широко використовується в психіатричній практиці і практичній психології. Активне впровадження його в педагогіку тільки починається, хоча застосування педагогічної сугестії як методу виховання було почато професором А.Г. Ковальовим. Цей засіб у практичній роботі використовував А.С. Макаренко без нагадування про сам метод» [12].

Розрізняють інтегративні (загальні) і спеціальні (часткові) методи сугестії. До інтегративних (загальних) зараховують емоційний стан, володіння голосом, володіння аудиторією, інтонацією, мімікою, жес-

тами. До спеціальних (частоккових) методів відносять музичні, пластику, художньо-образні, літературно-творчі та ін.

У педагогічній діяльності сугестію використовують з метою впливу на учнів, яка досягатиметься за наявності інтонації, влучно дібраного фраз, володіння голосом, невербальними засобами тощо, що свідчить про артистизм учителя й дозволяє розв'язати важливу проблему – проблему впливу, а також регулювання психічного стану учнів. У такий спосіб відбувається настанова на резервність сприйняття, оскільки увагу вчителя спрямовано на вплив на аудиторію.

Сугестія має значний вплив на навчання, тому що за допомогою навіювання здійснюється ефективне навчання і виховання. Навіювання і самонавіювання є цілеспрямованими засобами впливу, які дозволяють здійснювати вплив на оточуюче середовище й перш за все учнів, надихати їх, мотивувати й спонукати до будь-яких дій. Серйозним впливом тут може бути не стільки ваша внутрішня сила, енергетика, скільки слово, яке ефективно впливає на учнів і викликає сприятливе враження. У такий спосіб вчитель-сугестор виробляє в собі такі якості, які дозволяють проявитися позитивним здібностям, що відповідатимуть сформованим увявленням. Якщо вчитель (тренер, викладач) зможе запрограмувати свій клас (групу) на відмінні успіхи, то результати будуть прекрасними. Те ж саме відбуватиметься і у роботі менеджера, ріелтора та ін. Якщо сконцентровані сили направити у позитивне русло, можна позбавитися багатьох негативних звичок, засвоїти нові, добрі й позитивні.

«Термін «увявне навіювання» був введений в обіг французьким фізіологом Шарлем Ріше в 1884р., а в 1886р. був запропонований термін «телепатія». Ці слова частіше виступають як синоніми. Увявне створення будь-якої думки – це за своєю суттю уже навіювання. Ефективність увявної сугестії залежить від багатьох чинників, але насамперед від уміння яскраво і соковито (у барвах і фарбах) створити увяву» [12].

За допомогою навіювання покращуються стосунки між людьми, налагоджуються контакти вчителів з учнями, відбувається самовдосконалення, тобто спосіб зміни себе і собі подібних, бо „справжнє покликання педагога полягає в тому, щоб знайти підхід до кожного індивідуума, спрямувавши його на шлях для досягнення оптимальних результатів, виходячи з його цілей, здібностей та ін.; з огляду на те, що він відповідальний за тих, кого навчає. Учитель пов'язаний із тонкою людською психікою, а якщо педагогу доручають людські душі, то гоїти їх зобов'язані не тільки психіатр або священник, але й учитель” [12].

Учитель – це сугестор, характерними особливостями якого є тон бесіди, різні способи репрезентації інформації учням, точність термінологічної лексики. Все це формує педагогічний артистизм і дозволяє полегшити

розв'язання важливої педагогічної проблеми, яка полягає у формуванні таких психічних станів, які сприятимуть якісному комунікативному акту „вчитель-учень”, „вчитель-батьки”, „вчитель-директор школи”.

Проблема підвищення педагогічної майстерності й досі є надто актуальною в педагогіці вищої школи. Однією з умов успішної роботи викладача є наявність у нього „достатнього сугестивного рівня” (ДСР) [13, с.196], який вимагає злиття сугестивних і художніх здібностей. До сугестивних здібностей викладача відносять здатність його до навіювання й самонавіювання, а також здатність до прищеплювання.

У сугестії розрізняють креативний аспект, тобто художні (творчі) здібності, які містять у собі інтегративні (загальні) і спеціальні (часткові) методи. До інтегративних зараховують емоційний стан, володіння голосом, володіння аудиторією, інтонацією, мімікою, жестами. Основу спеціальних (часткових) методів складають музичні, пластика, художньо-образні, літературно-творчі та ін. засоби. Все це складає основу комунікації і закономірності застосування сугестивних методів при підготовці вчителів української мови та літератури.

У структурі ДСР виокремлюють такі якості:

- естетична емпатія (вміння співпереживати з художнім образом, а також з людиною, явищем дійсності, залучаючи свій досвід);
- творчі можливості (креативність – це наявність творчої уяви, інтуїції, їх активність);
- педагогічний сугесторельєф (здатність до перевтілення незалежно від почування й стану, вміння переключатися й „розчинятися” в аудиторії, у той же час тонко й активно керувати їхньою діяльністю);
- педагогічний артистизм (уміння знайти тактовний, ненав'язливий контакт з аудиторією, перебування в „образі” протягом усієї лекції (уроку), налаштування себе на натхнення, щире й відверте ставлення до аудиторії, збереження достатнього рівня самоконтролю).

Мовленнєва сугестія базується на методах сугестивного впливу, носієм якого є особистість викладача, який за допомогою прямих і непрямих засобів педагогічного впливу або самовпливу надає інформації сугестивні якості. Від рівня підготовки викладача залежить ефективність і якість навчання.

В основі навіювання лежить перш за все емоційне уявлення, яке вміщує в собі настанову і конформність.

Навіюваність – це міра піддатливості навіюванню, яка у різних осіб є різною і залежить від віку, статі, стану здоров'я, інтелекту, втоми тощо.

Навіюванню піддаються майже всі люди, але при цьому відрізняються діапазоном і глибиною навіювання. Діапазон – це скільки потрібно спроб, щоб людина піддалася навіюванню. Глибина – те, що,

в одних людей на навіювання реагують лише процеси сприймання, в інших – тілесні функції, змінюється поведінка.

Розрізняють види навіювань. Вони бувають: 1) індивідуальними і груповими; 2) прямими й опосередкованими; 3) адекватними і неадекватними; 4) контактними і дистанційними; 5) з наміром і без наміру; 6) в стані бадьорості, в стані гіпнотичного сну, в стані наркотичного сну; 7) навіювання і самонавіювання.

І.П. Павлов, досліджуючи фізіологію гіпнозу, вважав навіювання концентрованим джерелом подразнення в корі головного мозку, яке навколо себе викликає зону гальмування, чим і пояснюється його перевага. Загалом, побудова ізольовано діючої функціональної системи у корі можлива при сильних емоціях. Тому для ефективної реалізації навіювання необхідне апелювання до емоційної сфери людини. Лікувальний ефект навіювання залежить від міри „відгукування” на навіювання таких систем організму людини як серцево-судинна, нервово-м’язова, дихальна, травна.

У результаті дослідження ми дійшли таких висновків:

1) з’ясовуючи визначення терміна «сугестія» в психології і лінгвістиці, вважаємо, що воно мало чим відрізняється. І у психології, і у лінгвістиці сугестія розуміється як сукупність засобів і прийомів направленої впливу на підсвідоме. Вплив здійснюється за допомогою художньо-образних, музичних і невербальних засобів;

2) однією з головних проблем мовленнєвої сугестії виступає спілкування як вид комунікації при якому можливий мовленнєвий контакт; методи навіювання бувають інтегративні (загальні) і спеціальні (часткові);

3) у подальшому вважаємо за доцільне докладніше зупинитись на мовленнєвому маніпулюванні й з’ясуванні таких понять як мовленнєве маніпулювання як вид шахрайства та сугестія і маніпулювання – вибір лінгвістичного терміна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аронсон Э., Пратканис Э. Эпоха пропаганды. Механизмы убеждения. – СПб.-М., 2002.
2. Батулін Ю. Кодуватися? Чи зачекати? /// www.zn.kiev.ua.
3. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б.Мещеряков, В. Зинченко. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2004.
4. Быкова Н. Языковое манипулирование общественным сознанием. Рабочая программа. – Красноярск, 1999.
5. Вагин И. Делай так, как я хочу! Тренинг психодавления. – СПб., 2002.
6. Голев Н.Д. Суггестивное функционирование внутренней формы слова в аспекте ее взаимоотношений с языковым сознанием //

- Языковые единицы в семантическом и лексикографическом аспектах. Вып. 2. – Новосибирск, 1998. – С. 9-20.
7. Дейк Ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989.
 8. Доронина С.В. Проблемы языковой суггестологии: рабочая программа курса для студентов филологического факультета, обучающихся по специальности «Лингвокриминалистика». В сб.: Юрислингвистика № 5. – Барнаул, 2005.
 9. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М., 2000.
 10. Ковалев Г.А. О системе психологического воздействия (к определению понятия) // Психология воздействия (проблемы теории и практики). – М., 1989. – С. 4-43.
 11. Кун Т. Структура научных революций. – М., 1977.
 12. Левченко Є.М. Сучасний підручник – шляхи і пошуки // <http://www.vesna.org.ua>.
 13. Левшенко Т.С., Шпак В.И. Взаимосвязь суггестивных и художественных способностей в профессиональной подготовке педагога // Актуальные проблемы использования суггестологии и суггестивной педагогики в вузовской практике: Тезисы республиканского семинара – совещания. Под общей редакцией А.А. Вострикова. – Одесса, 26-27 ноября 1980 г. – 2 часть.
 14. Пиз А., Гарнер А. Говорите точно... Как соединить радость общения и пользу убеждения. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 224 с. (Серия «А и Б = формула успеха»).
 15. Савельева О.О. Влияние на аудиторию, манипулирование аудиторией // Обществознание в школе. – 2000. – №3. – С. 2-16.
 16. Сергеичева В. Приемы убеждения. Стратегия и тактика общения. – СПб., 2002.
 17. Советский энциклопедический словарь / Гл.ред. А.М. Прохоров. – 4-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1988. – С. 1286.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізується навіювання як психологічна і лінгвістична проблема. Узагальнюється визначення терміна „сугестія”, визначаються проблеми і методи мовленнєвої сугестії.

SUMMARY

In the article the author analyzed the suggestion as a psychological and as a linguistic problem. The meaning of the term “suggestio” is generalized, the problems and the methods of the language’s suggestion are outlined.

УДК 811.161.2'373.23

ОЦІННІ НАРОДНОПІСЕННІ НОМІНАЦІЇ ОСІБ ЯК ВИЯВ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Дослідження мови української народної пісні є невід'ємною ланкою в розумінні витоків образності та емоційності нашої мови. Проблема мовного відображення світосприйняття українського народу за умови пильної уваги до різноаспектного вивчення української мови як національної та її розбудови є надзвичайно важливою. Народна пісня є тим історичним фактом, що ненав'язливо ілюструє ментальність українського народу: у її образах, символах, порівняннях відбите специфічне, власне ставлення нації до світу, його розуміння й сприйняття. Природно, що в українській мові вироблено й власний словник, який містить оцінні номінації осіб. Українська народна пісня використовує його невимушено та жваво.

Аналіз фольклорних, зокрема народнопісенних, словесних образів, народнопоетичних найменувань осіб має місце в дослідженнях С.Я. Єрмоленко, З.С. Василько, Н.М. Журавльової, Л.М. Дяченко та ін. У працях названих науковців розглядаються різні аспекти семантики та функціонування фольклорних найменувань: лексичне значення, мотивація появи символічного значення, порівняльний аналіз українських та російських фольклорних образів-символів тощо. Зазначимо, що ці наукові розвідки мають велике значення для різнопланового вивчення фольклорної лексики. Проте цілісні дослідження народнопісенних оцінних номінацій осіб на цей час відсутні.

У цій статті ми ставимо завдання з'ясувати, як за допомогою лексичних одиниць у текстах народних пісень виражається оцінна характеристика особи і як на семантику цих лексем впливає менталітет українського народу.

Ще відомий фольклорист Ф.М. Колесса говорив про велике значення українських народних пісень, зокрема, він стверджував, що „народні пісні, так само як і мова, є органічним витвором народного духу: вони живуть і розвиваються у тісному зв'язку із духовним життям народу, як його найсильніший вислів. Тому українські народні пісні дають невичерпні засоби до пізнання характеру й душі українського народу, його історії й культурного розвитку” [3, с. 24].

Персонажі української народної пісні відображають риси типової людини, яка живе знайомим для слухача життям, переживає

звичні для нього ситуації тощо. Визначну роль при змалюванні яскравих персонажів української пісні відіграє народнописенна лексика, що разом із зовнішньою простотою та невибагливістю несе такий заряд почуттів, що образи змальованих людей видаються слухачеві близькими й реальними. У цьому, на нашу думку, і криється феномен української народної пісні – мінімальне використання лексики, уникнення індивідуалізації образів, з одного боку, а, з іншого, відтворення справжнього життя з його переживаннями, емоціями, стражданнями, коханням. Персонажі ж української народної пісні, незважаючи на відсутність їхнього цілісного опису (при змалюванні персонажів увага приділяється лише окремим деталям зовнішності, вдачі тощо), постають перед слухачами майже зримі. Як зауважує С.Я. Єрмоленко: „Народнописенне слово народжувалося в певних умовах спілкування; воно настроювало і виконавців, і слухачів на небуденний лад мовлення, на особливе сприймання світу, думок, вражень про цей світ” [2, с. 35].

Однією з характерних особливостей текстів українських народних пісень є їх насиченість оцінними словами. Майже в кожній пісні (особливо це стосується родинно-побутових пісень) дається оцінна характеристика особи, про яку йдеться.

1. Характеристика особи дається за допомогою слів, що виражають оцінку, закладену в їх денотативному компоненті значення. Оцінні слова такого типу широко використовуються як для негативної характеристики особи, так і для позитивної. Наприклад:

„Пусти ж мене, *невгожаю*,

На улочку погуляю!”

„Ой коли ж я невгожай –

Сиди дома та гуляй!”

(„Чи я в лузі не калина була”, РПЛ-1, 113);

„Мати моя, мати, Пораднице в хаті, Порадь мені, моя мати, Як *нелюба* звати” („На долині дуб, дуб”, РПЛ-1, 128); „На паличку спіткнулася, На жлуктечко впала; Я полюбила *пройдисвіта* Та й навіки пропала” („Купалося та два голубоньки”, РПЛ, 425).

Негативна оцінність поданих найменувань очевидна й не вимагає спеціального пояснення. Оцінність же іншої групи слів викликана саме ментальністю українського народу. Так, традиційно красуня-українка – це чорнява, з чорними чи карими очима, з чорними бровами, висока дівчина. Саме такими означеннями й оперує народ, змальовуючи в пісні гарну дівчину, тим самим виражаючи своє позитивне ставлення до цього образу. Таку думку підтверджує концепція В. Богуславського, за якою „надані природою особливості зовнішнього вигляду, що дозволяють відрізнити представників однієї національної спільності від іншої і разом з тим дають можливість особам однієї

національності ідентифікувати себе як представників однієї національно-історичної спільноти, складають психологічний образ „свого”... Цей образ характеризується позитивним емоційним забарвленням та позитивним оцінним знаком... Ідеалізований, прикрашений образ „свого” втілює у собі не тільки позитивне, але й позитивне найвищою мірою” [1, с. 17-18]. Наприклад, прикметники *чорнявий, чорнобривий*, відприкметниковий іменник *чорнобривка*, характеризуючи молодих осіб чоловічої та жіночої статі, зазвичай функціонують у народнопісенному контексті як виразно позитивнооцінні: „Поганяла мені та дівчина моя, *Чорнявая, чорнобривая* Галочка моя” („Ой учора орав і сьогодні орав”, УНП-1, 221); „Ой вечеряй, моя мати, коли наварила; А я піду на той куток, де дівчина мила. Ой хоч мила, хоч не мила, аби *чорнобрива*: Вона мене, молодого, щиро полюбила” („Чи ти чула, дівчинонько, як я тебе кликав”, РПЛ, 139); „Ой у полі нивка, кругом материнка... Там дівчина жито, жито жала, сама *чорнобривка*” („Ой у полі нивка, кругом материнка...”, РПЛ, 60). На основі знову ж такі народних естетичних смаків, уподобань народнопісенне означення *рудий* сприймається читачем як негативнооцінне, напр.: „В тебе стан, як у баби, в тебе очі, як у жаби, Руки, ноги, як у рака, а сам *рудий*, як собака” („Очерет кругом гуде”, ПК, 35).

На народних асоціаціях ґрунтується позитивнооцінна семантика наступних атрибутів. Так, прикметник *рум'яна* у народнопісенному контексті виступає як позитивнооцінна лексема. Адже рум'янець, за народними нормами, асоціюється із здоров'ям та красою молодої дівчини. Наприклад, у контексті: „Дівчина уродлива, *Рум'яна* та жартивліва, Очєньки, як ясоньки, Губоньки, як роженьки, Ніженьки малєсєнькі, Ручєньки білєсєнькі, Гарная, як квіточка, Весєла, як рибочка” („На бережку у ставка”, РПЛ, 85). Атрибутиви *білолиця, круглолиця* у народнопісенному контексті виступають як найменування характерних ознак вродливої дівчини, жінки та передають позитивну оцінку, напр.: „Ой пропив дрючки ще й важницю За чорняву молодицю. Гей, за чорняву молодицю, За хорошу, *білолицю*” („Гей, воли ж мої половії”, ЧП, 112). Позитивнооцінний ряд продовжують синонімічні народнопісенні словосполучення *личка рум'яного, білявая на личеньку, на личко білява*, наприклад: „Ти, дівчино, *Личка рум'яного*, Переночуй мене, молодого, Переночуй Мене, молодого!” („Ішов козак без ліс”, УНП-1, 338); „Ой добрая годинонька: Дєсь узялася дівчинонька, *Білявая на личеньку...*” („За нашою слободою”, УНП-1, 38); „Ой у полі, в полі береза стояла, Береза стояла тонка, кучерява; Колотої берези дівка стояла, Хороша, чорнява, *на личко білява*” („Ой у полі, в полі береза стояла”, РПЛ-1, 101).

Певною мірою фразеологізовані народнопісенні словосполучення *на личеньку красна, на личеньку гожа, на личку хорощий* по-

значають гарне обличчя, таке, що імponує, його загальний приємний вигляд. Вони виконують у народнопісенному контексті атрибутивну функцію і виступають як позитивнооцінні кваліфікатори, наприклад: „Козак, мати, гуляє, бряжчать його гроші. Сам молодий, вус чорнявий, *на личку хороший*” („Козак, мати, гуляє, бряжчать його гроші”, РПЛ, 23); „Та й любив парень Ой молоду дівчину Та й *на личеньку да красну*” („Зацвів терен рясно”, УНП-1, 387); „У нашої Бондарівни на вгороді рожа, – Хорошая *Бондарівна на личеньку гожа*” („У містечку Богуславку Каньовського пана”, ІІ, 398).

Прикметник *високий*, виступаючи у народнопісенному контексті означенням до іменників *хлопець*, *дівчина* здебільшого виражає схвальне ставлення до позначуваної особи, напр.: „... Бо до мене хлопець ходить, *Високий*, тоненький» («Ой червоний бурячок», УНП-2, 194). Але може передавати і негативну оцінку, наприклад: «Лучче ж мені не зрости. Як за такого йти: *І високий*, і *худий*, Ні з ким вийти до людей, *І стидкий*, і *бридкий*, До роботи не швидкий» («Що той батько зробив», РПЛ-2, 101). У цьому випадку негативний зміст виникає в результаті аналогії: цей прикметник функціонує в одному ампліфікаційному ряді з негативнооцінними характеристичними прикметниками. Ця загальна негативна конотація повністю витісняє значення позитивної оцінки, з яким звичайно вживається в українських народнопісенних текстах прикметник *високий*. Очевидним є те, що народнопісенний контекст викликав появу енантіосемії у семантичній структурі названого прикметника.

Традиційні народні асоціації забезпечують появу оцінного значення в лексемі *козак*. У пісні вона зазвичай уживається на позначення молодого, гарного, сміливого хлопця й передає позитивну оцінку, наприклад: „Через круту гору Та в луг по калину... Любив *козак* дівчиноньку, Як мати дитину” („Через круту гору”, РПЛ-1, 197); „Не топись, *козаче*, Бо душу загубиш! Ходім повинчаймось, Коли вірно любиш” („Чом дуб не зелений”, УНП-1, 332). Проте контекст може кардинально змінити оцінний знак цього слова, наприклад: „Дурний ти, *козаче*, Дурний назавжди, Ти всіх пересватав – Прийшов до мене” („Туман по лісочку”, УНП-1, 368).

Іменник *сирота* у народнопісенному тексті виражає почуття жалю, співчуття. Відповідно будь-який українець до особи, що викликає такі почуття, матиме позитивне ставлення. Наприклад: „*Сирота* робить і ручок не чує, А люди говорять: „Він в корчмі ночує!” („Зашуміли луги, загриміли ріки”, РПЛ-1, 204); „Об'їздив я, дівчино, Села й города, Та не знайшов кращої, Як ти, *сирота*” („Ой знайди, знайди”, УНП-1, 297). Оцінність, позитивна чи негативна, лексичних одиниць цієї групи визначається загальноприйнятими ментальними нормами українського народу.

2. Оцінна характеристика осіб створюється за допомогою іменників, оцінність яких виявляється в результаті їх метафоричного вживання. Саме тут ментальність українського народу реалізується вповні. Метафоричне перенесення значення таких слів ґрунтується на глибоких народних асоціаціях і відчуттях. Можемо виділити такі підгрупи народнописаних метафоричних найменувань:

а) оцінні лексеми анімалістичного значення. Сюди належать лексеми на позначення птахів, як-от: **вутка (утка), галка, голуб, голубка, горлиця, зайворончик** (діалектна словоформа), **ластівка, лебедя, орел, перепелиця, сокіл** тощо, напр.: „Присяг царю, присяг богу, одрікся од роду – Прощай сину, мій **голубе**, не думай додому!” („Та попід гасм зелененьким”, УНП-1, 188). Так, для найменування сина, чоловіка, коханого традиційно вживаються лексеми **сокіл, орел**, що характеризують їх як сміливих, волелюбних людей, напр.: „Не вийду, козаче, Не вийду, **соколе**, Мене мати лас, Гулять не пускає” („А вже третій вечір”, РПЛ, 206); „Взяла коня за поводи та й стала питати: „Ой сину ж мій, мій **соколе**, де ж тебе шукати?”” („Та попід гасм зелененьким”, УНП-1, 188). Лексеми **голубка, перепілка** традиційно виступають у народній пісні як позитивнооцінні характеристичні назви осіб жіночої статі, наприклад: „Гей ти, молоденька, **голубка сивенька**, Обсадися ти садом, Обсадися садом, самим виноградом, Щоб тя голос не дійшов!” („Стелися, стелися, зелений гороше”, РПЛ, 261-262); „Сестро ж моя, **перепілко**, Сестро ж моя, **перепілко**, Коли ж в тебе діток стільки! Хіба ж дам я всім вам раду, Годувать усю громаду!” („Усі гори зеленіють”, РПЛ, 203).

Для негативної образної характеристики особи в українській народній пісні вживаються іменники **одуд, пес, гадюка, цуцик**. Іменник **одуд** характеризує особу як нерозумну, некмітливую, напр.: „Дурню, козаче, **одуде**, Чом ти не робиш, як люде?” („Ой вже люди у полі орають”, ЧД, 162). Для передачі негативного ставлення до підступної, злої особи вживаються лексеми **гадюка, пес**, напр.: „Ой прийшли хлопці, А в коршму пити. Напиваються, А прийшов дука, Вражий **гадюка**, Насміхається!” („Темна хмара наступила, став дощик іти”, П, 166); „Ой в киеві на Подолі порубані груші, – Погубив же **пес Мазепа** Невинні душі” („Ой Мазепо, ой Мазепо, хочь ти і гетьмане”, П, 306). Іменник **цуцик** передає глузливе, несхвальне, зневажливе ставлення до означуваної особи: „... А за свого миленького – **Цуцика рябенького**” („Ой дівчина-горлиця”, УНП-2, 148). Ці іменники виступають кваліфікаторами при іменниках – назвах осіб чоловічої статі, в українських народних піснях вони є малопродуктивними;

б) лексеми, що позначають об'єкти рослинного світу, а саме: **барвінок, рутяночка, волошечка, розжа, квітка** тощо. Так, на позначення коханого хлопця в українській народній пісні традиційно вжи-

ваються іменник *барвінок*, утворюючи при цьому атрибутивне словосполучення (у ролі означення найчастіше виступає прикметник *хрещатий*), напр.: „Ой ти, козаче, *хрещатий барвінку*, Послухай, серденько, мого совітонька: Ой нагорі, нагорі косарики косять, Косарики косять – бурковина стеле, Не ходи, козаче, на улици без мене!” („Ой доле моя, доле!”, РПЛ, 306). На позначення коханої дівчини, жінки виступають позитивнооцінні іменник *калина* та словосполучення *повная розжа, червона калина*, метафоричне значення яких є результатом порівняння жіночої краси із красою рожі, напр.: „Ти, Палазю Трохимівно, *Повная рожже*, Не ходи боса – Надворі роса, Холодно” („Ти, Палазю Трохимівно”, РПЛ, 56); „Ой ти, дівчино, *червона калино*, Як мені на тебе дивитися мило” („Ой ти, дівчино, червона калино”, ПК, 11); „Ой врода ж моя, Я сама молода, Біле личко, чорні брови, Я сама *калина*” („Ой гай, мати, гай”, ІМ, 245). Словосполучення *калиновий цвіт* в українській народнопісенній мові традиційно вживається для образного позначення матері, наприклад: „Ой же, мати, *калиновий цвіт*, Що зав'язала за нелюба світ!” („Да кохав мене батько, як білу тополю”, РПЛ, 30);

в) лексеми на позначення дорогоцінних металів та коштовного скла: *золото, злото, кришталь* тощо, які вироблені народом як образні найменування найдорожчих серцю людей, напр.: „Ой виydi, виydi, серденько Галю, Серденько, рибонько, *дорогий кришталю!*” („Сонце низенько, вечір близенько”, УНП, 224). Лексеми *золото* та старослов'янського походження *злото* вживаються в українській народній пісні для найменування дівчини, хлопця, які для коханих є найбільшою коштовністю, напр.: „Через річеньку, через болото Подай рученьку, моє *золото*, Подай рученьку, подай другу, Подай личенько – най поцілую” („Через річеньку, через болото”, РПЛ, 258); „Ви на мене уважайте, По дві кулі набивайте, Станьте, хлопці, під ворота, Я до свого йду *золота*” („Ой попід гай зелененький”, ІП, 428); „Ой виyду я за ворота – Нема мого *злота*, Тільки стоїть той нескреба, Що мені не треба” („Ой виyду я за ворота”, УНП-1, 70);

г) лексеми на позначення небесних світил: *сонце, місяць*. Іменник *сонце* вживається в українській народній пісні як образне найменування коханого хлопця або коханої дівчини, напр.: „Нема ж мого миленького, нема ж мого *сонця*; Ні з ким мені розмовляти, сидя у віконця” („Чому в ставу вода руда”, РПЛ, 335-336); „Ой сидить мила край віконця, Виглядає свого *сонця* Та виглядає запорожця” („Ой пішов милий за ліс, за ліс”, РПЛ, 302). Перенесення найменування відбувається на основі образної спільності об'єктів: лагідність, теплота (фізична й душевна), яскравість, необхідність для життя. Яскраву позитивну оцінку передає лексема *місяць*, що вживається для образного найменування коханого хлопця: „А мила виходе, Словесно

говоре: „Ти, *місяцю ясний*, Мій милий, прекрасний, Який ти вродився На світі безшасний” („Не сплять мої очі”, ІМ, 123);

д) лексема *серце*, що вживається в народній пісні для позначення особи, передає найніжніші почуття до коханого чи коханої і разом з тим дає позитивну оцінку позначуваній особі. Досить часто цей іменник виступає в ролі звертання, напр.: „Чом ти мене не послухав, Як тобі казала: „Ходім, *серце*, повінчаймось, Щоб мати не знала” („Чи ти, милий, пилом припав”, УНП-1, 329).

3. В українській народній пісні використовуються похідні слова, утворені від неоцінних з нейтральним емоційним забарвленням лексем за допомогою лексико-семантичних афіксів, що мають значення пестливості, ласкавості або згрубілості. Так, за наявності афіксів такого характеру в структурі слова змінюється семантика слова. Воно набуває можливості передавати позитивну чи негативну оцінку. Похідні з меліоративними чи пейоративними суфіксами є характерною ознакою української мови, надзвичайно широко використовуються вони й в текстах народних пісень, напр.: „Ой є в мене сіделечко Ще й кінь вороний. Тільки сісти да поїхати До *тестенька* в двір” („Закотилось да яснеє сонечко”, РПЛ-1, 105); „Якщо *татко* на поріг, То всі діточки до ніг: „Ой *таточку, таточку*, Де ти задів *мамочку*?” („Ти, невдахо, невдахо”, РПЛ-1, 44); „Ой полети, орле, Де *братичок* оре, Та й накажи йому, орле, Яке мені горе!” („Ой попливи, вутко”, РПЛ-1, 45); „Пливе човен, води повен, Та й накрився листом, (2) Ой та й накрився листом, Не хвастайся, *дівчинонько*, Червоним намистом, (2) Ой червоним намистом” („Пливе човен, води повен”, УНП-2, 37).

4. Характеристика осіб відбувається за допомогою похідних оцінних найменувань, утворених додаванням до кореня з оцінним значенням лексико-семантичного афікса. Причому знаки оцінок кореня й афікса можуть збігатися або бути протилежними. Так, відношення першого типу притаманні словам *невдашечка, п'яниченько* тощо, напр.: „Ой а чи мені їхати, А чи мені все тут ночувати, що взяв жінку *невдашечку*, Та треба з нею вік вікувати” („Ой а чи мені їхати”, ІМ, 159); „Ох не спинайте у ставу води, Нехай вода рине; Не дайте мене за *п'яниченьку*, Нехай він ізгине” („Коли б тобі, як тепер мені”, РПЛ, 436); відношення другого – словам *коханочка, любонько* тощо, напр.: „А в дівчини-*коханочки* весь двір на помості, До дівчини-*коханочки* наїхали гості” („Ой у бору криниченька на чотири зводи”, ІМ, 133).

Проаналізований мовний матеріал дає змогу стверджувати, що ментальність українського народу має великий вплив на формування оцінного значення народнописаних номінацій осіб. Традиційні народні уподобання накладають свій відбиток на вираження позитивних та негативних рис змальовуваних у народній пісні персонажів. Специфічними засобами створення оцінки виступають характерні для

української мови пейоративні та меліоративні суфікси, лексичні одиниці з образним, символічним змістом, метафоричне перенесення найменувань за схожістю, спільністю ознак об'єктів та номінативні народнописенні словосполучення.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ІМ – Народні пісні в записах Івана Манжури. – К.: Муз. Україна, 1974. – 351 с.

ІІ – Історичні пісні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 1067 с.

ІК – Пісні кохання. – К.: Дніпро, 1986. – 367 с.

РПЛ-1, РПЛ-2 – Українські народні пісні. Родинно-побутова лірика: В 2 част. – К.: Дніпро, 1965.

УНП-1, УНП-2 – Українські народні пісні: В 2 кн. – К.: Мистецтво, 1955.

ЧД – Народні пісні з голосу Дніпрової Чайки та в її записах. – К.: Муз. Україна, 1974. – 215 с.

ЧП – Чумацькі пісні. – К.: Наукова думка, 1976. – 542 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богуславский В.М. Словарь оценок внешности человека: Лексикографическое пособие особого типа. – М.: Космополис, 1994. – 335 с.
2. Єрмоленко С.Я. Естетична природа слова в народній пісні // Укр. мова і література в школі. – 1976. – № 7. – С. 34-45.
3. Колесса Ф.М. Фольклористичні праці. – К.: Наук. думка, 1970. – 413 с.

АННОТАЦІЯ

В статті Н.І. Корчаки „Оценочные народнопесенные номинации лиц как проявление ментальности украинского народа” розглядається проблема ментальності українського народу, подається трактовка семантики слів, які набувають оціночного значення завдяки актуалізації в контексті народної пісні традиційних для народного мови понять. Виділені та проаналізовані основні способи передачі оцінки за допомогою найменувань (слів і словосполучень).

SUMMARY

N.I. Korchaka's article "Person's evaluation of folk-song nominations as Ukrainian mentality" examines the problem of language reflection of

the Ukrainians' world perception. The semantics of words getting evaluating meaning due to the folk context actualization of traditional folk language notions is studied in the article. The main methods of evaluation by means of nominations (words and word combinations) are determined and analysed.

*Т.І.Крупеньова
(Одеса)*

УДК: 833(Укр.)+413+883.3

**ЕМОЦІЙНО-ЕКСПРЕСИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
ОКАЗІОНАЛІЗМІВ У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ
Л.КОСТЕНКО**

Останнім часом привертає все більше уваги літературознавців та лінгвістів творчість Ліни Василівни Костенко, видатної української поетеси нашого часу, оскільки мовна палітра її творів надзвичайно багатогранна й містить цікавий матеріал для дослідження поетичної мовотворчості. Багато дослідників-літературознавців (Л. Краснова, В. Панченко, Є. Прісовський, Н. Коляда, М. Найдан, Б. Антоненко-Давидовичта інші), відмічають надзвичайну образність її поезій, тонке відчуття сенсу слова, та особливість мовної системи поетеси і наголошують на необхідності ґрунтовних досліджень її творчості в мовознавчому аспекті. Серед мовознавчих праць, присвячених вивченню творчості Л. Костенко виділяються роботи етимологічного, морфологічного та ономастичного напрямків.

При аналізі новотворів поетеси матеріалом дослідження є слова, які не були виявлені у словнику. Їх складають як okazіonalіzmi, так і потенційні утворення.

Одним з найпоширеніших способів словотворення іменників у поезії Л. Костенко є словоскладання та основоскладання. Наприклад: *Але спинився, підвернувши ногу. А на **крайсвіту**, в невідомій точці пливе гречин у маковій сороці* [3, с. 105].

Найбільш поширеними є складні іменники, співвідносні з атрибутивними словосполученнями: *А був колись такий **великовоїн!** – од трьох шабель ще й досі не загоєн* [3, с. 116]. *В одному з найславетніших соборів ворота царські вразили мене. Шедевр лиття, мистецтво **дивовзорів**, – було в них щось таємне і чудне* [3, с. 181]. *Ще може, й заснуватиме яку-небудь державу? Який **Циганоград** і зрощуватиме сади?* [3, с. 404]. Поєднання основ іменника і прикметника за

допомогою сполучного голосного [o] створює емоційний відтінок урочистості, піднесеного стилю, хоча у 1-му і 2-му реченнях новоутворені слова набувають іронічного забарвлення.

Одним із компонентів може бути числівник у непрямому відмінку: *Та не такий тут бог Семиярило – він хоч кого від сну розкутурха* [3, с. 107].

Інколи до складання основ Л. Костенко додає суфікси, що за контекстом несуть ознаку зниженості або стану: *І краснолюдки підуть з куманцями повз гриб, що зветься Жаб'яча Губа* [3, с. 182]. *То що ж ви, хлопці, що ж ви хлопці?! Це ж ви до такого стиду дожили. Б'єте своїх, прокляті дурнолобці...* [3, с. 10]. *Божевілля моє, божемилля, богомилля моїм сльозам!* [3, с. 303].

Частини складного слова можуть вступати в об'єктивні відношення, де одна основа має уточнювальний характер: *Душа моя, знайдібіда! Знайди біду, не вернися* [3, с. 194]. *То давній цвинтар. Видно, що душпастирі біблійних кіз тут інколи пасуть* [3, с. 96]. *І знов той самий півень – будимир. Села нема, а півень кукуріче* [3, с. 103]. *І жоден з дипломатів, ниткоплут, не мав де показати своє пустомолотство* [3, с. 93]. *Грішник я, ніди правди діти. Був женило, джигун, не послідній таки бабодур* [3, с. 52]. *Є боротьба за долю України. Все інше – то велике мискоборство* [3, с. 99]. Як відомо, у мові української поезії продуктивним є словотвір шляхом усічення базового слова. У новотворах Л. Костенко наявні усічення як іменникової основи: *...і кут зору, (може й слушний кут), – що греки начитавшись Гомера, його кіммерів поселили тут* [3, с. 79]. В усічених словах емоційно нейтральне значення слова стає емоційно та експресивно забарвленим. Такі лаконічні форми слів виражають різку манеру мовлення автора, її ставлення до сказаного.

Одним з найпоширеніших способів словотворення іменників є афіксація. Утворення нових слів шляхом додавання префіксів менш поширене, ніж суфіксація. При використанні такого способу, як префіксація, поетеса порушує закони емпіричної продуктивності певних словотвірних типів в цей період розвитку мови. Наприклад, вживання префікса *пра-* у непродуктивному словотвірному типі лексично обмежене. Цей префікс вказує на давність чи далекий у часі рідинний зв'язок. У творах він дуже часто вживається, оскільки багато з них присвячені історичному минулому, і такий префікс створює відчуття давності. Він вживається у поєднанні з іменниками на позначення істот, неістот, абстрактних понять, а також з порядковим числівником: *І спало все – пракішка й праконяка, пранівень, пракорова і прापес* [3, с. 95]. *Що тут було за праворітьми світу?* [3, с. 88]. *Висока віть з пракорення слов'ян?* [3, с. 88]. *Лише прапам'ять*

долітає звідти, переливає золотий пісок [3, с. 79]. А він же був той дикий, той **праперший**, котрий жарину виглядів од хвици [3, с. 348].

Також вживається у новотворах заперечний префікс **не-** у словотвірному типі на означення особи за її зовнішньою властивістю чи внутрішньою якістю і у формуванні складних іменників з першою частиною **напів-** на означення осіб з неповною якісною ознакою: ...*бу-мажне кодро, воло набивне, хватальники, в походах небувальці...* [3, с. 21]. *Колись, давно, були якісь гіганти. Тепер зручніші виміри – пігмей. **Напівнездари чи напівталанти**, в космічний вік – дрімучий Птоле-мей* [3, с. 207]. Такі утворення властиві розмовному стилю. У контексті першого речення в okazіоналізмі актуалізується сема „лайка” завдяки заперечному префіксу. У другому реченні в потенційних утвореннях „напівнездари”, „напівталанти” частина **напів-**, яка має своє безпосереднє значення неповного вияву ознаки, набуває контекстуального значення зневажливості, іронії. Це явище називається семантичним синкретизмом, а саме – комплекс сем у мовній одиниці, який неможливо розчленувати через їх іманентну злитість.

Спіраючись на класифікацію І.Ковалика, можемо визначити серед новотворів назви осіб за характером їх діяльності та професією, за ознакою їх зовнішніх властивостей і внутрішніх якостей, за їх національною приналежністю або територіальним походженням. Щодо назв осіб за родом діяльності, то вони переважно походять від дієслів або відносних прикметників. У деяких випадках в українській мові вже існує слово на означення особи за характером її діяльності або професії, але у творах зустрічаються слова з тією ж основою, але іншими суфіксами, що мають те ж саме значення, але є більш експресивними: „*Там живе Ярема, син Раїни, страшний **руй-натор** України*” [3, с. 88]; „...*то греки також прийняли цей культ і стали вже навек його **зволеники***” [3, с. 107]; „*І вже ніхто його не дочекався, мов ухотив його якійсь **хапій***” [3, с. 61]; „*Домарики, така у вас і смерть*” [3, с. 17]. Назви осіб за національною приналежністю або територіальним походженням цікаві тим, що серед них наявні іменники жіночого роду, утворені від паралельних відповідників чоловічого роду, хоча в літературній українській мові існує таке слово тільки чоловічого роду. В інших випадках назви чоловічого роду видозмінені шляхом додавання суфікса **-ин-** на означення національної приналежності або територіального походження: „*Не зразу греки стали толерантні. **Скіфіня** теж хапала рогача*” [3, с. 107]. „*Яка біда спіткала тут **гречина**, сама себе забула вже причина*” [3, с. 60]. Такі okazіоналізми відносяться до непродуктивних словотвірних типів.

В українській мові багато абстрактних назв на **-ість**, що за загальною тенденцією походять від основ якісних, а іноді й відносних прик-

метників. В авторському словотворенні наявні слова, що відповідають цій загальній тенденції, але є незвичними. Такі новотвори породжують експресію ліризму і характеризують творчу манеру автора: «*На крутосхилах срібної дніпровості сідлає вічність чорного коня*» [3, с. 299]; «*У присмеркові доброї дїбовості тиенничний присмак скошеного дня*» [3, с. 299]; «*Ніяк не забуду очей твоїх карості*» [3, с. 63].

Для авторської мови характерні слова, утворені додаванням пестливо-зменшених суфіксів, хоча нормативно ці слова не піддаються пестливо-зменшеній афективності. Крім синкретичного розмірно-оцінного значення «здрібнілість» та «пестливість» в контексті вони набувають оказіональної іронічної конотації: «*В Дантеса були крильця – сріблясті еполетики*» [3, с. 40]; «*Гойдалися причали і привози, світилися кіоски мов кіотики*» [3, с. 150]; «*Ти йому шануваннячко, він тобі пануваннячко*» [3, с. 42]. Для такого словотворення характерне накладання на первинну афективність одного значення вторинної афективності іншого значення, часом протилежного: «*Чи хоч йому той прап-ірок прибили, там на хресті, щоб видно, що козак*» [3, с. 30].

Українському словотвору властиве утворення іменників середнього роду, що означають збірні поняття, за допомогою суфікса *-инн(я)*, причому похідне слово означає неістоту. Ліна Костенко широко вживає цей спосіб, утворюючи за цією моделлю потенційні слова: *кляшинням, хомутинні, мурашинням, жаркотою*. Рідко використовується при словотворенні суфіксально-префіксальний спосіб: «*На другий день пливли до підобідку*» [3, с. 99]; «*Тут і ягнята, і жінки, і дітки сидять у дощ під шкурами кибітки. Який не є, усе ж таки зогріток*» [3, с. 56]; «*Ти тільки той... ти не впадай у відчай. Ще поки є погривина трави*» [3, с. 38].

Яскраво вираженим у творах є спосіб міжслівного накладання, який передбачає накладання на одне слово іншого слова або його частини. Накладання відбувається переважно між словами однієї частини мови. Поєднуючись, оказіоналізми уточнюються, поширюється обсяг їх первинної семантики і таким чином нагнітається емоційний вплив, що несе в собі кожне з слів: «*Про що, про що скрипить твоя сосна? Зронило сонне буришинову каплю. Ідесь хихоче химородь лісна, що я ж до тебе по снігах не втраплю*» [3, с. 28]; (*химера*, як *страховище* з головою лева, *тулубом* *кози* і *хвостом дракона* і *химорода* – як *дивацтво*, *вигадка*, *чаклунство*). «*Не бачив він кикона і киклопа, і в лотофагів лотоса не їв*» [3, с. 77]; (*кика*, як *м'ясо* і *дракон*), «*...фотель німецький з набивною шкурою, залізом ковані шкатунки подорожні*» [3, с. 72] (*шкатулка* і *пакунки*). Такі поєднання виражають також оцінювальну позицію автора і характеризують оригінальність авторського письма.

Окремо можна виділити створення неіснуючих в українській мові форм деяких слів, тобто оказіональних форм, невластивих їм: мно-

жинна форма абстрактних іменників, утворення форми середнього роду від іменника жіночого роду, форми чоловічого роду від іменника жіночого роду. Такі випадки характеризують індивідуальну мовну манеру автора і потенційні можливості мови: «Ласкавий липень, липи, липи, липи! – планети бджіл в туманностях тилку» [3, с. 62]; «Глянь липи на мене, людисько слабе» [3, с. 105]; «А що у мене стіни голі повісим костю саджені пістолі та килим з дірком» [3, с. 37].

Розглядаючи природу емотивності в новоутворених словах, мусимо зазначити, що на основі потенційних емотивних сем у мовних одиницях у мовленнєвих ситуаціях можуть відкритися нові емотивні валентності. Взаємозв'язок емотивної валентності і сполучуваності мовних одиниць діалектичний: нова сполучуваність виявляє емотивну валентність, а ця остання діагнозує сполучуваність, пояснює її. Це особливо стосується прикметника, оскільки залучення різноманітних засобів словотворення при виникненні okazіоналізму вже певним чином модифікує потенційну емотивність сем і значно поширює обсяг їх первинної семантики, що допомагає сприйняти зображувальне через призму образних асоціацій, відчуття його в динаміці, в дії, а при певній сполучуваності слово набуває метафоризованого значення і відбуваються нові зміни емотивної структури слова. Отже, ми бачимо поетапну зміну емотивності слова, починаючи від його складотворчих компонентів і закінчуючи сполучуваністю. Індивідуальні авторські нововведення надзвичайно різноманітні за структурою і способом творення, і серед них можна виділити велику групу слів, утворених поєднанням основ на означення зовнішніх характеристик або внутрішніх властивостей. Для цієї групи характерні як поєднання іменникових і прикметникових основ: «Лише **чипкохостий** нездара чипляєсь за кожну владу і висить вниз головою, як мавпа руда сапажу» [3, с. 253]; «Жили **прекраснокінні** каллініди найбільше десь до берега морського» [3, с. 70]; «Настовбурчені брови, на лобі кривуля, **хмуровоке** барило, і ніс як багруля» [3, с. 42]; «А я ж тебе вчив, що **кобіту** не можна ударити й квіткою. Щоб ти ж мені виріс лицарем, а не яким **душевбогим**» [3, с. 61], так і поєднання основ прикметника, числівника й іменника, модифіковані в багатьох випадках додаванням суфікса, що створює експресію ліризму. Велике значення при цьому має вплив вживаного з новотвором слова: «В тюрмі **варшавській** був я кілька діб, жував у Празі **семидальний** хліб» [3, с. 109]; «Створили для тебе мистецтво, **вишневогуба** Румуніє» [3, с. 370]; «... і люди **чорноліської** культури жгли, співали, сіяли свій хліб» [3, с. 42]; «Це ж **глухоаспідський** закон» [3, с. 21]. У цих словах емоційність та експресивність посилюється при сполученні основ або з'являється, якщо складові okazіоналізму за своїм семантичним значенням емоційно нейтральні. Іноді важко визначити спосіб

словотворення через подвійну мотивацію: «*Стоять ліси смарагдово-во-руді, після дощу надовго **крапельисті***» [3, с. 94] (крапля + **-ист-**). Як стилістичний засіб створення атмосфери давнини поетеса поєднує при словотворенні прикметники з займенниками, а також частину **веле-**: «*Були землі **всецедрої** плоди*» [3, с. 106]; «*Це ж, певно, тут усе його родина – у цій землі... Скорботно **всечисна***» [3, с. 97]; «*У **всеправуючого** Бога усе записано як є*» [3, с. 124]; «*Так чого ж я шукаю; чим я жива? Велемовний світ, **велелюдний***» [3, с. 8]. Займенник **все** посилює мотивацію новотвору, гіперболізує його значення. Частина **веле-** в потенційних словах, утворених за цим непродуктивним словотвірним типом, створює експресію урочистості.

Рідко в художніх творах використовується префіксальний спосіб: це прикметники, що вказують на ознаку часової давності, ступінь вияву внутрішніх властивостей, на неповноту виявленої ознаки, причому в деяких при такій афіксації відбувається переосмислення значення мотивуючого слова: «*А він же був, той дикий, той **праперший**, котрий жарину виглядів од хвищ*» [3, с. 348]; «*Кують залізо із місцевих руд. І мають славу дуже **розголосну***» [3, с. 91]; «*Отак брели ті греки **безодежні**. Вели човни вздовж берега в рогіз*» [3, с. 103]; «*То й був би він тут за прибуду і невідомий на весь світ неодоухованого люду **неошанований** пійт*» [3, с. 85].

Суфіксальне утворення нових слів найбільш поширене в авторській мові. Як і в іменниках, у прикметниках наявне замінення в словах нормативних суфіксів на суфікси, які не властиві загальному вживанню. Це слова, що позначають ознаку суб'єкта: «*Води набрались в чоботи **хлипучі***» [3, с. 55]; «*Богинь нема **сварливих** і **грязьких***» [3, с. 107]; «*Зметнувся кінь, у піні, **дибаластий***» [3, с. 80]; «*Гей, та було ж нас **триста**, та усі **шаблесті**: Дві душі зосталось, та й ті **непаристі**» [3, с. 45]. У прикметнику «дибаластий» суфікс створює певне емоційне навантаження, атмосферу піднесеності і одночасно конотацію згрублості. У «шаблестий» конотація згрублості значно послаблена, а в «непаристий» суфікс посилює експресивність заперечного префікса **не-**, тим більше, що значення оказіоналізму контрастує з контекстом: пара – непариста. Тенденція додавання суфіксів згрублості виявляється і в присвійних прикметниках: «... *на **стійбища** **людинячі** **приперши** ведмедя із **пралютих** **сукровищ***» [3, с. 348]. Такий суфікс більш властивий поєднанням із словами на означення тварин, а в даному контексті він виконує функцію згрублості і несе негативне емоційне забарвлення. Протилежну тенденцію спостерігаємо у вживанні присвійних займенників. Використання пестливого суфікса створює ліричну атмосферу: «*Зеленаста **жабка** у **копанці** – і та моя. Така ж моя, така ж **моїсенька***» [3, с. 41].*

Цікавою особливістю авторського мовлення є утворення ступенів порівняння присвійних прикметників, відносних прикметників і ненормативне утворення відприслівникових прикметників, які більш характерні для розмовного стилю: «Такі орли, один **орліший** іншого» [3, с. 181]; «*А він мене списом припер до намету та так сувер делить мені у гряди, щоб бачили, що він **татаріший***» [3, с. 107]. Така суфіксація посилює семантичне значення мотивуючої основи. Експресивну конотацію викликають оказіональні, нетипові для сучасної мови форми слів.

Особливості префіксально-суфіксального словотвору в авторському мовленні виявляються у дієприкметниках і прикметниках на означення результату дії, який переходить в якість: «*І де ж мені взяти для душі зрівноважені чола, для смутків сутулих – **непродоцими** плаці?*» [3, с. 309]; «*І мантії звисали, як натрумники, під лаврами **заплішених** голів*» [3, с. 362]. Цей спосіб утворення часто використовується для передачі канцелярського стилю XVI століття: «*А вдалині вже Лавра **незвижена** вечірнє сонце брала на хрести*» [3, с. 101]; «*В такий-то спосіб справа була рішена, що має бути карана на горі, на шибинеці, значить, **обвішена***» [3, с. 24]. Такий словотвір створює історичний колорит зображуваної епохи і характеризує словотвірний потенціал мови.

Словотвірні можливості авторського мовлення при утворенні прикметників більш обмежені порівняно з іменниками, але такі прикметники більш емоційно насичені. Незважаючи на утворення прикметників шляхом афіксації, існує невластивий іменникам досліджених творів вид каламбурних оказіоналізмів. Авторка використовує контраст експресії урочистості, піднесеності а зниженості чи згрубілості, створює оказіональні форми слів. Зміна первинної емотивності новоутворених прикметників не тільки передає конотативне авторське мовлення, а й створює стилістичний колорит зображуваної епохи.

Дієслівні основи формувалися і продовжують формуватися на базі основ різного походження: дієслівних, іменних, прикметникових, числівникових, займенникових, вигукових. У творах Ліни Костенко майже всі слова утворені засобом афіксації.

Префіксація як засіб словотворення представлена словотвірними типами на позначення завершеності або припиненості дії: «*У цій журбі **одплачу, одісную**, аж поки час тих днів не відпряже*» [3, с. 308]; «***Одкам'янійте**, статуї античні, **одкам'яніте** і кричить на гвалт!*» [3, с. 115]. Ці слова утворені різними префіксами, які мають значення кінця якогось стану, дії. Їх базова основа дієслівна. Наступний словотвірний тип з тим же значенням утворений за допомогою префікса **ви-**. Це також слова доконаного виду дієслівного походження: «*Ще назва є, а річки вже немає. Усохли верби, **вижовкли** рови*»

[3, с. 106]. Цей префікс найбільш точно виражає семантичне значення кінця дії, стану. Зустрічається утворення дієслів словотвірного типу на позначення надмірного вияву дії: «Вишняк, той крутить, преповажний пан, такий, що всіх панів **перепанує**» [3, с. 123]. Слова, утворені цим способом за вже існуючими в мові моделями, створюють у текстах пафос ліризму або передають елементи розмовного стилю.

Серед суфіксальних утворень найбільш поширений словотвірний тип дієслів, що сформувався на базі вигуківих та звуконаслідувальних основ: «*Ти хочеш побороти чаклуна?! Он смерть твоя **лулукає совою***» [3, с. 176]; «*Якись жінки вже бігли до Марусі. Чись в юрбі **гуцикало дитя***» [3, с. 82]; «*Пливають вони з коштовними речами. А щось у лісі **вевкалось** ночами*» [3, с. 104]; «*Не випросив. Не вкрав. Не **збогарадив**. Узяв свободу, приналежну нам*» [3, с. 93]. На базі звуконаслідувальних основ, але за допомогою інших суфіксів сформувався словотвірний тип, який у контексті набуває додаткового значення, в слові актуалізується оказіональна сема «рух»: «*Хіба Нечай, Богун чи Морозенко оце такий **човгикали б фокстрот?***» [3, с. 199].

Слова, утворені префіксально-суфіксальним способом, мають іменникову і прикметникову основу. Утворення цих слів базуються також і на метафоризації, що зумовлено поетичним контекстом, тому можна виділити типи новотворів з ознакою дії за подібністю до форми, кольору, часової приналежності: «*Вже люди **вишнурковуються** з церкви, а ми з дяком усе ще сидимо*» [3, с. 107]; «*Земля **прокоржавіла**. Спека... Спека...*» [3, с. 31]; «*Насупило. Дніпро **поворонів**. Накрила греків піна бурунів*» [3, с. 99]; «*А дні ідуть. **Удавнилась** облога*» [3, с. 129]; «*Ти ж мені душу всю **запомийнила***» [3, с. 60].

Як й іменнику, дієслову властиві утворення шляхом міжслівного накладання, завдяки чому в одному слові втілюються лексичні значення складових основ і конденсується емотивний зміст: «*Та не такий тут бог Семиярило – він хоч кого від сну **розкутурха***» [3, с. 107] (*розкути і розтухрати*). Такі оказіоналізми створюють ефект розмовного стилю.

Прислівникові форми за своєю природою співвідносяться лексично і граматично з такими частинами мови, як іменник, прикметник, займенник, числівник та дієслово. Щодо структури побудови прислівників, то крім афіксації при словотворенні активну роль відіграє прийменник.

Шляхом поєднання основ утворений тільки один прислівник: «*Але **спинився**, підвернувши ногу. А **скоросвіт** і рушили в дорогу*» [3, с. 108]. Таке поєднання досить незвичне, і його оригінальне використання створює ефект розмовної мови.

Префіксація також рідко зустрічається у художньому мовленні: «*Не говоріть від імені народу, – **розперетричі** ви йому **впеклись***» [3, с. 169]. Цей єдиний випадок словотворення цього типу відбиває атмосферу лайки.

За допомогою суфіксації прислівники утворені від іменників, якісних, відносних і присвійних прикметників, займенників і дієслів. Відприкметникові прислівники виникли за існуючими словотвірними типами на означення внутрішньої властивості або зовнішньої ознаки, але відхиленням від норми виступають такі прислівникові форми: «Смертельна туга плакала **органно**» [3, с. 225]; «...сплять **оксамитно** у корчах соломи» [3, с. 413]; „Щось кричало тужно і **тваринно** в предковічну віхолу грози» [3, с. 69]. У прислівнику «органно» виникає емоційне відчуття піднесеності, актуалізується сема «благородно, красиво». Семи «м'якість», «приємність» у прислівнику «оксамитно» знижують «колючість», «неприємність» словосполучення «корчі соломи», нейтралізують їхнє емоційне навантаження. Зустрічається один випадок утворення ступеня порівняння від займенника: «Було всього, а буде ще **всьогоше**. І що не день – все гірше, й гірше, й гірше» [3, с. 125].

Щодо відіменникових і віддієслівних прислівників, то яскравим засобом створення образності виступають слова, утворені від назв істот і осіб за невластивою їм словотвірною моделлю: «Було **таке**, що й **здавати** страшно, бо там у небі зоряно і **пташно**» [3, с. 80]. Для віддієслівних утворень характерна ознака дії, яка узгоджується з іншою дією, логічно з нею нерозривною: «**Та, наробившись, хрпавито спав**» [3, с. 54]; «**І поживу в малесенькій хатинці, що так **притульно** висить на ялинці**» [3, с. 76]. Нетипова суфіксація створює емоційне забарвлення у емотивно нейтральних значеннях слів.

Своєрідність світовідчуття Л. Костенко спричинює індивідуальне використання мовних засобів у вираженні свого ставлення до описаного, що зумовлює створення оказіоналізмів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герман В.В. Індивідуально-авторські неологізми в сучасній поезії (60-і роки): Автореф. дис. на ... канд. філол. наук. – К., 1999. – 18 с.
2. Ковальов В.П. Словотвір художніх неологізмів// Українська мова і література в школі. – 1983. – №6. – С. 25-28.
3. Костенко Л.В. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню особливостей новотворів у поезії Ліни Костенко. Поряд із словами, утвореними за існуючими в сучасній українській мові моделями, виділяються особливості художнього мовлення поетеси, а саме: створення художніх образів, їх назв за допомогою ненормативних поєднань, специфічність усічення ос-

нови, створення дублетів існуючих слів шляхом суфіксації, але з іншим емотивним значенням, специфічне поєднання слів у міжслівному накладанні, семантична неузгодженість афіксів і твірних основ.

SUMMARY

The article is devoted to research of features of new formations in Lina Kostenko's poetry. Next to the words formed after models existing in modern Ukrainian, the features of the artistic broadcasting of the poetess are selected, namely: creation of images, their names by unnormative combinations, specificity of truncating of basis, creation of duplicates of existent words by a suffix, but with an other emotional value, specific combination of words in interword imposition, semantic inconsistency of affixes and generatrix bases.

*І.М. Рябініна
(Слов'янськ)*

УДК 808.3+808.2:801

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ У СТУДІЯХ В.В.КОЛЕСОВА І Ю.В.ШЕВЕЛЬОВА

Проблема джерел вивчення історії мови для сучасного порівняльно-історичного мовознавства не втратила своєї значимості: у наш час виходить ряд праць, автори яких залучають для дослідження матеріал таких найважливіших джерел вивчення історії мови, як сучасні діалекти та давні писемні пам'ятки.

Проблема пріоритетності є дуже важливою проблемою, оскільки від неї залежить характер викладу матеріалу та його інтерпретації.

Теоретично обґрунтовуючи пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови, молодогораматика в практиці своїх досліджень зверталися насамперед до матеріалу давніх писемних пам'яток. Учені Харківської, Московської та Казанської шкіл, Є.К. Тимченко, О.Б. Курило, П.М. Селіщев стверджували пріоритетність сучасних діалектних даних не тільки теоретично, а й практично. Як найважливіше серед допоміжних джерел вони розглядали матеріал давніх писемних пам'яток. У студіях О.І. Соболевського, М.М. Каринського, А.Ю. Кримського важливим джерелом вивчення історії мови виступають давні писемні пам'ятки, а сучасні діалектні дані –

виконують констатувальну роль. Для Л.Л. Васильєва обидва джерела (давні писемні пам'ятки та сучасні діалектні дані) є рівнозначними. У мовознавстві другої половини ХХ ст. такий підхід найбільш послідовно відбився в студіях Ю.В. Шевельова та В.В. Колесова [1, с.10].

Погоджуючись з думкою О.М.Абрамівчевої, ми хочемо підтвердити це положення конкретним матеріалом. Отже, наша стаття присвячена джерелам вивчення історії мови в студіях В.В. Колесова та Ю.В. Шевельова.

Проблематику студій В.В. Колесова і Ю.В. Шевельова висвітлено в працях С.І. Коткова, В.В. Іванова, Л.П. Жуковської. Разом з тим у сучасному мовознавстві немає спеціальних праць, присвячених проблемі джерел вивчення історії мови в лінгвіоісторіографічному аспекті, зокрема на матеріалі східнослов'янських мов.

Метою статті є розкриття специфіки підходу до джерел вивчення історії мови таких яскравих компаративістів другої половини ХХ ст. як В.В. Колесов та Ю.В. Шевельов.

У книжці В.В. Колесова "Историческая фонетика русского языка" ми бачимо цікаві спостереження історика російської мови над позначенням м'якості приголосних у давньоруських рукописах [7, с. 83]. Характерно, що перед цим учений, посилаючись на Л.Л. Васильєва, пише, що звичайно споконвічно м'які (або палатальні) приголосні в давньослов'янських рукописах позначалися за допомогою йотації голосного, який ішов за приголосним, наприклад, вон», др^нвл~, помышл^нти (тобто [н''а], [л''е], [л''а]) на відміну від лещи, л#гоу, г>гн# (тобто [л'е], [л'а], [н'а]) тощо. У більш давніх рукописах, до яких належить і Пуятина Мінея (ХІ ст.), це єдиний спосіб позначення палатального, який винесено з церковнослов'янської писемної традиції і який майже точно відповідає споконвічно фонетичним відносинам [7, с.84]. В.В. Колесов пише, що пізніше з'являються інші позначення, найбільш поширений з яких – знак камори над рядком. Він ставився у проміжку між приголосним і голосним: вь немь. Таке позначення зустрічається в 13 словах Григорія Богослова (ХІ ст.) з цікавою диференціацією стосовно традиційного позначення: палатальні приголосні, як і раніше, позначаються йотацією наступного голосного, іноді й каморою, у той час як приголосні вторинного пом'якшення позначаються тільки каморою: гн^нвь, по вин^н, ст^ннн, огнь, огн^н, але й огн~мь.

Далі автор робить ряд цікавих спостережень і пише про те, що, скажімо, з'являються інші способи позначення м'якості. Найбільш важливою особливістю рукописів кінця ХІ – початку ХХ ст., пише В.В. Колесов, є поширення різних графічних засобів позначення м'якості приголосних. В Архангельському євангелії (1092 р.) з'являється використання крюка праворуч від літери (н'); в іншій пам'ятці – Минеї Дубровського (ХІ ст.) – палатальні позначені крапками, а палаталізовані – йотацією голосного.

На початку ХХ ст. багато південноруських рукописів зі змішуванням крюка і йотації, причому палатальні позначаються за допомогою крюка. Приголосні вторинного пом'якшення позначаються або крюком, або йотацією. Для праці В.В. Колесова характерними є ретельні спостереження над вживанням засобів пом'якшення приголосних, і на основі цих спостережень автор робить дуже цікаві висновки [7, с. 86]. Він пише про те, що в основному зміна графічних позначень палатальності в давньоруських рукописах іде в такій послідовності: до середини ХІ ст. – йотація, з середини ХІ ст. до початку ХІІ ст. одночасно з йотацією розвивається вживання камори, з кінця ХІ ст. й до кінця ХІІ ст. звичайним засобом вираження палатальності стає крюк. При цьому на першому етапі як м'які можуть виступати пом'якшені [л, н, р, з, с]; на другому етапі становище суттєво не змінюється, але з кінця ХІ ст. кількість пом'якшених, що передаються як м'які, збільшується, а приблизно з середини ХІІ ст. ця зміна практично охоплює всі типи приголосних.

В.В. Колесов пише, що вибір того чи іншого знака для позначення палатальності навряд чи є випадковим. До середини ХІ ст. стійка орієнтація на йотацію пов'язана з розподілом голосних на початку слова. Графічні сполучення типу ~, \, « позначали не сполучення *j* з голосним, а передній нелабіалізований голосний. *j* не був тоді фонемою, і, отже, в написаннях типу *дрьвліє* буква ~ позначає не тільки м'якість *л*, а й відсутність лабіалізації голосного *е*. Споконвічно м'які шиплячі й *ц* у цій позиції не позначались знаком ~. Там, де чергування лабіалізованим не могло виникнути (наприклад, перед *ь*), там звичайно немає йотації. Палатальність *л*, *н* існує сама по собі, незалежно від наступного голосного, і її нема потреби позначати. Пов'язана з фонетичними змінами поява камори, а потім і крюка, стала переворотом у графіці. Тепер знак пом'якшення став можливим перед будь-яким нелабіалізованим голосним, а також і перед *м*, *и*, *ь*. Навіть графічно цей знак відірвався від голосного елементу складу і тепер позначав не певну якість голосного, а особливість усього складу в цілому; його функція почала нагадувати функцію титла; пор. *нынн* [нынн] як гьбь. Саме в цей час відбувається відзначена Л.Л. Васильєвим [2, с.71-76] неорганічна зміна *н' > н* (н напівм'якого у *н* палатальний) після *з*, *к* у словах типу *гннвь*, *огнь*, *огню*, помічена в 13 словах Григорія Богослова (ХІ ст.).

На думку В.В. Колесова, це є доказом того, що камора дійсно пов'язана з позначенням м'якості цілого складу, а не лише одного звука *н*. Введення крюка, в свою чергу, вказує на те, що позначення м'якості приголосного знову змінюється: слід передати саме м'якість або твердість приголосного, незалежні від якості наступного голосного. Варіанти самих голосних літер стають непотрібними й поступово змінюють своє призначення (# – «) (юс малий – ять) [7, с.87].

Відзначимо, що фонетичні зміни В.В. Колесов розглядає у тісному зв'язку зі змінами морфологічними. Учений пише, що при відмінюванні, скажімо, таких слів, як *всѣх, вьсѣхмь* [7, с.88] "другий ступінь м'якості не приводить до нефонематичного пом'якшення *с* перед *h* і одна й та сама парадигма давала фонетично подібні, але фонематично нерівноцінні типи пом'якшення приголосного в корені слова. Крім того, ціла серія морфологічних вирівнювань призвела до того, що одне й те саме закінчення стали набувати фонематично різні основи. І він наводить приклади форм місцевого відмінка однини **кони** [*кон"и*], **д'ьн'и** [*д'ьн'и*], **конн**, [*кон'м*] (від різних іменників конь, день, конь); само закінчення збігалось й у твердих, і в м'яких основах, але у твердій основі зберігалось *н'*, а в м'якій – рівноцінне йому *н*". Така подібність у функціях сприяла збігу м'яких і напівм'яких приголосних в одній фонемній одиниці. "Вторинне пом'якшення напівм'яких, – пише В.В. Колесов, – почалося в тих приголосних, які мали подібні (однакові за утворенням) палатальні й палаталізовані (*н", н'*) варіанти, пов'язані зі спільністю функції. Відбувся перерозподіл відтінків двох фонем, зумовлений морфологічними чинниками. В.В. Колесов розглядає це на прикладі фонеми [*н"*]і [*н'*] і зазначає, що у зв'язку зі збігом цих фонем виникає нова, спільна для них диференційна ознака. Врешті-решт їх спільною ознакою стала палаталізованість, яка була до цього ознакою [*л'е*]. Палаталізованість – додаткова йотова артикуляція основного голосного. Цим давньоруське вторинне пом'якшення відрізняється, зазначає вчений, від давньопольського або давньочеського, в яких вибір був зроблений на користь середньоязикової артикуляції (палатального *л"*). Особливість давньоруського варіанту полягала в тому, пише В.В. Колесов, що палаталізованість можлива для будь-якого приголосного, а палатальність – ні, і тому в російській мові пізніше виникла кореляція приголосних за твердістю – м'якістю [7, с. 89].

Об'єктивним критерієм виділення кореляції за твердістю – м'якістю з попередньої палатальної зони утворення стає поведінка задньоязикових і губних приголосних, яким практично дуже важко отримати пом'якшення (навіть у сучасній російській літературній мові вони вимовляються як м'які й сприймаються як м'які тільки завдяки вокалічним переходам, тобто глайдам (напівголосним) типу **і** **пить** [*п'ит'*], [*п'ит'*]). Тому, робить висновок учений, у тих говорах, у яких губні й задньоязикові не входять в кореляцію за твердістю – м'якістю, зберігається і вихідний палатальний ряд, оскільки тільки задньоязикові й губні не можуть утворити середньоязикового ряду. Свого часу такі зміни торкнулися білоруської мови: крім палатальних, вона включила в протиставлення за твердістю – м'якістю тільки зубні, які й самі стали палатальними (наприклад, **дети** < **дѣти** як [*д'з'ец'и*] (дзеання, цекання). У давньоруській мові, та-

ким чином, виникло не вторинне пом'якшення напівм'яких, а, скоріше, фонематичне ствердіння палатальних, оскільки напівм'який (палаталізований) "твердіший" за палатальний.

Збіг звуків [л'] і [л?'] в давньоруських рукописах відображається в змішуваних літер, які вказують саме на ствердіння палатальних. Так, в Ізборнику Святослава (1073 р.) форми типу **недѣла, землоу, на ноу, прѣмышлаи** та ін. зустрічаються досить часто.

Отже, спостереження над особливістю вживання в давніх пам'ятках камори, йотації та крюка дозволяє В.В. Колесову зробити висновки, що вторинне пом'якшення є не фонетичним збільшенням ступеня м'якості напівм'яких (пом'якшених) приголосних, а фонологізацією фонетичної м'якості, яка вже існувала в складі [7, с. 91]. Такий процес відбувався внаслідок морфологічних причин не для всіх приголосних одночасно; на різних територіях Давньої Русі виникли власні типи фонемних протиставлень.

Отже, спостереження над засобами позначення м'якості приголосних у рукописах, над вживанням камори, йотації й крюка дозволило В.В. Колесову зробити цікаві й важливі спостереження над формуванням кореляції твердості – м'якості в російській мові.

У праці "Історична фонологія української мови" Ю.В. Шевельов пише про перехід **h** в **и** й дуже багато спостережень робить на матеріалі давніх писемних пам'яток. Учений зазначає, що в ранньосередньоукраїнських пам'ятках просунення **м** вперед засвідчено змішуванням букв **h** та **и**. Найдавніші вірогідні дані, що свідчать про цю зміну, можна знайти в Молдавській грамоті: **вѣт#зю** (Д. в. одн.) проти **вѣт#зѣва** (присв. прикм. ж.р.) (1392 р.), **крьпость** "фортеця" (1393); **дѣтемъ** (Д. в. мн.), **вѣра – вира, лис** "ліс" (1400); **привисили** "привісили" (1400 – пор. рос. привесили) та ін. [11, с. 541].

Далі автор пише, що в Галичині та, ймовірно, на Поділлі спостерігались ті самі тенденції, хоча й з меншою кількістю прикладів у пам'ятках. Він пояснює це сильнішим впливом правосписної традиції. Наприклад, у грамотах фігурують **андри#шь** (1398, Коломия), **розьизду** (Д. в. одн. (1404, Галич), **лит** "років", **привисит** "привісить" (1407, околиця Перемишля) та ін. Дещо пізніше з'являється **i** замість **e** на Волині, наприклад, **велили** "веліли", **видив** "бачивши" (1434, Луцьк), **синожатми** (1440, околиця Володимира) та ін [11, с. 541].

Ю.В. Шевельов відзначає, що поодинокі написання такого типу проникають навіть у поліські пам'ятки, хоча, на думку автора (він, очевидно, спирається на дані сучасних поліських говорів), це явище є відбиттям південних зразків, і це написання не відбиває місцевої вимови, наприклад, **спиваючи, си#тели** "сіячі", **хсровѣмь** (Д. в. мн) (Ізмар. 1496) [11, с. 542]. Особливу увагу слід звернути на те, що в сучасних поліських говорах немає написання **i** на місці **м**, а в по-

ліських пам'ятках є таке написання. Отже, учений робить висновок, що це є особливістю південного впливу, а місцева (поліська) діалектна вимова не відбивається.

Автор розглядає ще ряд прикладів пам'яток, зауважуючи, що в давньоукраїнську добу пам'ятки XI-XII ст.ст. не містять даних щодо переходу *e-i*. Однак, починаючи з кінця XIII ст., вони з'являються, наприклад, **витры** у Галицькому Євангелії (1288 р.); **ленивыи, окаменило, крһнь** та ін. [11, с. 542]. Далі Ю.В. Шевельов робить такий висновок: “можна стверджувати, що зміна *e [e] > i* наприкінці XIII ст., тобто за пізньої Давньоруської доби, напевне має вважатися за переконливий факт на Буковині, в Галичині, та, мабуть, на Закарпатті”.

Автор порівнює перехід *м* в *й* й збіг звуків *і* та *є*, робить висновок про їх відносну хронологію і дає абсолютну хронологію цих двох явищ. Мовознавець уважно розглядає пам'ятки за певними територіями й співвідносить дані пам'яток з даними сучасних говорів. Пишучи про діалектні дані, Ю.В. Шевельов також досить докладно описує писемні пам'ятки [11, с. 545-547]. Таким чином, у вченого ці два джерела виступають як рівнозначні.

Мовознавці другої половини XX ст., крім давніх писемних пам'яток і сучасних діалектів, досить активно використовували інші джерела вивчення історії мови.

В.В. Колесов у своїй книжці “Историческая фонетика русского языка” розглядає найдавніші східнослов'янські запозичення у фінно-угорські мови (такі запозичення спостерігаються в словах з рухомим наголосом): наприклад, **долото** (рос.) – **taltta** (кар.); **полотно** (рос.) – **palttina** (фін.); **толокно** (рос.) – **takkuna** (кар); **talakkuna** (фін. діал.) [11, с. 74].

Ю.В.Шевельов, говорячи про перехід *e* в *і*, відмічає українські назви та слова в чужомовних джерелах [11, с.5 42]. Ці факти підтверджують дані українських пам'яток, хоча датуються вони здебільшого пізнішими часами. Наприклад, вірм. **virozumit** (1559), **iminja** але також і **imenja** “масток” (1562), **terpit** (1563) та ін. з Кам'янець-Подільського, де Вірменська діаспора має давні корені; є приклади з ідіш: **Bilsk** (укр. Більськ), **Bilkramin** (укр. Білий Камінь) (єврейські поселення задокументовано з поч. XVI та з сер. XVIII ст.), про що свідчать названі приклади [11, с.542].

Крім того, Ю.В. Шевельов особливо звертає увагу на вживання букви **h** у чужомовних словах. Так, наприклад, зміну звука *e* у звук *і* відображено вживанням букви **h** для відтворення чужомовних слів, слів іншомовного походження. Наприклад, польський закритий звук **й** передається за допомогою **ь** у словах **Алжбһта**, (Грамота 1404, Перемишль), **такһжь** “також” (Грамота 1415, Перемишль) та ін. [11, с. 544, 545].

Найперші спроби вживання **ь** на відтворення чужомовного *i* спостерігаються з XIV ст. (**алһлу#** – Бер. Hank . XIV ст.), до кінця XVI ст.

такі приклади були поодинокими, а з XVII ст. таких прикладів налічується велика кількість **фнѣляовий** (Славин. 1642), **побѣнче** “привселюдні” (Полтава, 1664), **мннуть** “хвилини” (Густинський Літопис 1670) та ін.

У тому випадку, коли пріоритетними виступають сучасні діалектні дані, або обидва джерела є для лінгвіста рівноправними, у говорах фіксують такі архаїчні особливості, які не збереглися в давніх писемних пам'ятках (це можна побачити на прикладі досліджень В.В. Колесова та Ю.В. Шевельова).

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що в своєму дослідженні мовознавець повинен працювати з пам'ятками дуже уважно: працюючи і на простому рівні – “буквально” читаючи пам'ятку, і на більш високому – залучаючи пам'ятку в тісному порівнянні з даними говорів, що ми можемо бачити в працях В.В. Колесова і Ю.В. Шевельова.

Подальше фронтальне дослідження в цьому аспекті праць В.В. Колесова та Ю.В. Шевельова дасть можливість глибоко й різнобічно розкрити прийоми роботи з сучасними діалектними даними й матеріалами давніх писемних пам'яток.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамичева О.М. Теорія та практика молодогограматизму в українському і російському мовознавстві: Автореф. дис. ... канд. Філол. Наук. – Донецьк, 2005. – 22 с.
2. Васильев Л.Л. Об одном случае смягченного звука *п* в общеславянском языке, явившегося не посредством следующего за ним древнего *ј* // Рус. филол. вестн. – 1913. – Т. 70. №3. – С. 71-76.
3. Глушенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Відп. ред. О.Б. Ткаченко. – Донецьк, 1988. – 222 с.
4. Жуковская Л.П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. М.: Наука. – 1976. – 368 с.
5. Иванов В.В. Историческая диалектология русского языка: памятники письменности и современные диалекты как ее источники // Филол. науки. – 1997. – №6. – С. 75-86.
6. Колесов В.В. Динамическая модель и изменение фонем // Фонология: Сб. лингвистических статей / Под ред. В.Г. Руделева. – Тамбов, 1982. – С. 53-121.
7. Колесов В.В. Историческая фонетика русского языка: Учеб. пособие для вузов. – М.: Высш. школа, 1980. – 215 с.
8. Колесов В.В. Становление идеи развития в русском языкознании первой половины XIX в. // Понимание историзма и развития в

- язікознаним первой половины XIX века / Отв. ред. А.В. Десницкая. – Л.: Наука, 1984. – С.163-199.
9. Котков С.И. Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М.:Наука, 1980. – 236 с.
10. Шевельов Ю.В. Чому “общерусский язык”, а не “вібчоруська мова”? (З проблем східнослов’янської глотогонії) // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. – Львів, 1993. – С. 54-65.
11. Шевельов Ю.В. Исторична фонологія української мови. (Переклад з англійської С. Вакуленко). – Харків: Акта, 2002. – 1054 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається специфіка підходу В.В. Колесова і Ю.В. Шевельова до джерел вивчення історії східнослов’янських мов, аналізується практична реалізація цих поглядів. Показано те нове, що було внесено цими компаративістами в дослідження проблеми джерел вивчення історії східнослов’янських мов, з’ясовано положення, що мають цінність для сучасного мовознавства.

SUMMARY

The article considers peculiarities of V.V. Kolesov’s and Y.V. Shevelyov’s approach to the studying of sources of the history of the East Slavic languages, and their views are practically analyzed. The article describes the new ideas contributed by these linguists on the problem of studying the sources of the history of the East Slavic languages, the points valuable for modern linguistics are viewed.

***Н.Г.Пирого
(Луцьк)***

УДК – 81’373. 611

НАРОДНА НОМІНАЦІЯ І СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ФЛОРОЛЕКСЕМ

Сучасна лінгвістика характеризується яскраво вираженими зрушеннями в парадигмі наукових досліджень, у центрі яких знаходиться людина як носій мови. У зв’язку з цим у мовознавстві виникають відповідні напрямки, одним з яких є когнітивна лінгвістика. Вивчен-

ня цього напрямку набуло широкої реалізації у працях багатьох лінгвістів [Найсер У., 1981], [Апресян Ю., 1983], [Брунер Дж., 1984], [Горшкович А., 1986], [Кубрякова Е., 1992], [Шабес В., 1992] та ін.]. У фокусі уваги знаходяться пізнавальні процеси в розумовій діяльності людей, які визначаються як пов'язані з набуттям, організацією і використанням людського знання. За такого підходу мова виступає знаряддям в пізнанні людиною навколишнього середовища і самої себе. Знання про світ складається з власного знання індивіда, яке формується в ході безпосереднього чуттєвого сприйняття людиною світу, що її оточує, і з передачі поколіннями результатів наукового та життєвого оволодіння світом – загального знання. Для передавання іншим людям знання повинні бути одягнені в мовну форму. Тому нічого дивного, що мова виступає як основний засіб вираження думки. Дж. Брунер вважає, що мова повинна відображати природу когнітивних процесів, продукт яких вона кодує [2, с. 47].

Отже, в пошуках наукової істини в кінці ХХ століття спостерігається інтеграція когнітивної психології та лінгвістики, що сприяло появі нового семантичного напрямку – когнітивної семантики, яка дедалі глибше розкриває роль мови в концептуальній системі людського мислення. Саме тому процеси пізнання навколишнього світу вивчаються в першу чергу на основі фактів мови. Іншими словами, факти мови дають можливість вивчити пізнавальні процеси людини, оскільки мові властивий антропоцентризм, що і визначає способи пізнання навколишнього світу за допомогою механізмів сприйняття і мислення. Об'єктивна дійсність і відображення її у людській свідомості дають перший поштовх до утворення нових слів. У своєму дослідженні ми виходимо з відомого і прийнятого у мовознавстві положення, що мова на всіх рівнях і в цілому складає систему. З огляду на те, що охопити як систему весь лексичний склад неможливо, ми звертаємося до вивчення окремих ділянок системи. Одним із суттєвих внутрішньомовних джерел системності лексики є системність словотворення, яка знаходить своє найбільше вираження в семантично обмежених групах слів. Об'єктом цього дослідження послужили лексеми на позначення народних назв лікарських трав, зміст яких співвіднесений з предметами матеріального світу. Ця тематична група містить багатий матеріал для дериватології. Отже, значна частина мовознавчих проблем може бути успішно розв'язана на основі об'єднання дослідницьких зусиль як у сфері словотворення, так і семантики. “У словотворі повинні розглядатися не тільки окремі похідні, але й певні категорії, об'єднання похідних слів, які мають спільні формальні й семантичні ознаки” [4, с. 6].

Мікросистема «найменування рослин» входить до складу найбільше вживаної лексики. Давність найменувань багатьох рослин, які ото-

чують людину і є для неї джерелом життя, вимірюються віками. Флористичні назви відображають мудрість, творчий дух народу, нашаровують риси національної культури, мають надзвичайну здатність узагальнювати одним словом найбільш типові ознаки. Народні назви лікарських трав спираються переважно на практичний людський досвід багатьох поколінь, отриманий від спостереження і чисто практичного використання рослин, при цьому досягається не внутрішня сутність цих явищ, а визначаються їхні зовнішні риси і їхня роль у житті людини. Універсальний характер мотивації слів пов'язаний із особливостями психофізіологічної обробки людиною об'єктивного світу та її емпіричним досвідом. Емпірично вивчаючи властивості рослин, люди спостерігали, як вони впливають на птахів, звірів: які підбадьорюють, а які заспокоюють. Вивчаючи дію трав на їхній організм, людина давала їм певні назви. Так, наприклад, усім відома трава *звіробій*, потрапивши в корм худобі, підвищує чутливість у деяких домашніх тварин до сонячного світла: захворювання супроводжується сильною лихоманкою, корм і воду тварина приймає з великим зусиллям. Для того, щоб потім про це розповісти іншим, люди відобразили цю відмінну рису рослини в її назві. Звіробій давно відомий і як лікувальна рослина. Ще стародавні медики визнали за ним чудодійні властивості. У народі звіробій називають *травою від дев'яноста дев'яти хвороб*, а сама назва його походить від казахського слова "джерабой", що означає "зцілитель ран". Інші народні назви *заяча кривця, кривавник, стокривця* мотивовані семою "видільні властивості" (у траві містяться червоний і жовтий барвники). Ще древні греки помітили, що така рослина як *чистотіл* з'являється з першими ластівками і в'яне з їхнім відльотом, а тому назвали її *Chelidonium* від слова «chelidon» – *ластівка*. Є й інше пояснення цієї назви: існує повір'я, що ластівки збирають сік чистотілу для повернення зору своїм пташеняткам, що з'явилися на світ сліпими. Українські народні назви цієї рослини пов'язані не з повір'ями, а скоріше із спостереженнями: свіжий сік чистотілу дуже їдкий, ним користуються для видалення бородавок, що й знайшло своє відображення у назві *бородачник*. Специфіка реальної номінації, на думку М.І. Сюська, полягає у тому, що у значення слова включаються не всі, а тільки ті ознаки, які дозволяють нам упізнати рослину, виділити її серед інших. Часто вибір мотивувальної ознаки залежить не від суттєвості, а від ступеня помітності, тобто в основу назви покладені іноді не найсуттєвіші ознаки рослини взагалі, а звичайно одна ознака, яка у момент присвоєння назви впадає в вічі [5, с. 24-25]. У флористичних назвах народ часто послуговується епітетами, що також підкреслюють певну характерну рису рослини: *братики трибарвні, буркун луговий, вахта трилисна, перелет солодколистий, пустирник волохатий, ромашка без'язикова, синюха лазурева, солодець голий, сушениця болотна, волошка польо-*

ва, безсмертник пісковий, чистотіл великий, дурман смердючий, та ін. Деякі назви передають ознаки рослин, асоційованих з кольором (*синюшки, синюха, золотуха, чорничник, кривавник, жовтило, жовтоцвіт*), формою (*копитняк, веретенце, стрілка, сокирки, мисочки, глечики, ключики, дзвіночки, чепчик*), запахом (*мишатник, ароматник, дурман, душинка*), місцем (*багнюк, жабівник, придорожник, попутник, березник, борівка, хвойка, підлісник*), часом (*весняник, веснівка, літняк, осінник, зимівник, березник, вересник*).

Оскільки номінація як виокремлення фрагментів дійсності (життєвих реалій) і формування відповідних понять про них розглядається як трикомпонентний процес (денотат – сигніфікат – форма), є підстави аналізувати фітоніми з уразуванням способів їх творення. Семантика тісно взаємодіє зі словотвором, вони становлять собою не лише суміжні, а й такі підсистеми мови, які перетинаються. У досліджуваній тематичній групі особливо продуктивні номінації, утворені шляхом лексикалізації синтаксичних двокомпонентних словосполучень. Вони виражають одне цілісне поняття, що не виводиться зі значень складових компонентів: *ведмежі вушка, гусячі лапки, заяча крівиця, заячі вуха, котячі вуса, лев'ячий хвіст, лев'яча лапа, лисячий хвіст, козяча борода, козячі ріжки, курячі лапки, курячі очі, курячий гребінь, відьмова мітла, чортова борода, бісове ребро, ракові шийки, куряча гречка*. Такі словосполучення мають явну перевагу над однією мовною формою вираження (словом).

Особливе місце в системі мови займає лексико-семантичний спосіб словотвору, за якого нові слова виникають у результаті зміни лексичного значення існуючих у мові слів при збереженні їх матеріальної структури: *дереза, івилга, коров'як, лікар, перелаз, пугало, кабак, причепа, пуховик, сонник, первенець, медяник* та ін.

Серед флористичних номенів переважають іменники, утворені суфіксальним способом за допомогою продуктивних суфіксів *-чик-, -ник-, -ик-, -ок-, -к-, -иць-, -ець-, -ц-*: *баранчики, султанчики; хвойник, лишайник, колючник, грижник, чередник, брусничник, кривавник, бородавник, кровник, жабник, пустирник, вередник, зажмурник, розхідник, порізник, звадник, жовтушник, кривавник, безсмертник, мишатник, гусятник, блошник, березник, жабівник, бобівник, конячник, чорничник, скусівник, пестівник, перхівник, зимівник, осінник, весняник; пуховик, мучник, сонник, сердечник, ароматник, вересник, братики, глечики, калачики, ключики, медяник, солодик, сухарики, чепчик; землянка, плавучка, свинки, лебідка, сокирки, дзвіночки, горобинка, коровка, борівка, бабка, стрілка, любка, хвойка, сосонка, чебарка; горошок, мачок, моріжок; мильниця, німиця, зелениця, блошниця, буквиця, боровиця, воронець, солодець, вербець, мокрець, гусинець, зміївець, горобинець, первенець;*

За допомогою малопродуктивних суфіксів *-як-, -ук-(юк), -юх, -их-, -ач, -ал-, ил-, -янк-* утворилися народні назви: *лубняк, літняк; багнуок, вовчук; жгун, топтун, шелестун; ставчак, шпичак; синюха, заманиха, пугало; гірчак, стягач, перстач; жовтило, молодило, ру-м'янило; пухлянка, кислянка, горлянка.*

Рідше зустрічаються флористичні назви, утворені безафікським способом (*перелаз, перелет, причепа*), та префіксально-суфіксальним (*попутник, подорожник, наперстник (напальник), підлісник, підгорішник*).

Творення іменників шляхом об'єднання двох основ здавна було відоме всім слов'янським мовам, у тому числі й українській. Але, незважаючи на давність цього способу, продуктивність його протягом історії української літературної мови була обмежена, бо вживання складних слів порівняно мало характерне для народнорозмовної мови. Нами виділено складні флоролексеми, твірні основи яких поєднуються за допомогою сполучного голосного: прикметник+сполучний голосний+іменник (*жовтоцвіт, сухоцвіт, страхоцвіт, чорнотополя, синєвода, лавророза, чистотіл, дивосил, зимозелен*); без сполучного голосного (*дивдерево, дурзілля, одуртрава, райцвіт, біллух*)

Зафіксовано декілька флоролексем, утворених способом складання іменних основ (прикметник+іменник, числівник+іменник) з одночасним приєднанням суфіксів: *стародуб(к)а, чорноголов(к)а, чорногір(к)а, білоголов(к)а, білоголов(ник), чорноягід(ник), золотосоняч(ник), чорнобрив(ц)і, сухозлот(иц)я; семижиль(ник); двозуб(ець), трицвіт(к)а, трирозділь(ник), століт(ник), стокрів(ц)я* та ін.

Складні іменники в сучасній українській мові можуть бути утворені способом складання, при якому опорним компонентом виступає основа дієслова. Найчастіше при номінації лікарських трав використовується дієслово наказового способу+іменник: *горицвіт, перекотиполе, ломикамінь, нечіпайзілля, нечуйвітер, стяжникров;* суфікси *-к(а)* та нульовий суфікс: *плугодержка, серпоріз, драголюб, лікоподій, пустодуй*. Частини таких композитів семантично нерівноправні (підрядні): *зайцегуб, звіробій, маковій*. У їхній основі лежить форма перехідного дієслова, що керує іменним членом (*зайця губити, звіра вбивати, мак віяти*). Загальноприйнятим способом творення складних слів є їх декомпозиція, тобто співвіднесення з мотивуючими словосполученнями. При цьому значення мають не тільки морфологічні особливості компонентів словосполучень, а й синтаксичні відношення між ними. На цій основі можна виділити спільні семантичні характеристики, які об'єднують складні слова: «рослина, що характеризується відношенням до дії і її об'єкта», «рослина, що характеризується відношенням до дії і її ознаки», «рослина, що характеризується відношенням до предмета чи його ознаки».

Регулярними є назви з прикладковими компонентами: *біс-дерево, брань-трава, глід-колюх, кропива-жигалка, мороз-трава, мурава-трава, плавун-трава, шпичак-дерево, баба-куля, людина-корінь, льон-довгунець*. У складних словах, мотивованих частіше двома основами, особливо виразно проявляється згущення семантичного змісту.

Серед народних назв рослин значну кількість становлять одиниці, ускладнені оцінним значенням: *котики, братики, сухарики, сокирки, орлики, свинки, козлик, лебідка, верблюдка, коровка, борівка, бабка, хвойка, горобинка, сосонка, султанчики, баранчики, глечики, калачики, ключики, дзвіночки, горошок, мачок* та ін. Пізнавальна діяльність людини за своєю природою містить так званий оцінний момент. Будь-яка оцінка базується на людській здатності розрізняти позитивне-негативне, етичне-неетичне, корисне-шкідливе, що лежить в основі виокремлення оцінної лексики. На думку Г.О. Винокура, категорія оцінності – це «різновид номінативної функції мовного знака» [3, с. 60] і тому не може розглядатися як конотація. Як справедливо відзначає Н.Д. Арутюнова, оцінка – найбільш виразний компонент прагматичного значення, а прагматичним прийнято називати таке значення, яке слово (чи вислів) набуває в мовній ситуації [1, с. 5]. Отже, прагматичне значення має безпосередній зв'язок із оцінними якістьями, які є продуктом діяльності людського мислення. Тому й очевидна специфіка мікросистеми флористичних номенів як предметно-ознакових одиниць мови.

Наявність у мові слів, лексичне значення яких визначається емоціями, почуттями, асоціаціями, пояснює той факт, що мова – це не лише соціальне явище, але й психічне, бо людина може мислити сприйняттями й узагальненими образами. Народна флористична лексика ніби прагне опертися на наочні уявлення і на практичний досвід, відштовхуючись від яких, вона може піднятися і вище – до логічних і мовних узагальнень. Звичайно, це знаходить відображення у мотивуванні слів і позначається на специфіці національних картин світу. Специфічні ж риси вторинного семіозису визначають відмінності мовних систем різних народів, їх національні традиції, особливості історичного розвитку, соціального, культурного та політичного життя, господарську діяльність тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. – М., 1988.
2. Брунер Дж. Онтогенез речевых актов // Психолингвистика. – М., 1984.
3. Винокур Г.О. Закономерности стилистического использования языковых единиц. – М., 1980.

4. Немченко В.Н. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1984.
5. Сюсько М.І. Взаємовідношення власних і загальних імен (зооніми і апелятиви) в українській мові. – Ужгород, 1985.
6. Харченко М.С., Карамишев А.М. та ін. Лікарські рослини та їх застосування. – Київ, 1981.

АНОТАЦІЯ

У статті трактується актуальна для сучасного мовознавства проблема визначення умов детермінації словотворення. Об'єктом цього дослідження постали лексеми на позначення народних назв лікарських рослин, зміст яких співвіднесений з предметами матеріального світу. Ця тематична група містить багатий матеріал для дериватології. Автор об'єднує дослідницькі зусилля як у сфері словотворення, так і семантики.

SUMMARY

The actual problem of the distinction of factors of determination of the word-formation for modern language studies is underlined in the article. The objects of this study are lexemes, which marked the human names of medicinal herb the sense of which is in correspondence the objects with of material world. This themati group provides considerable material for derivatology. The author combines the efforts in the sphere of word-building and semantics.

*М.А. Пронько
(Кривий Ріг)*

УДК 659.3

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПИСЬМОВОГО РОСІЙСЬКОГО МОВЛЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ СУЧАСНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ОБЩИНИ КРИВОГО РОГУ

Протягом багатьох століть християнська православна релігія була домінантною на території нашої держави як світогляд і як спосіб життя народу. На сьогоднішній день, після тривалого атеїстичного періоду, православ'я знову переживає помітне відродження. Хоча кількість дійсно віруючих людей є невеликою, однак їх угруповання незмінно

дотримуються тисячолітніх християнських традицій. У невеликих церковних общинах ще досі зберігається справжній православний дух. На нашу думку, особливості православної людини можуть проявлятися не лише у вчинках та розмовах, а навіть у письмовому мовленні. Звісно, соціологічний аспект, тобто приналежність до православної общини, має відігравати значну роль, але яким чином, у даному випадку, він впливатиме на формування особливостей письмового мовлення? Чи можна сподіватися на помітні соціолінгвістичні особливості? Отже, щоб з'ясувати поставлене питання, ми вирішили провести дослідження письмового мовлення серед прихожан однієї з православних церков Кривого Рогу. Зважаючи на вищесказане, дослідження є актуальним у наш час.

За психологічним словником письмове мовлення визначається як *вербальне спілкування з допомогою письмових текстів* [5, с. 343]. Від усного мовлення воно відрізняється, по-перше використанням графіки, з іншого боку, розбіжності спостерігаються у граматичному та стилістичному відношеннях. Особливості письмового мовлення формуються залежно від індивідуальних якостей людини, від виховання, навколишнього середовища тощо. Належність людини до певної соціальної групи, як уже було сказано, також може певним чином впливати на характер її письмового мовлення.

Відомий вчений Р. Т. Белл у книзі „Соціолінгвістика” відкриває суть соціолінгвістичного підходу до розуміння мовлення, що передбачає не ідеалізацію, як це здебільшого робиться у традиційній лінгвістиці, а аналіз мови з усіма її особливостями, які існують у соціальних групах. За словами вченого, окрім формальних груп суспільства існують ще неформальні, тобто такі, що опираються не на владу, а скоріше на солідарність. Членство у подібній групі майже завжди має мовні індикатори – *ознаки фонологічного та лексичного характеру, котрі одразу визначають дану групу та виключають „чужинців”* [1, с. 147]. На пошук таких індикаторів і буде спрямовано наше дослідження. Також Белл розглядає *різні підходи до вивчення мови* [1, с. 47], поняття про *мовні варіації* [1, с. 56], *моделі* [1, с. 66], *канали та зміст комунікації* [1, с. 97], *групи, ролі та коди* [1, с. 135], торкається вчений і питань *білінгвізму* [1, с. 162]. На нашу думку, білінгвізм має певним чином проявитися у письмовому мовленні віруючих, адже, окрім російської та української, православні часто стикаються з церковнослов'янською мовою (у молитвах) та староруською (у православних книгах).

Книга вітчизняного науковця В. Карасика „Язык социального статуса” розглядає статус людини як соціолінгвістичну категорію. Згідно з твердженнями вченого, провідну роль у визначенні соціального статусу відіграє відчуття приналежності до певної групи. Відповідно до

статусної оцінки людина схильна формувати своє мовлення, використовуючи ті чи інші коди. У книзі Карасик розглядає різні *підходи до вивчення соціального статусу людини* [2, с. 7], *індикацію соціального статусу людини* [2, с. 29], *оцінку соціального статусу людини* [2, с. 70]. Певні розділи присвячені також співвідношенню етикету та соціального статусу. У нашому випадку норми поведінки віруючих визначатимуться православною християнською мораллю, що також може впливати і на мовлення, прогнозуючи, наприклад, відсутність ненормативної лексики.

Таким чином, **об'єкт** дослідження – російське письмове мовлення представників сучасної православної общини Кривого Рогу, а **предмет** – соціолінгвістичні особливості цього мовлення. При постановці **гіпотези** було передбачено, що письмове російське мовлення представників сучасної православної общини матиме певні особливості, обумовлені їх приналежністю до окремої соціальної групи – православних християн. Дослідження було проведене з **метою** виявити соціолінгвістичні особливості обраної групи.

Для досягнення поставленої мети ми використовували такі **методи**: гіпотетико-дедуктивний метод, спостереження, якісний і кількісний аналіз та контент-аналіз.

Згідно з розробленою методикою, була обрана одна з православних общин Кривого Рогу. Взяти участь у дослідженні погодилися 20 прихожан різного віку, яких ми умовно розподілили на три вікові категорії: молодий вік 18-35 років (6 чоловік), зрілий вік 35-55 років (7 чоловік) і похилий вік 55-68 років (7 чоловік). Перша та остання цифри визначалися віком найстаршого та наймолодшого представників групи. Досліджувані були глибоко віруючі люди, що не просто іноді ходять на церковні служби, але часто сповідуються, причащаються, багато допомагають у справах церкви. Частина з них співають та читають молитви на клиросі, інші прибирають та прикрашають храм, працюють на кухні. Більшість відвідують церковну школу, де немає обмежень щодо віку. Усі віруючі з задоволенням читають православну літературу.

Перед обраною групою, згідно з інструкцією, було поставлено завдання прочитати один з євангельських уривків (Євангеліє від Іоанна, глава 3, 31 по 21 вірш) та описати своє розуміння змісту цього уривку. Євангеліє вважається головною книгою у християн, отже тема була підібрана нами не випадково. За передбаченням, вона повинна була спрацювати як своєрідний „перемікач”, що має змусити віруючих використовувати лексику, пов'язану з їх соціальною приналежністю, тобто застосувати саме ті коди, що є характерними для них як для православних. Отримані матеріали ми проаналізували, визначивши відповідні соціолінгвістичні особливості.

Внаслідок дослідження отримані такі результати.

Написані тексти були побудовані досить логічно, з відповідним обґрунтуванням та поясненням власної думки досліджуваних. Грубі та пестливі слова виявилися повністю відсутніми. У роботах використовувалася також характерна церковна термінологія. Усе згадане свідчить про близькість до наукового стилю і відсутність емоційності, однак, як довів більш детальний аналіз, емоційність все ж таки мала місце. З написанням робіт спершу навіть виникли деякі труднощі, оскільки досліджувані стверджували, що для виконання завдання їм потрібен особливий духовний настрій, що передбачає певний характерний емоційний стан. З подальшим аналізом робіт ми визначили наявність емоційності у постановці окремих речень, де використовувалися елементи, що саме і надавали текстам емоційності, підкреслювали важливість означеної теми для досліджуваних. Аналізуючи такі елементи, спочатку ми визначили їх як синтаксичні особливості використання релігійної термінології. Однак, як виявилося у подальшому, в мовленні усіх досліджуваних присутнє певне непослідовне сполучення релігійних термінів, що є стандартизованим. Подібні сполучення слів з'являються у тексті як окремі елементи православних книжок (зокрема Євангелія) та молитов, що несвідомо використовуються досліджуваними. Наприклад: **Сына Своего Единородного; жизнь вечную**. У такому випадку виділені вирази виступають скоріше не як синтаксичні особливості постановки саме конкретних речень, а як певні релігійні стереотипи, що суттєво поширені в російському православному мовленні. У звичайній постановці речення вираз **Сына Своего Единородного** має звучати як **Своего Единородного Сына**, однак подібне сполучення слів не є характерним для релігійних текстів, отже досліджувані вживали його саме так як „прийнято” вживати. Подібним чином практично не використовується і вираз **вечную жизнь**, тож в усіх роботах він вживався за „стандартом”. Недаремно євангельські глави розподілені на *стихи*, адже саме там, хоча і відсутня рима, однак сполучення слів утворює помітну мелодійність. Мелодійність властива взагалі для усіх православних молитов. Тексти побудовані таким чином, що їх можна як читати, так і співати. Середній показник вживання релігійних стереотипів становить 3,7% від загального тексту. Зважаючи на близькість показників різних вікових груп (молодий вік – 3,7%, зрілий – 4%, похилий – 3,4%), навряд можна стверджувати про наявність суттєвих вікових особливостей.

Багато виявлених нами стереотипних конструкцій були узяті з обраного уривку Євангелія. Причому, в основному, вони використовувалися не як цитати, а як складові лексикону, з допомогою яких легше та зручніше оперувати релігійними термінами та найбільш

повно розкрити зміст уривку. В окремих випадках можна було прослідкувати навіть вживання цілих стереотипних речень, що могли бути частиною різних християнських текстів. Досліджувані, як добре озаймовлені з євангельськими текстами, вільно вживали староруські вислови для досягнення поставленої задачі.

Характерною особливістю письмового мовлення віруючих виявилися також розбіжності у використанні деяких релігійних стереотипів. Під час аналізу робіт ми звернули увагу на присутність певних варіацій у вживанні стереотипних елементів. Наприклад, вираз **царствие Божие**, що зустрічається в узятому нами уривку, на практиці здебільшого вживається у чотирьох варіантах: *царствие Божие*, *царство Божие*, *царствие небесное*, *царство небесное*. Таким чином, при використанні релігійних виразів може відбуватися певне спрощення зі староруської до російської мови (*царствие* – *царство*), або використання синонімів (*царствие Божие* – *царствие небесное*). В окремих роботах можна спостерігати навіть повне спрощення (*царство Божье*). Ще одним прикладом таких варіацій є вираз **для спасения человека**, що вживається у варіаціях *для спасения человечества*, *для спасения людей*. Однак, не зважаючи на деформацію слів, структура висловів залишається незмінною.

Ключовим поняттям для християн є поняття Бога, що уособлює в собі усе добре, до чого прагне людина. У його використанні також були зафіксовані варіанти. Наприклад, слово **Бог** може вживатися як *Господь*, *Иисус Христос*, *Господь и Бог* и *Спас наш Иисус Христос* (скорочено *Господь наш Иисус Христос*). Такі варіанти, на нашу думку, можуть свідчити про певний психологічний настрій віруючих. Наприклад, коли вживається найбільш повна назва, автор тексту налаштований більш емоційно. Ми підраховали, як часто досліджувані користувалися тим чи іншим варіантом і прийшли до висновку, що існують суттєві відмінності щодо різних вікових категорій. Наприклад, найбільш повну назву *Господь и Бог и Спас наш Иисус Христос* частіше за інші вікові групи використовує молодь – у 12,8% випадків, значно рідше люди зрілого віку – у 4,5% і найрідше представники старшої вікової категорії – 3,8%. Чи можна зробити висновок, що молодь більш емоційно підходить до написання тексту? Цілком імовірно. Навіть серед православних існує думка про більш палкі та необхідні вчинки молоді, більш чуттєве та усвідомлене покаяння і молитву, на відміну від людей похилого віку, що стають врівноваженішими в поведінці, однак менш чуттєвими у молитві та сприйманні власних помилок. Отже, в нашому випадку така зміна чуттєвості проявилася через письмове мовлення.

Подібно до першого випадку варіант *Господь* так само найпоширеніший серед молодих людей – 29%, групи зрілого та похилого віку

мають відповідно 26% і 13,3%. Можна припустити, що цей варіант також має відповідне емоційне насичення.

Иисус Христос найчастіше використовують люди зрілого віку – 30,4%, молодь дещо менше – у 27,2% випадків і найстарша вікова група – у 13,3%.

Що стосується вживання варіанту *Бог*, то незаперченими лідерами тут виявилися саме представники групи похилого віку – 62%. На другому місці люди зрілого віку – 38,1 і молодь має всього 31%.

Крім звичайних релігійних термінів та вищезгаданих стереотипів у письмовому мовленні досліджуваних були виявлені окремо вживані церковнослов'янські та староруські слова, наприклад: *дабы, ибо, человек, яко, якоже*. Як коди вони зрозумілі православним віруючим і використовуються також для підсилення емоційності текстів. Наприклад, можна навести деякі цитати з текстів оригіналу.

Ибо Иоанн ещё не был заключен в темницу. [4, с. 459]

В нем была жизнь и жизнь была свет человек. [4, с. 445]

Яко на небеси и на земли. [3, с. 5]

И остави нам долги наша, якоже и мы оставляем должником нашим. [3, с. 5]

Означені слова вживалися самостійно, незалежно від речень, з яких були вибрані. Вони, подібно до стереотипних конструкцій, є вже частиною словникового запасу віруючих, які при отриманні характерного сигналу (у нашому випадку таким сигналом слугував уривок з Євангелія) реалізовували його на практиці в мовленні.

Досліджувані недарма наголошували на необхідності наявності особливого духовного настрою для написання роботи. З точки зору емоційності такий стан можна ототожнити з настроєм, потрібним їм для молитви. Отже, в цьому випадку для пояснення особливо важливих духовних речей досліджувані могли використовувати слова з церковнослов'янської мови, на якій молилися, та староруської, на якій в більшості випадків читають Євангеліє.

Під час кількісного аналізу текстів ми не розмежовували церковнослов'янські та староруські слова. В сукупності такі слова були визначені як застарілі. Від загального обсягу тексту у віруючих вони займають 3,1%, однак тут існують певні вікові особливості. Найбільш висока концентрація застарілих слів характерна для молодого віку – 3,8%, найменша 2,7% – для зрілого. Похилому віку притаманно 2,9%, однак саме у цьому віці, порівняно з попередніми групами, де результати досліджуваних виявилися відносно близькими, спостерігаються найбільш яскраві коливання від 6,5% до 0,9%.

Висновок. Отже, ми припускали, що письмове російське мовлення представників сучасної православної общини матиме певні соціолінгвістичні особливості. Внаслідок проведення дослідження гіпотеза

знайшла підтвердження. Мовлення досліджуваних нами православних віруючих дійсно мало помітні відмінності від звичайного. Стиль, який використовували досліджувані для написання робіт, має в більшості стандартну побудову речень, відсутність пестливих та грубих слів та характерну термінологію – у нашому випадку релігійну. Серед особливостей було зафіксовано наявність характерних релігійних стереотипів, що мають варіації, та церковнослов'янських і староруських слів. Спостерігалися також вікові особливості, що вказують на більшу емоційність текстів молоді, на відміну від людей зрілого та похилого віку. На нашу думку, такий стиль можна умовно назвати богословським, як стиль православних релігійних суджень. Звісно, отримані результати ще не можна вважати релевантними, адже вони одержані на невеликій вибірці людей, які відносяться лише до одного приходу, однак воно має певні перспективи, що передбачають не тільки дослідження письмового мовлення на більшій вибірці, але і можливість вивчення усного, що слугує для спілкування між віруючими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белл Р.Т. Социолінгвистика. – М., 1980.
2. Карасик В. Язык соціального статусу. – М., 1992.
3. Молитвослов и псалтирь. – М., 2004.
4. Новый Завет. – Почаев, 2000.
5. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Речь письменная. // Психология: Словарь. – М., 1990.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню соціолінгвістичних особливостей письмового російського мовлення, що характерні для представників сучасної православної общини міста Кривого Рогу. Розглядаються особливості стилю написання текстів та вживання окремих слів і словосполучень. Також береться до уваги психологічний аспект використання тих чи інших мовних елементів.

SUMMARY

The article was written about examination of sociolinguistic features of epistolary Russian discourse of modern orthodox community from Kriviy Rig. Here we read features of style, the use of some words and word-combinations. We also regarded the psychological aspect of the use of lingual elements. The theme can help to open a new directing of sociolinguistics long forgotten by scientists.

С.В. Форманова,
Л.В. Гальчук
(Одеса)

УДК:44.20.(+ Англ.).412 + 820 Хемінгуей

АДЕКВАТНИЙ ПЕРЕКЛАД ПРИКМЕТНИКІВ У РОМАНІ Е. ХЕМІНГУЕЯ “ПРОЩАВАЙ, ЗБРОЄ”

Зацікавленість прикметниками зумовлена тим, що за даними частотного словника Е. Штейнфельда, вони належать до однієї з найважливіших частин мови і їхня доля – у реєстрі словника складає 15,48% (порівняно з іменниками – 37,46%, дієсловами – 24,74%, прислівниками – 6,88%, дієприслівниками – 8,36%), доля інших частин мови (займенників, прийменників, числівників) складає не більше 0,33%. Прикметники досліджували Н.В. Вишивана в німецькій мові, Н.М. Кислицина в українській, російській та англійській мовах (на позначення позитивної оцінки), але дослідження прикметників на позначення негативної оцінки залишилось поза увагою лінгвістів.

Метою статті є дослідження перекладу прикметників на позначення негативної оцінки в українській, російській та англійській мовах у романі Е.Хемінгуея “Прощавай, зброе”.

Для досягнення мети сформульовано такі завдання :

- 1) дослідити відмінності перекладу прикметників на позначення негативної оцінки у романі Е.Хемінгуея “Прощавай, зброе”;
- 2) з’ясувати причини багатоваріантності перекладу;
- 3) визначити адекватний переклад.

Роман Е. Хемінгуея “Прощавай, зброе” належить до класичних зразків американської літератури. Нашу увагу привернула адекватність перекладу цього роману українською і російською мовами. Переклад українською мовою здійснив В. Митрофанов, а російською – Калашникова.

Порівняймо:

Англійською: – “You are an ignorant foul- mouthed dago”

– “A what?”

– “An ignorant wop”.

– “You are ignorant.Stupid...Uninformed. Inexperienced, stupid from inexperience” [22, с. 49-50].

Українською: – “Ви дурний чорноротий циган.”

– “Хто – хто?”

– “Дурний макаронник”.

– “Темний, безмозкий. Безмозкий тупак” [20, с. 523].

Російською: – “Вы просто невежественный, брехливый даго”
– “Невежественный макаронник”.

– “Некультурный. Безграмотный. Безграмотный тупица” [21, с. 233].

Англійською: – “You sons of bitches,” I said [22, с. 42].

Українською: – “Сучі діти” [20, с. 516].

Російською: – “Сволочи” [21, с. 225].

У перекладі Володимира Митрофанова можна побачити, що у нього переважає у використанні прикметник сучі, сучого, а російський перекладач Калашникова добирає прикметники, що близькі за смислом. Наприклад,

Англійською: – “I shot the son of a bitch with my rifle” [22, с. 88].

Українською: – “Ну, я й його поклав, сучого сина” [20, с. 559].

Російською: – “Я застрелил мерзавца из винтовки” [21, с. 268-269].

Англійською: – “I saw the son of a bitch throw it,” Ettore said [22, с. 88].

Українською: – “Я бачив того сучого сина, що пожбурич її, – сказав Етторе” [20, с. 559].

Російською: – “Я видел, как этот мерзавец ее бросил, – сказал Эttore” [21, с. 268].

З’ясуємо значення деяких слів за тлумачними словниками. Слово bitch означає 1. female dog, wolf of fox. 2. (informal) spitefully to or about a person [23, с. 307], в українській – 1. Прикметник до сука. Суче вим’я – народна назва нариву під пахвою. 2. перен. вульг. Уживається у складі лайливих виразів. [4, с. 1220], в російській мові мерзавец – разг. Подлый, мерзкий человек, негодяй. [13, с. 306], а слово сволочь в російській мові позначає 1. Негодяй, мерзавец. 2. собир. сброд, подлые люди [13, с. 605].

Працюючи над перекладом роману Е.Хемінгуея “Прощавай, зброе” українською, російською мовами, ми помітили таку особливість: у перекладі українською мовою перекладач використовує прикметники, а російський перекладач – іменники.

Постає питання: який же варіант перекладу треба вважати правильним?

Основний критерій оцінки перекладу – його адекватність оригіналу. Переклад повинен точно відобразити, що було сказано чи написано в оригіналі. Але цю, здавалося б, самоочевидну вимогу різні автори розуміють по-різному, особливо коли йдеться про переклад художньо літератури як найскладніший вид перекладацької діяльності. Ось, наприклад, одна думка: “Для перекладу істотним є еквівалентність значень не окремих слів і навіть ізольованих речень, а всього перекладного тексту (вербального твору) в цілому відносно до всього тексту перекладу” [2, с. 15]. Й інший, протилежний погляд: “Автор вибрав саме цю мовну одиницю, а не іншу, і перекладач повинен знайти єдино прийнятний відповідник, пам’ятаючи, що

стиль автора визначається строго відібраними, саме цими засобами, а не іншими” [15, с. 71]. Отже, завдання перекладача полягає в тому щоб знайти єдино можливий варіант перекладу.

Існує й компромісний підхід: “Щодо мови й стилю наукової й суспільно-політичної літератури”, то тут можна говорити про прагнення й можливості досягнення повної адекватності перекладу оригіналові на відміну від мови і стилю художнього твору, при перекладі якого ми можемо вимагати лише максимальної адекватності” [10, с. 57].

Іноді звучить і неприхований скепсис: “Найдосконаліший переклад не може бути адекватний художньому оригіналові...” [5, с. 67].

Щоб об'єктивно розібратися в цьому питанні, треба спочатку чітко визначити всі складові перекладу як процесу, з'ясувати їхню структуру, особливості, взаємозв'язок.

Першим і основним компонентом перекладу є текст оригіналу, за яким стоїть автор. Другим іде перекладач, який творить текст перекладу. І нарешті виступає реципієнт – об'єкт, на який спрямовано всю діяльність як автора, так і перекладача. Тому текст оригіналу – це по-перше факт мовлення, а не мови, і його слід розглядати як мовленнєве, а не мовне явище. “А мовлення – це конкретне говоріння, усне або писемне, і так само – сприйняття (слухання або читання)” [7, с. 21], а по-друге, текст, як і кожне явище об'єктивної дійсності, має свій зміст і свою форму і ці дві його сторони в перекладознавстві виділяються інакше, ніж у літературознавстві, оскільки обидві науки по-різному підходять до аналізу самого тексту.

З погляду перекладача текст оригіналу – це вся закладена в ньому інформація, яку потрібно повністю зберегти, а форма – код, який треба замінити іншим кодом.

Інформація, яка міститься в тексті, неоднорідна. У ній виділяються такі елементи (одні більш, інші менш чітко виражені, залежно від функціонального позначення тексту) думки, образи, настрої і зорієнтованість на реципієнта і завдання перекладача – це адекватно відтворити зміст оригіналу іншою мовою.

На першому етапі роботи перекладач виступає як читач, але не той читач, якого бачив перед собою автор тексту. Він, як правило, з іншого суспільства, з іншого етнокультурного середовища, а іноді й з іншої історичної епохи, з іншими знаннями, уявленнями, враженнями, смаками. І щоб подолати цей бар'єр відчуження, одного лише знання мови оригіналу не достатньо. “Сприймаючи літературний твір, який належить вербальному аспектові однієї локальної культури, носій іншої локальної культури відчуває значні труднощі в розумінні іншомовного (іншокультурного) тексту, які зумовлені різницею в мовленнєвій, кінетичній, емотивній поведінці, що відрізняє його культу-

ру від тої, до якої належить твір” [1, с. 200]. Якщо до цього ще додати соціальні, моральні, світоглядні, локальні відмінності, відмінності в історичному досвіді, у традиціях, то тільки тоді стане нам цілком ясно, наскільки складне завдання стоїть перед перекладачем уже на першому етапі його роботи – адекватно сприйняти іншомовний твір.

Відомо, що кількість нових прочитань письменника-класика в принципі не обмежена. “Кожна нова творча епоха може витлумачити його наново і знову відкрити для себе” [19, с. 31].

Другий етап роботи перекладача – створення тексту перекладу. Перекладач повинен, з одного боку, повністю відтворити думки, образи й настрій оригіналу, а з другого – переорієнтуватися на принципово нового, не передбаченого автором оригіналу читача – не тільки в плані мови, а й у плані імпресії (впливу, навіювання, враження). Саме ці дві вимоги нерідко вступають у майже нерозв’язні суперечності, у подоланні яких виявляється талант і майстерність перекладача.

Відразу уточнимо значення тих певною мірою вже затертих понять стосовно до перекладацької діяльності. Талант перекладача полягає в його здатності подібно до актора вживатися в наперед заданий і точно окреслений образ автора і при цьому чітко відчувати можливість реакцію свого читача. А майстерність – це, насамперед, вільне володіння всіма виражальними засобами мови перекладу, а також знання культури, на мову якої перекладається текст у її заставленні з культурою, з мови якої здійснюється переклад.

Створення тексту перекладу відбувається в тому самому порядку, що й створення будь-якого іншого тексту. “Від активізованих елементів свідомості до окремих подій і станів, від подій і станів до пропозицій і мисленневих структур складнішого порядку, від глибинних семантико-синтаксичних структур до поверхневих речень, оснащених лексемами й граматичними формами, і від них до виконуваних фонологічних структур – такий у загальних рисах шлях, який долають елементи свідомості в процесі породження мовлення” [8, с. 127]. Інакше кажучи, формування висловлювання і, отже, тексту проходить у такій послідовності: у підсвідомості народжуються відчуття й спонування, які потім десь на межі підсвідомості і свідомості переходять в уявлення, а ті вже в свідомості трансформуються у внутрішнє мовлення, яке поступово набуває вигляду ціліснооформленого зовнішнього мовлення, тобто відбувається отождолення внутрішніх образів і уявлень з мовними засобами як знаками тих образів і уявлень.

Першорядна роль при перекладі належить внутрішньому мовленню оскільки перші два етапи формування тексту дістали своє повне завершення у свідомості автора. “Внутрішнє мовлення є необхідним транслятором для взаємного порозуміння під час спілкування рідною

мовою. Особливого значення воно набуває під час обміну інформацією між людьми, що розмовляють мовами, побудованими на різних граматиках” [6, с. 93]. Разом з тим у процесі перекладу беруть участь й інші рівні свідомості. І ступінь їхньої участі залежить від того, які елементи змісту перекодовуються.

Думки перекладаються головним чином на рівні внутрішнього мовлення, яке має в своєму складі вже “окремі слова і їхні потенційні зв’язки” і може легко “розгортатися і перетворюватися на синтагматично організоване зовнішнє мовлення” [11, с. 196]. Переклад думок з однієї мови на іншу полегшується ще й тим, що “мислення має загальнолюдський характер” [15], його логічні закони однакові незалежно від особливостей мови і навіть від ступеня пізнання навколишньої дійсності носіями цієї мови. Перекладач повинен відступати від букви оригіналу, шукати свої варіанти передачі думки.

Відтворення образів – це складніша справа. Перекодування їх не може обмежуватися рівнем внутрішнього мовлення – такий переклад позбавить їх життєвої достовірності, перетворить на ходульні безкровні схеми. Образи, щоб їх точно відтворити, треба побачити, відчути, пережити, а це можливе лише на тому рівні свідомості, який відповідає за уявлення. Таким чином, якщо думки перекладаються з однієї мови безпосередньо на іншу мову у внутрішньому мовленні, то перекодування образів відбувається за посередництвом більш глибоких елементів свідомості, де вже (чи, точніше, ще) немає ні окремих слів, ні їхніх потенційних зв’язків. Цим і зумовлюється творчий характер перекладу художньої літератури, образної за своєю природою, на відміну від раціоналістичного характеру перекладу нехудожньої літератури. А будь-якій творчості властива варіантність: твори мистецтва тим і привабливі, що вони неповторні, непередбачувані.

«Передаючи художній твір, який відбиває національну специфіку певної локальної культури, засобами мови – специфічного елементу іншої культури, перекладач має справу з лакунами найрізноманітніших типів: мовними, понятійними, кінетичними, етнографічними, поведінковими, емотивними, психологічними» [1, с. 202]. І кожного разу в таких випадках він повинен конкретно вирішувати, як зримо, так само образно, як і в автора, донести до свого читача те, що не проходило через його чуттєвий досвід, що для нього є екзотикою, землею незвіданою, а для читача оригіналу – буденним, повсякденним життям. Адже “талановиті художні переклади мають якнайменше “екзотичності” за рахунок знаходження еквівалентів вихідному тексту...” [18, с. 15]. Тут немає й не може бути стандартних розв’язань, раз і назавжди встановлених відповідностей.

“Перекладачеві треба бути чутливим рецептором. Питання про перекладача як про рецептора, здатного співпережити з автором і

пройнятися емоційним настроєм перекладного твору, ще не має наукового обґрунтування в теорії перекладу, хоча адекватний переклад багато в чому залежить не тільки від раціонального сприйняття твору, а й від точного й достатньо повного сприйняття емоційної інформації, яка міститься в оригіналі” [5, с. 67], а також “не можна увияти собі людини, яка б говорила без інтонації, міміки й жестів” [6, с. 89-90].

Перекладачеві нерідко доводиться відмовлятися навіть від точно знайдених еквівалентів, достатніх для передачі думок і образів, і шукати нові варіанти вираження, щоб домогтися потрібної гармонії почуттів потрібного емоційного звучання всього тексту, “важлива не зовнішня подібність до форми оригіналу, а подібність функціональна” [10, с. 41-42]; “акуратне відтворення чи збереження методики і еквіметричності (ритмічного малюнка) в художньому творі мовою перекладу може справити зовсім інший вплив на читача, іноді навіть протилежний тому, якого прагнув автор оригіналу” [12, с. 108].

Як видно із сказаного, варіантність виникає вже на етапі прочитання й розуміння тексту оригіналу перекладачем і збільшується під час відтворення його складових, причому це збільшення прямо пропорційне художності тексту: чим щільніша образність і багатша його настроєва палітра, тим більш творчою повина бути праця перекладача. А часова і етнокультурна відстань між читачем, якому було адресовано оригінал, і читачем, якому адресується переклад, робить цю варіантність ще більшою.

І ще одна залежність: чим майстерніший перекладач, тим кращий переклад. Зіставлення різних перекладів того самого твору показало, що “буквальні переклади майже накладаються один на одного”, у той час як “варіанти адекватного перекладу досить-таки помітно відрізняються один від одного” [17, с. 74], але це не має значення, тому що “у перекладі суттєве значення має не формальний, а функціональний бік, який може зажадати вибору мовних засобів інших за формою, ніж в оригіналі...” [19, с. 31]. В іншому випадку неминуче спотворення самого змісту оригіналу.

У результаті дослідження ми дійшли таких висновків: 1) ми з’ясували, що у перекладі Володимира Митрофанова переважає прикметник сучі, сучого, і автор дає точний переклад, а Калашникова добирає прикметники, які близькі за смислом; 2) будь-який варіант перекладу, – який засобами іншої мови повністю відтворює думки, образи й настрої оригіналу (а не окремі слова, мовні засоби й формальні ознаки) і від початку до кінця приблизно так само впливає на нового, іншомовного, з іншого середовища й культури (а іноді з іншого історичного часу) читача, буде однаково точним, рівноцінним, правиль-

ним. Адекватний переклад, особливо художнього твору, завжди поліваріантний (як і потенційно поліваріантний текст оригіналу). Усякий інший підхід до перекладу здатний тільки вмертвити сам текст, спотворити його зміст і тому доречно вважати правильним переклад прикметників в нашім випадку українською і російською мовами; 3) зіставивши тлумачення слів, ми з'ясували, що слід вважати більш адекватним український переклад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахутіна Т.В., Горелов І.Н., Залевська А.А. і др. Исследование речевого мышления в психолингвистике. – М.: Наука, 1985.
2. Бархударов М.С. Язык и перевод. – М.: Международные отношения, 1975.
3. Брандес М.П. Стилистический анализ. – М.: Высшая школа, 1971.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.-Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2003.
5. Виноградов В.С. Восприятие текста и его воссоздание в процессе перевода художественной прозы / Научные доклады высшей школы // Филологические науки. – 1974. - №1.
6. Жинкин И.И. Речь как проводник информации. – Л.: Наука, 1982.
7. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – К.: Вища школа, 1983.
8. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972.
9. Коптілов В. Першотвір і переклад. – К.: Дніпро, 1972.
10. Лилова А. Введение в общую теорию перевода. – М.: Высшая школа, 1985.
11. Лурия А.Р. Язык и сознание. – М., 1979.
12. Матюшина И.Г. Возможен ли диахронический перевод древнеанглийских поэтических памятников? // Теория перевода и сопоставительный анализ языков. – М.: Изд-во МГУ, 1985.
13. Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под общ. ред. акад. С.П. Обнорского. – М., 1953.
14. Панфилов В.З. Взаимоотношение языка и мышления. – М.: Наука, 1971.
15. Пономарева З.Ф. Использование синонимии языковых единиц при переводе // Художественный перевод в обучении иностранным языкам. – Чебоксары, 1985.
16. Прозоров В.В. Художественная классика: границы истолкований // Проблемы комплексного изучения восприятия художественной литературы. – Калинин, 1984.
17. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М.: Международные отношения, 1974.

18. Сорокин Ю.А. Проблема перевода с психолингвистической точки зрения // Тетради переводчика, вып.21. – М.: Высшая школа, 1984.
19. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – М.: Высшая школа, 1968.
20. Хемингуэй Е. Прощай, зброе. – К., 1972.
21. Хемингуэй Э. Фиеста. Прощай оружие. Старик и море. Рассказы: Пер. с англ. – М: Худож. лит., 1988.
22. Hemingway E. A farewell to arms. – Л., 1971.
23. Ученый словарь современного английского языка: Спец. изд. для СССР / А.С. Хорнби при участии Кристины Руз. – М.: Просвещение, 1983.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено багатоваріантності перекладу прикметників на позначення негативної оцінки з англійської мови на українську і російську у романі Е. Хемінгуея “Прощай, зброе”. Досліджуються відмінності перекладу і причини багатоваріантності .

SUMMARY

The article is devoted to various translations of negative adjectives from English into Russian and Ukrainian in E. Hemingway’s “A farewell to arms” with emphasis on causes of existing variations of translation.

*С.А. Матвеева
(Луганск)*

УДК 811.161.1”33

ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ АВТОРА В ПРОСТРАНСТВЕ САЙТА В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Антропоцентризм научных исследований последнего времени, проявившийся, прежде всего, в повышенном интересе к человеку, его внутреннему миру, в лингвистике выдвигает на первый план не столько задачи изучения языка как явления, сколько необходимость рассмотрения **языковой личности** во всех ее проявлениях: языковом, речевом, дискурсивном, коммуникативном и т.д. Очевидно, что личность в условиях виртуальной коммуникации приравнивается к тексту, ею создаваемому. Соответственно, роль и значение произво-

димых текстов для осмысления перечисленных аспектов личности значительно возрастает.

Учитывая, что «жизнь в киберпространстве – это в высшей степени индивидуализированный опыт» [1, с. 225], справедливо предположить, что наиболее полно языковая личность может быть реализована в сети посредством персональных сайтов, которые создаются самой личностью, функционируют по законам, актуализированным этой личностью, и имеют основной целью презентацию личности в ее различных коммуникативно-речевых проявлениях. Не вызывает сомнений тот факт, что сама форма электронной коммуникации накладывает отпечаток на способы и приемы самопрезентации личности в Интернете, что находит проявление в формировании совершенно нового типа самопрезентации, отличающегося возможностью множественной реализации личности вообще и языковой в частности.

Персональный сайт представляет собой «совокупность веб-страниц с содержанием, описывающим сферу интересов какого-либо человека (группы лиц), обычно созданный им самим» [4]. Предметом нашего исследования является одна из распространённых сегодня разновидностей персонального сайта – **персональный сайт ученого**, т.е. сайт, презентующий, прежде всего, род деятельности и профессиональный опыт автора и находящийся на периферии научной и личностно-ориентированной коммуникации.

С появлением Интернета трансформировался не только сам жанр научной коммуникации, но и подходы к изучению текстов научного стиля. Само понятие компьютерной коммуникации определило новые компоненты и характеристики такого рода коммуникации: осуществление процесса коммуникации через компьютерный канал связи, конструирование общения с виртуальным собеседником, возможность формирования нового открытого общества и т.д. Рассматривая стилистические особенности русскоязычного компьютерного научного дискурса, Н. Фролов и Н. Моргун определяют научный стиль компьютерного дискурса как «тот же самый функциональный стиль языка науки, используемый в гуманитарной, естественной и технической отраслях знания, но обогащенный электронными средствами связи» [5, с. 84].

Проблема квалификации и описания жанра сайта и персонального сайта как его жанровой разновидности особо актуализирует вопрос его композиционного устройства, средств и способов достижения целостности в аспекте содержательной формы.

Одним из коммуникативно-значимых компонентов сайта, а также компонентом, с которым в первую очередь знакомится адресат при восприятии сайта, является **заглавие**. Как правило, все заголовки персональных сайтов ученых можно условно разделить на две группы: заголовки, акцентирующие внимание на личности ученого, и заголовки,

предваряющие информацию преимущественно о научной деятельности автора, например: русскоязычные сайты: «*Официальный сайт Обращцова Павла Ивановича*»; «*Персональный сайт профессора Валерия Петровича Даниленко*»; «*Маркетинговые коммуникации – персональный сайт маркетолога Китина Юрия*»; «*Права ребенка в современной России. Персональный сайт социолога Елены Поповой*»; украиноязычные сайты: «*Мова і лінгвістика. Персональний сайт кандидата філологічних наук Ситар Ганни Василівни*»; «*Сергій Комісаренко. Офіційний веб-сайт*»; «*Інтернет-технології та інформаційні системи – особистий сайт Андрія Пелецишина*».

Заголовок, физически расположенный на определенном расстоянии от основного текста, является его неотъемлемой частью и выполняет, прежде всего, функцию интеграции всех страниц в единую систему, задавая тем самым структуру композиционного оформления сайта. Таким образом, заголовки выступают первыми элементами, отражающими авторский замысел и являющимися своеобразными тезисами последующих за ними текстов. Заголовки сайтов, формируя эффект ожидания, создают у адресата четкое и однозначное представление о последующем тексте.

Представляется, что заголовок сайта должен рассматриваться в неразрывной связи с его (сайта) **адресом** («стандартизированной строкой символов, указывающей местонахождение документа или его части в Интернете» [3, с. 501]), поскольку данные композиционные фрагменты формируют единый текстовый блок, сложное семантическое образование – **заголовочный комплекс**.

Очевидно, что единство заголовка и адреса является важной композиционной характеристикой сайта, так как именно заголовочный комплекс предваряет знакомство адресата с содержанием данного жанра Интернет-коммуникации, создает определенную установку на восприятие всего сайта. Так, часто адрес содержит ключевые лексемы, отражающие центральную идею или основную тематическую направленность сайта, или же имя автора персонального сайта: русскоязычные сайты: <http://www.kara-murza.ru> (сайт С.Г. Кара-Мурзы); <http://shafer.pavlodar.com> (сайт Н.Г. Шафера); <http://marketingnet.narod.ru> (сайт Ю. Китина); украиноязычные сайты: <http://www.voyiko.modus.net.ua> (сайт С.В. Войтко); <http://www.pocheptsov.openua.net> (сайт Г.Г. Почепцова); <http://mova.interdon.net> (сайт А.В. Ситарь).

Чаще всего, название сайта в комплексе с его заглавием предоставляют адресату первоначальную информацию об авторе: его имя, наука, научный статус, место работы, страна, город проживания. Следовательно, некоторые элементы названия и адреса сайта изначально программируют читателя на восприятие информации, связанной, с наукой; а некоторые больший акцент делают на личности автора.

Наряду с заглавием всего сайта функционируют также **подзаголовки**, которые часто бывают более информативными, чем заголовки и конкретизируют следующее за ними содержание сайта, например: русскоязычные сайты: «*Сайт о детях в современной России, о правах человека вообще*» (сайт Е.В. Поповой); «*Предубеждения и предупреждения профессора Вадима Ю. Царёва, представленные им самим*» (сайт В.Ю. Царева); украиноязычные сайты: «*Персональний сайт з підбіркою власних наукових матеріалів за тематикою захист інформації та інформаційні технології*» (сайт Д.А. Тарасова).

В структуре сайта важную роль играет **приветствие**, адресуемое автором посетителям. По наблюдениям датских исследователей I. Askehave и А.Е. Nielsen, подобный компонент сайта «усиливает метафору двери главной страницы; целью является создание ощущения гостеприимства у того, кто стоит на пороге» [6, с. 98].

Диапазон лингвистического оформления сайта весьма разнообразен: русскоязычные сайты: «*Уважаемые коллеги! Рад приветствовать Вас на моем официальном сайте*» (сайт Л.Я. Аверьянова); «*Приветствую заглянувшего «на огонёк»! :-)* Надеюсь, что найдете что-нибудь интересное и полезное для себя...» (сайт Г.И. Селюкова); «*Это личный сайт Николая Ивановича Козлова: человека, писателя и психолога. Я приветствую вас!*» (сайт Н.И. Козлова); «*Welcome To my Site!*» (сайт В.И. Франчука); украиноязычные сайты: «*Ласкаво прошу!*» (сайт І.О. Анісімова); «*Ласкаво просимо! Запрошую до моєї нетсторінки*» (сайт А.М. Добровольского).

Авторам сайтов приходится использовать различные инструменты привлечения внимания читателей к страницам, обеспечивающим диалог, и стимулирования обратной реакции. Одним из наиболее распространенных средств диалогизации является использование стилистических приемов, актуализирующих непосредственное обращение автора к читателям, стимулирующих читателя к вступлению в дискуссию: русскоязычные сайты: «*Надеюсь ... Вы непременно выскажитесь в гостевой книге. Все ваши предложения, замечания будут внимательно изучены и по мере возможности использованы*» (сайт Л.Я. Аверьянова); «*Дорогие друзья! Мы с удовольствием ответим на ваши вопросы и предложения. Но вначале познакомьтесь, пожалуйста, с «Часто задаваемыми вопросами», возможно, что там уже есть ответ на ваш вопрос. При желании вы можете оставить свою запись в гостевой книге.*» (сайт А.В. Хуторского); украиноязычные сайты: «*Шановні відвідувачі! Тут Ви можете залишити свої побажання та запитання до академіка Сергія Комісаренка*» (сайт С.В. Комисаренко); «*Інколи відвідувачі сайту вирішують щось запитати у мене таке, що не згадується на сайті. Чому у*

мене? Чому саме такі питання? Не знаю. Якщо і у Вас виникло таке бажання пишіть коментарем сюди. На деякі публичні тематичні питання можливо буде відповідь» (сайт Д.А. Тарасова).

Подобные приемы создают ощущение установления личных коммуникативных отношений адресата с автором сайта, что, несомненно, является стимулом и инициированием первого вербального контакта и дальнейшей коммуникативной активности.

Часто персональные сайты ученых содержат **предисловия**. Предисловие может объяснять интенции автора по вступлению в коммуникацию посредством сайта, актуализировать в сознании посетителя ключевые идеи представляемой науки, объяснить причины фокусировки на каких-либо темах: русскоязычные сайты: *«Я создавал страницы для тех, кто любит жизнь, людей, книги и психологию. Здесь ОЧЕНЬ много интересного: посмотрите для начала архив новостей, а потом не поленитесь покопаться. На этом сайте ценят ваше мнение: на большинстве страниц вы можете оставить свои комментарии (к книгам моим и других авторов) и почитать то, что пишут другие умные люди. А вдруг ваши тексты будут лучше оригиналов?»* (сайт Н.И. Козлова); украиноязычные сайты: *«Я розумію, що Ви завітали сюди не в пошуках моєї біографії. Хоча якщо таки за нею, то Вам сюди. А для всіх інших – тільки самі загальні відомості, щоб розпочати знайомство»* (сайт А.М. Добровольского).

Современный сайт характеризуется наличием относительно устоявшейся системы организации, а именно, объединением тематических страниц в сайтовую систему, что дает возможность выделить перечень разделов, присутствующих в составе большинства сайтов и ряд факультативных, специфических для той или иной тематики и стиля сайта страниц. Так, среди наиболее распространенных разделов персональных сайтов ученых можно выделить главную страницу, страницу ссылок на тематически связанные сайты, страницу научных работ автора, страницу связи с посетителями и т.д.

Главная страница «базовая (исходная, начальная) страница – название первой страницы сайта, с которой начинается просмотр Web-узла в WWW» [3, с. 235]). По утверждению Я. Нильсена (J. Nielsen), «главная страница – наиболее важная страница на большинстве сайтов, ее просматривают намного чаще, чем какие-либо другие страницы сайта» [2], т.е. она является отправной точкой входа и погружения адресата в информационное и коммуникативное пространство сайта и, соответственно, его автора, одной из наиболее сильных позиций сайта. Главная страница связана с первичной презентацией информации и, соответственно, в ряду ее задач первой и основной является привлечение внимания аудитории. Кроме того, главная страница создает и закрепляет ассоциации с автором сайта, формирует

его имидж, что видится важным как с позиций адресата, так и адресанта. В связи с этим отбор средств организации материала главной страницы, который позволит наладить первичный заочный контакт, имеет особое значение.

Главная страница каждого сайта содержит список разделов, которые составляют сайт, и предоставляет посетителю возможность навигации по сайту с помощью навигационных инструментов. Анализируя персональные сайты ученых, обнаруживаем разнообразие в определении тех значимых блоков информации, которые составляют сайт и представлены в меню на главной странице сайта. Так, на сайте В.П. Даниленко информация систематизирована в четыре тематические группы: *«Карьера»*, *«Разное»*, *«Интересы»*, *«Публикации»*; сайт А.В. Ситарь состоит из восьми страниц: *«Головна»*, *«Наукова діяльність»*, *«Навчальна діяльність»*, *«Загальні відомості»*, *«Конференції, симпозиуми, новини»*, *«Покликання»*, *«Контакти»*, *«Гостьова»*.

Принцип, взятый за основу подобного деления, и объединение в блоки наиболее важной для автора сайта информации отражают, прежде всего, авторское видение значимости представленной научной и иного рода сайтовой информации.

Так, в составе большинства исследованных нами персональных сайтов ученых присутствует страница, содержащая научные статьи, монографии, разработки автора или информацию о том, где, если не на самом сайте, можно познакомиться с этими работами, например: русскоязычные сайты: *«Публикации»* (сайт В.П. Даниленко), *«Мои работы»* (сайт Л.Я. Аверьянова), *«Книги и работы»* (сайт Н.Г. Шафера), *«Научные труды»*, *«Публикации»* (сайт П.И. Образцова), *«Книги»*, *«Статьи»* (сайт С.Г. Кара-Мурзы), *«Сборник статей»* (сайт А.Г. Кузьмина), *«Книги мои»* (сайт Н.И. Козлова); *«Нетленные скрижали»* (сайт В.Ю. Царева); украиноязычные сайты: *«Наукові праці»*, *«Дисертація»* (сайт А.В. Ситарь), *«Вибіркові наукові публікації»* (сайт С.В. Комисаренко); *«Наукові фахові статті»*, *«Наукові статті»*, *«Навчально-методичні матеріали»* (Сайт С.В. Войтко).

Заголовки данных страниц, как правило, однотипны: они носят констатирующий характер, являются стилистически нейтральными, состоят из одного–двух слов и непосредственно отражают характер содержащейся на них информации. Подобные названия подчеркивают информативный характер изложения информации на соответствующих страницах.

Интересным с точки зрения способов введения адресата в личностное пространство автора является наличие на сайте страницы с личными, биографическими сведениями, данными о семье, друзьях, интересах, увлечениях и т.д.: русскоязычные сайты: *«Пути и*

шестивия», «Увлечения» (сайт А.В. Хуторского), «Моя жизнь» (сайт М.В. Алфимова), «Жизнь и новости» (сайт Н.И. Козлова), «My Way» (сайт В.Ю. Царева); украиноязычные сайты: «Загальні відомості» (сайт А.В. Ситарь), «Хобі» (сайт Л.В. Губерского); «Про себе» (сайт А.М. Добровольского).

По нашему мнению, включение подобных страниц в сайт, с одной стороны, является своего рода реализацией определенных психологических потребностей автора, а с другой, ведет к установлению более тесного контакта автора и адресата, помогает уйти от «безликости» сайта, а, в конечном итоге, повысить рейтинг ресурса; посещение сайта некоего абстрактного автора на психологическом уровне восприятия адресатом приобретает некоторые черты непосредственного технического устройством – компьютером – общения: в частности, визуализация образа собеседника, партнера по коммуникации ведет к установлению большей открытости, позволяет повысить уровень доверия к представленной информации.

Таким образом, можно утверждать, что личность в условиях виртуальной коммуникации приравнивается к тексту, ею создаваемому. Наиболее полно языковая личность может быть реализована в сети посредством персональных сайтов, которые создаются самой личностью, функционируют по законам, актуализированным этой личностью, и имеют основной целью презентацию личности в ее различных коммуникативно-речевых проявлениях. Персональный сайт ученого, находясь на этапе формирования и развития, уже обладает определенным комплексом устойчивых свойств, который определяется, прежде всего, тематикой и содержанием самого сайта. Анализ совокупности представленных в Интернете образцов персональных сайтов ученых позволил выявить ряд специфических признаков данной коммуникативно-речевой структуры, а именно: единство заголовочного комплекса, наличие композиционно и семантически значимых элементов, усиливающих внутреннее единство сайта, динамический характер существования персонального сайта ученого. Все изложенное дает право говорить о сайте как о важном для лингвистического изучения объекте, который требует глубокого и всестороннего анализа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Леонтович О.А. Русские и американцы: парадоксы межкультурного общения. – М.: Гнозис, 2005. – 351 с.
2. Нильсен Я. 10 первых правил по дизайну главной страницы сайта // <<http://www.webmascon.com/topics/designdetails/25a.asp>>.
3. Пройдаков Э.М., Теплицкий Л.А. Англо-русский толковый словарь

- по вычислительной технике, Интернету и программированию. – М.: Издательско-торговый дом «Русская Редакция», 2002. – 640 с.
4. Словарь терминов Интернет // <<http://www.zsu.zp.ua>>.
 5. Фролов Н.К., Моргун Н.Л. Научные стили речи в компьютерном дискурсе // Информационные технологии в образовательном процессе высшей школы: Материалы науч.-метод. семинара. – Тюмень, 2002. – С. 80-84.
 6. Askehave I., Nielsen A.E. What are the Characteristics of Digital Genres? – Genre Theory from a Multi-modal Perspective // Proceedings of the 38th Hawaii International Conference on System Sciences. Track 4. – 2005. – P. 98.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються деякі заходи індивідуально-авторської організації простору персонального сайту вченого як способу презентації мовної особистості.

SUMMARY

The article covers some features of individual-author's organization of the scientist's personal site as a presentation of linguistic subject.

*О.О. Сальникова
(Горлівка)*

УДК 81.0

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КАТЕГОРІЇ ДЕМІНУТИВНОСТІ В ОДНО- ТА РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ

Демінутивність, поза всяким сумнівом, належить до універсально-типологічних явищ, оскільки в самій людській природі закладена потреба диференціювати ставлення до певної особи, предмета чи явища і висловлювати певним чином власну емоційно-експресивну оцінку до учасника / неучасника комунікативно-мовленнєвого акту.

Демінутивність може бути покваліфікована як системно-мовне явище, оскільки в ряді мовних ярусів (лексичних, семантичних, морфологічних, словотвірних) уже закріпилися певні засоби для регулярної реалізації демінутивності.

Вивчення демінутивного словотвору має тривалу історію. Зменшені утворення фіксуються у пам'ятках ділової мови ще з XI ст., а з XVI ст. у пам'ятках слов'янських мов зустрічаються зменшені одиниці II ступеня, і відтоді вони стали предметом досліджень багатьох мовознавців, зокрема Л.А.Булаховського, В.В.Виноградова, І.Р.Вихованця, О.Х.Востокова, К.М.Галкіної-Федорук, М.А.Жовтобрюха, О.Єсперсена, Б.М.Кулика, М.В.Ломоносова, Г.Марчанда, В.П.Олексенка, С.С.Плямоватої, Г.Суїта, К.С.Щерби та ін. У численних філософських та лінгвістичних працях, присвячених опису категорії демінутивності, остання дефінується як визначальна, що означає будь-який аспект предмета, процесу пізнання, що є цілісною їхньою ознакою у процесі порівняння з іншими предметами.

Демінутивність – це „лінгвістична категорія об'єктно-розумового та кваліфікативно-оцінного характеру” [2, с. 8], що вказує на зменшеність предмета, істоти чи явища з емоційно-експресивним забарвленням або супроводжується суб'єктивною оцінкою: позитивною або рідше негативною. До числа фундаментальних демінутивних семантичних ознак можна віднести такі як оцінність, окремими виявами якої треба вважати: пестливість, ніжність, турботу, інтимність тощо; зменшеність або здрібнілість, тобто позначення предметів малого розміру, „рідше істот молодого віку з відтінком пестливості або фамільярності” [12, с. 44]; негативного суб'єктивного ставлення мовця до істот чи предметів; скомбінованість кількох ознак у межах однієї демінутивної одиниці; семантична градація цих ознак.

Демінутивні утворення глибше вивчені як лексико-граматична категорія зменшено-емоційних назв і лише недавно демінутиви виокремились в окрему словотвірну категорію зменшеності-експресивності. У межах категорії демінутивності інтегруються дві семи: сема оцінки та сема малості, в силу чого немає єдності у тлумаченні сигніфікативної ознаки поняття „демінутивність”. Дискусія щодо компонентів семантичної структури зменшено-експресивних утворень триває вже декілька століть. Вперше до категорії демінутивності звернувся М.В.Ломоносов у „Російській граматиці” (1755р). Була визначена дихотомія демінутивних утворень. Відтоді проблема двоякості функції зменшених імен є одним з основних об'єктів досліджень лінгвістів. Від самого початку була заакцентована увага не стільки на малості предмета, скільки на тих емоційних відтінках, які здатні передавати демінутивні утворення [8, с. 57].

О.Х.Востоков, розвиваючи погляд М.В.Ломоносова, намагався знайти чітку межу функціонування зменшених та емоційних слів; різниця між ними полягає в тому, що „збільшувальні, пом'якшувальні, пестливі, презирливі належать просторіччю, зменшувальні у власному сенсі уживані і у поважному мовленні” [3, с. 19].

Цінні, хоча і не зовсім систематизовані нотатки про зменшені суфікси з емоційним забарвленням можна знайти і в Г.Павського, який теж вказував на двоякість функцій зменшених утворень. Він зазначає, що зменшена назва іноді може виражати меншу кількість, менший розмір речей або вказувати на зменшений зріст людини в порівнянні з іншими: „... іноді з презирства, а іноді з ласки та ввічливості намагаємось уявити немалу річ у зменшеному вигляді” [15, с. 43]. Надзвичайно важливе положення постулює Г.Павський щодо самої граматичної природи зменшених утворень. Вчений говорить, що слово зі зменшеним суфіксом можна вважати зменшеним лише в тому випадку, коли в мові співіснують поруч основне слово та похідне слово з спільним коренем й пов'язані спільним кореневим значенням.

Переважна більшість дослідників вказують на нерозривний зв'язок логічного й оцінного аспектів у демінутивному значенні. К.С.Аксаков зауважував, що слово зі зменшеним суфіксом, який вказує на зменшений за розміром предмет, не обмежується лише тільки вираженням „зовнішньої зменшеності”, а інтегрує в собі цілий ряд уявлень емоційного характеру. „Ми бачимо, що, крім розміру зовнішнього, зменшене виражає інше значення милого: малому властиво бути милим...” [1, с. 99].

І.Е.Мандельштам критикував однобічність сприйняття зменшених утворень багатьма лінгвістами свого часу, які зовсім не враховували розмаїття значень, що здатні передавати зменшені суфікси. На його думку, поняття про зменшені суфікси не треба обмежувати лише дослідженням об'єктивно-диференційної функції, зовсім не торкаючись „відтінків суб'єктивності”: „У семантиці зменшених суфіксів, крім об'єктивного значення, є також суб'єктивні відтінки зневажливості та ласки, і цим далеко не вичерпується та кількість суб'єктивних значень, які закладені в цих суфіксах” [11, с. 35].

Давню традицію має й обговорювання питання про генетично-початкову функцію розмірових й емоційно-оцінних сем у процесі розвитку їхньої семантичної структури. На користь первинності розмірового значення вказували К.С.Аксаков, Ж.Вандрієс Я.Грім О.Єсперсен М.В.Кравченко, І.Е.Мандельштам, О.Б.Паньків, В.Н.Покуц, М.В.Русанівський Г.М.Сагач, В.А.Чернова, Н.В.Шембровська та ін.

Науково доведено, що на ранньому етапі розвитку мов, зокрема слов'янських та германських, демінутивні суфікси вказували переважно на малий розмір предметів та істот: „...у предметі сприймаються перш за все його зовнішні ознаки – форма, об'єм, колір. Вираження суб'єктивного відношення до предметів – результат спроможності людського мислення пізнавати зв'язки речей та явищ, аналізувати їх, порівнювати. Сприйняття об'єму, форми, кольору тощо на-

лежить до нижчого ступеня пізнання, в той час як відображення первинних та закономірних зв'язків предметів, у результаті чого постає суб'єктивне відношення до пізнаного, – це продукт вищого ступеня процесу пізнання, і в мові цей ступінь відповідно знайшов відображення в значно пізніший час” [18, с. 55]. Отже, чим більше удосконалюється здатність мови передавати раціональні основи людського мислення, тим більше розвивається не менш важлива здатність мови виражати чуттєве сприйняття людини. Така природа людського пізнання дійсності: „Конкретне завжди випереджає абстрактне. Це загальний закон мислення та мови” [18, с. 56].

І.Е.Мандельштам відзначає, що зменшені суфікси увійшли в ужиток дуже рано, хоча і зустрічаються у давньоруській та старослов'янській мовах рідко; їхня первісна функція була спрямована на вираження „малості речі, що об'єктивно сприймається” [11, с. 37]. І лише з часом, як зазначає вчений, ці суфікси набувають переносного значення і характер суб'єктивного відношення до речей, персоналій, понять, а вживання їх „зростає в напрямі наближення до нашого часу” [11, с. 37].

Сему зменшеності як первісну функцію демінутивних утворень виокремив Й.О.Єсперсен. Ці утворення виникли та поширилися під впливом дитячого мовлення, вважав О.Єсперсен; діти, як правило, надають практично усім предметам зменшені найменування, у той час як дорослі, використовуючи за аналогією такі самі зменшені лексеми, надають словам з дитячого мовлення певний емоційний відтінок. Так слова зі зменшено-пестливим суфіксом поступово проникають у мовлення дорослих, але вже як денотатори переважно емоційних оцінок. [5, с. 132].

І.А.Осовецький, доводячи первинність розмірової функції демінутивів, зазначає, що „ніяка експресія пестливості, зневажливості неможлива на семантично пустому місці, вона неодмінно імплікує реальне поняття зменшеності...” [14, с. 468].

Сучасні українські мовознавці також констатують, що сема зменшеності є оригінальною, на ґрунті якої розвинулась інша сема – емоційна. „ На основі існуючої в мові раніше категорії зменшеності, у процесі розвитку мови сформувалась нова категорія – суб'єктивної оцінки реалій. Отже, категорія зменшеності історично передують категорії суб'єктивної оцінки реалій” [7, с. 113].

Протилежний погляд на проблему первинності функцій у зменшено-емоційних утвореннях широко репрезентований у працях переважно зарубіжних вчених. Так, А.Беліч, займаючись дослідженнями зменшених та збільшених суфіксів слов'янських мов, багато уваги присвячує висвітленню питання про явища історичного ладу і приходить до висновку про первинність емотивної функції зменшених

слов'янських утворень. Він вказує на те, що в ході розвитку мови емоційне значення аналізованих суфіксів випереджає логічне значення зменшеності. А.Польцин та Ф.Вреде вважали, що німецькі іменники за своїм походженням є пестливими, а не зменшеними, аргументуючи це тим, що для денотації об'єктивної зменшеності не вистачало лише одного зменшеного найменування, а необхідно було використовувати додатковий епітет зі значенням зменшеності.

На наш погляд, категорія зменшеності історично передує категорії суб'єктивної оцінки. Кожна з цих категорій може існувати в мові як самостійне явище з властивими лише їй формальними виразниками. Однак, для вираження обох категорій використовуються переважно спільні словотвірні засоби – зменшено-емоційні суфікси, лексеми, синтаксичні конструкції та певні контекстуальні засоби; дуже часто лише в контексті можна дефінувати функцію демінутива. Це свідчить про спільність, щільне переплетення та генетичний зв'язок обох категорій.

Отже, терміном „демінутив” кваліфікуються зменшені похідні слова, змістова структура яких репрезентує, як зазначає А.І.Макарова, „своєрідний семантичний синтез, що інтегрує одночасно значення розмірної ознаки об'єктивно існуючих предметів та емоційно-оцінного відношення до них з боку мовця” [9, с. 24]. Але демінутивність не вичерпується вираженням лише зменшеної та суб'єктивної оцінки, вона значно ширша: „охоплює ще й поняття про зменшену, знижену якість предметів, істот чи явищ ... Як реальна зменшеність тлумачиться й неповнота вияву ознаки предмета чи явища” [7, с. 117].

Для правильного визначення приналежності слова до одного з трьох основних категорійних семантичних значень – „зменшеність”, „емоційність” або „зменшеність-емоційність” – за основу слід взяти критерії:

1) слово належить до категорії „зменшених”, якщо воно пов'язується лише з квантитативністю. Воно може дефінувати розмір, величину, об'єм, ступінь вияву ознаки, якості чи стану: *ямка, горішок, хатка, хутірець, хустинка, аніскілечки, анітрішечки, гіденький, далеченький, слабенько, куценько* (укр. мова); *моторчик, зеркальце, гвоздик, п'ятнышко, ручеек, бульварчик, бодренький, плохенько* (рос. мова); *cushionet, dinkey, worldkin, tiddy, pointlet, lecturette, kitchenette, rootlet, brief, lightly, scarcely* (англ. мова). Суфікс можна замінити лексичним синонімом (*малий, слабкий, невеликий, тендітний; маленький, небольшой, короткий, мелкий; small, little, tiny, short*), який виражає розмір, величину, об'єм чи ступінь ознаки, а емоційність і в першому, і в другому випадках буде відсутньою або майже відсутньою, бо „...значення об'єктивної зменшеності домінує над значенням пестливості, але повністю його не нівелює” [13, с. 132]. Наприкр-

лад, *табличка* – мала *таблица*, *ранка* – мала *рана*, *туманець* – *слабкий туман*; *папочка* – *маленькая папка*, *лесок* – *небольшой лес*, *заборчик* – *невысокий забор*; *booklet* – *a small book*, *hillock* – *a low hill*, *cloudlet* – *a little cloud*.

Категорія об'єктивної зменшеності також інтегрує в собі і підкатегорію недорослості, в межах якої диференціюються опозиції назв істот із значенням віку, які вказують на малих тварин, птахів, комах тощо, що ще не досягли дорослого віку: *голубеня*, *жабеня*, *хлопчєня*, *наймитча*; *шимпанзєнок*, *москвичєнок*, *утєнок*, *пастушонок*; *duckling*, *piglet*, *kid*, *frogling*, *chap*. Отже, словотвірна підкатегорія недорослості ґрунтується „на значенні супровідного предиката, співвідносного з прикметниками *малий*, *молодий*, *недорослий*” [13, с. 145];

2) слово виражає оцінне значення, якщо воно вказує на відношення мовця до предмета, істоти чи реалії лише у квалітативному вимірі і не викликає ніякого уявлення про розмір, об'єм або ступінь ознаки предмета, явища чи істоти. Воно може виражати позитивну чи негативну суб'єктивну оцінку: *матуся*, *бідонька*, *масельце*, *п'яничка*, *брехунець*, *поетик*, *світлесенький*, *рябєсєнький*, *зграбєнько*, *істєньки*, *спатєчки*, *обойко*; *тєтушка*, *ночєнька*, *щєц*, *зятєк*, *новєнький*, *кучєрявєнький*, *лєгєнький*, *спатки*; *daddy*, *nanny*, *girleen*, *lovey*, *beauto*, *chappy*, *snobling*, *kinglet*, *lordling*, *wetto*, *dear*, *sweet*;

3) до розряду зменшено-емоційних слів належать слова, які, з одного боку, вказують на розмір предмета, істоти або явища або на ступінь ознаки, а з іншого, це уявлення про розмір виражається крізь призму певних почуттів. На відміну від дериватів із значенням об'єктивної або суб'єктивної оцінки, в цих словах співвідношення між значенням реальної зменшеності предмета і його суб'єктивним сприйняттям більш зрівноважене, тобто жодне з цих значень не домінує над іншим: *голубєчок*, *тиночок*, *бджілочка*, *невістєнька*, *слабєнький*, *обоєчко*, *камінчик*; *окошєчко*, *бухточка*, *сирєтинєчка*, *ошибєчка*, *пилєточка*, *парнишєчка*, *тонєнький*, *острєнький*, *немножєчко*; *bootee*, *girling*, *squirelet*, *tenderling*, *birdling*, *bullkin*, *lassie*, *doggy*.

Отже, діапазон відтінків поля демінутивності української, російської й англійської мов досить широкий – від вказівки на зменшеність розміру, ваги, віку, об'єму, від захоплення, співчуття, пестливості, лагідності до несуттєвості, незначущості, фамільярності, зневаги, іронії, сарказму тощо. Ці та інші відтінки значень виявляються у широкому чи вузькому контексті, який дозволяє, хоч і не завжди до кінця, розмежовувати значення зменшеності та емоційності, що часто дуже переплітаються. Контекстуальна поведінка демінутивів у зіставлюваних мовах допомагає встановити спільні та відмінні особ-

ливості, між іншим, певне логічне співвідношення між функцією демінутива та жанром тексту, в якому він вживається.

Знакова репрезентація категорії демінутивності є досить різноманітною й охоплює кілька рівнів мови. Система засобів вираження демінутивності інтегрує фонетичні, морфологічні, лексичні, синтаксичні та контекстуальні засоби, неоднорідні за своєю структурою, але об'єднані на основі спільного значення демінутивності.

Основними формальними компонентами категорії демінутивності є:

а) система, що об'єднує ряди граматичних форм з однорідним змістом (морфологічна категорія, репрезентована афіксальним способом творення);

б) демінутивні утворення з відсутніми спеціальними граматичними маркерами – лексичні засоби (кореневі слова);

в) демінутивні утворення з неповною / повною граматиалізацією (складні слова, редуплікаційні форми);

г) синтаксичні засоби на рівні словосполучень та синтаксичних моделей;

д) фонетичні й акцентологічні варіанти зменшено-емоційних слів;

е) контекстуальні засоби, що виявляють або інтенсифікують можливість, закладені в семантиці зменшено-емоційних лексем.

Особливістю, що суттєво відрізняє українську, російську мови від англійської, є преференція, яка надається морфологічному способу творення демінутивних одиниць, а саме суфіксальному. На широке використання в українській мові (навіть порівняно з російською) іменників зі зменшеними суфіксами звернув увагу ще М.Г.Чернишевський: „... народна (малоруська) мова багатша, ніж народна великоруська розмаїттям та вживанням зменшених форм” [22, с. 815]. Якщо проградуювати аналізовані мови за фриквентативністю вживання демінутивних форм, то умовно їх можна розмістити так: українська, російська, англійська. Л.П.Дідківська зазначає, що 5 російським іменникам зі зменшеними формантами відповідають 14 українських [4, с. 8]. Українська мова займає перше місце не випадково, бо „демінутивна лексика є поширеною в усіх смислових (і не тільки) частинах мови” [Ткачук 2003, с. 142]. Сучасні дослідники слов'янських мов теж одностайні у ствердженні щодо вирішального чинника українських демінутивних суфіксів у створенні емоційно-експресивного колориту в мові: „Емоційним суфіксам належить вирішальна роль в оформленні емоційного та кваліфікаційного значень великої групи слів у слов'янських мовах, особливо в українській” [16, с. 19]. Зменшено-емоційні суфікси сучасних слов'янських мов репрезентують продуктивну групу у словотвірній системі мови, детермінують відповідну квалітативну її природу. Сам термін „зменшено-емоційний” розтлумачує основну семантичну функцію суфіксів – надавати лек-

семам зменшеного й емоційного значень симультанно або з преференцією однієї з функцій залежно від семантики твірної основи або контексту. Апроксиматично українська мова нараховує 54 іменникових демінутивних суфіксів, російська – 30, англійська налічує 16. Переважна більшість слов'янських демінутивних суфіксів є продуктивними, поліфункціональними, частотними та градуальними. Визначення ступеня ознаки залежить від кількості суфіксів, що створюють демінутивне значення слова: „Чим більше демінутивних суфіксів приєднується до тієї самої основи, тим багатша його сема демінутивності” [17, с. 432]. В українській та російській мовах до основи іменника може приєднуватись від одного до трьох демінутивних суфіксів. Відповідно демінутивність може визначатись трьома ступенями: *дівчина – дівчинка – дівчинонька, хатина – хатинка – хатиночка – хатинонька, дубок – дубочок – дубочечок, мати – матінка – матіночка; гвоздь – гвоздик – гвоздичек, вода – водица – водичка, ложбина – ложбинка – ложбиночка, сестра – сестренка – сестреночка*. В міру приєднання демінутивних суфіксів до основи лексеми значення здрібнілості послаблюється або зовсім зникає, тоді як емоційний відтінок стає домінувальним.

Англійська мова репрезентована невеликою кількістю суфіксів демінутивності, що характеризуються низькою продуктивністю (лише 4 демінутивні суфікси *-y / -ey / -ie / -ee* є продуктивними, інші обмежені у своєму лексичному обсязі лише кількома лексемами) та меншим семантичним діапазоном відтінків, утворених за їхньою участю слів. Основною детермінувальною причиною економного використання демінутивних суфіксів в англійській мові є запізнiла підтримка в розвитку суфіксів демінутивної системи англійської мови: „Більш пізній розвиток суфіксального способу вираження зменшеності сприяло міцному укоріненню в англійській мові інших лексичних засобів, яким властива певна гнучкість для вираження як об'єктивної малості, так і різних відтінків експресії” [10, с. 20]. Для сучасної англійської мови не властива суфіксальна градуальна система: до твірної основи може приєднуватись не більше одного суфікса; виняток складають кілька пестливих утворень з відтінком другого ступеня: *nanny, tummy, daddy* [6, с. 83]. Зменшено-емоційні суфікси англійської мови не відображають навіть усіх можливостей вираження даного категорійного поняття.

Аналitичний лад англійської мови зумовлює широке використання лексико-синтаксичних засобів творення лексичних одиниць. Найбільш продуктивними є безафіксальний спiсiб творення демінутивів, репрезентований кореневими лексемами, та синтаксичний спiсiб на рівні словосполучень. Для оформлення демінутивної лексеми кореневі слова не потребують словотворчих формантів; демі-

нутивне значення пов'язане з лексичним значенням їхніх основ, які поряд з конкретним лексичним значенням денотують значення зменшеності або оцінки. Цей спосіб творення демінутивних одиниць є міжрозрядним й інтегрує окремі групи іменників (*kid, lamb, calf, path, stream*), прикметників (*brief, small, low, slight*), дієслів (*to weak, to slit, to narrow, to cut*), прислівників (*little, a little, less, least, slow*).

Демінутивне значення англійської мови можуть передавати також складні слова, утворені за рахунок приєднання двох основ. Основною за фриквентативними показниками є модель складання двох субстантивних основ: *cry-baby, puppy-dog, herd-boy, lovey-dovey, petty-cake*.

Визначальним засобом творення демінутивних одиниць англійської мови є синтаксичний, репрезентований різними за структурою та об'ємом типами словосполучень, а саме дво- та трискладовими: *tiny table, little flat, young doctor, tiny little kid, small pocket, poor little girl*. Синтаксичному рівню творення демінутивів властива певна градуальність у вираженні демінутивного значення, що досягається поєднанням препозитивного прикметника зі значенням демінутивності та іменника з демінутивним суфіксом: *low hillocks, little hamlets*. Але ці явища значно рідше зустрічаються в англійській мові порівняно з українською або російською мовами, в яких явище семантичного плеоназму є досить поширеним: *маленький синочок, рідненька донечка, старенька матуся, дорогенька бабуся; малюсенькие рученьки, красивенький столик, вкусненький супчик, чистенькая водичка*. Отже, демінутивна синтаксична система слов'янських мов також є важливим структурнотвірним чинником вираження відтінків демінутивності.

Фонетичні й акцентологічні засоби творення емоційності притаманні лише слов'янським мовам. Пестливо-зменшувальні акцентологічні та фонетичні модифікації слів, поєднуючись із жанровою маркованістю, стилістично збагачують українську та російську літературні мови, значно посилюють виразність висловлювання. Акцентологічні варіанти мають народнопісенне походження і віддавна служать українським та російським поетам засобом стилізації під фольклор [21, с. 129]. Наприклад, такі демінутивні форми як *козаченько, дівчинонька, озеречко, зозуленька, пісенька* значно виразніші від форм *козаченько, дівчинонька, озеречко, зозуленька, пісенька*. Функціонально-стилістичні фонетичні варіанти демінутивів з'явилися як результат взаємодії літературної мови з діалектами та говорами: *березонька – берізонька, лебедонька – лебідонька, суботонька – субіточка*.

Отже, категорійне поняття демінутивності існує у мовах різних структур, бо поділу предметів на мале та велике притаманна універсальність: „поняття *малий, маленький* існують в усіх мовах” [20, с. 20]. У зв'язку з цим категорія демінутивності є універсальною, закономірною

з кореспондувальними та притаманними лише певній мові структурними та функціональними диференційними ознаками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксаков 1980: Аксаков К.С. Сочинения филологические: В 2-х ч. – М.: Наука, 1980. – Ч.1. – С. 99.
2. Быбина 1978: Быбина З.И. Категория деминутивности в современном немецком языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Челябинск, 1978, – 20 с.
3. Востоков 1874: Востоков О.Х. Русская грамматика. – СПб., 1874. – С. 19.
4. Дідківська 1976: Дідківська Л.П. Про функціонування демінутивів. – Мовознавство. – 1976. – №5. – С. 8.
5. Есперсен 2002: Есперсен О. Философия грамматики / Пер. с англ. В.В. Парсека. – 2-е изд., стереотип. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 403 с.
6. Корунець 1981: Корунець Л.І. Категорія демінутивності в англійській та українській мовах // Мовознавство. – 1981. – №4. – С. 81 – 85.
7. Кравченко, Городенська 1981: Кравченко М.В., Городенська К.Г. Слововірна структура слова. – К.: Наукова думка, 1981. – 198 с.
8. Ломоносов 1952: Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. Т.7. – М.: Изд. АН СССР, 1952. – 504 с.
9. Макарова 1970: Макарова А.И. Именная деминутивная система молдавского языка (деривация): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Кишинев, 1970. – 27 с.
10. Макарчев 1973: Макарчев Б.В. Словообразовательная структура и семантико-функциональные особенности деминутивных образований в английском и немецком языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1973. – С. 20.
11. Мандельштам 1903: Мандельштам И.Э. Об уменьшительных аффиксах русского языка со стороны их значения / К истории поэтического стиля // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб. – 1903. – №7. – С. 34 – 59.
12. Матвієв 1974: Матвієв І.Г. Іменник // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 32 – 139.
13. Олексенко 2005: Олексенко В.П. Слововірні категорії іменника: Монографія. – Херсон: Айлант, 2005.
14. Осовецкий 1957: Осовецкий И.А. Стилистические функции некоторых суффиксов имен существительных в русской народной лирической песне // Труды ин-та языкознания АН СССР. – 1957. – Т.7. – С. 466 – 504.

15. Павский 1850: Павский А.М. Филологические рассуждения. – Спб., 1850. – 86 с.
16. Сагач 1977: Сагач Г.М. Эмоциональные суффиксы имен существительных современного украинского литературного языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1977. – 27 с.
17. Сальникова 2003: Сальникова О.О. Функціонально-семантичне поле здрібнілості в українській мові // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 11. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – Ч.ІІ. – С. 429 – 433.
18. Спиркин 1957: Спиркин А.Г. Происхождение языка и его роль в формировании мышления // Мышление и язык. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1957. – С. 55 – 56.
19. Ткачук 2003: Ткачук В. Категорія суб'єктивної модальності. – Тернопіль: „Підручники і посібники”, 2003.
20. Успенский 1969: Успенский Б.А. Некоторые гипотетические универсалии из области грамматики // Языковые универсалии и лингвистическая типология. – М.: Наука, 1969. – С. 5 – 20.
21. Чабаненко 1984: Чабаненко В.А. Основи мовної експресії. – К., 1984.
22. Чернышевский 1949: Чернышевский Н.Г. О словопроизводстве в русском языке // Полное собрание сочинений. – М., 1949. – Т.ІІ. – С. 815 – 816.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню специфіки функціонально-семантичних та структурних особливостей демінутивних одиниць у польовому вимірі на матеріалі одно- та різноструктурних мов. У ній простежується структура категорійної семантики демінутивності, аналізуються структурнотвірні чинники ФСП демінутивності на різних рівнях мови в слов'янських та германських мовах.

SUMMARY

Structural-semantic peculiarities of the category of diminutiveness.

In the article the specific character of functional-semantic and structural peculiarities of diminutives in terms and concepts of field researches based on cognate and non-cognate languages is analysed. The structure of categorical semantics of diminutiveness and the regular means of its expression is observed.

УДК 81'366

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ КОМПАРАТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

На сучасному етапі розвитку лінгвістики спостерігається зростання інтересу до функціонально-семантичних полів (ФСП) як структур, що пронизують усі мовні яруси, нівелюючи мовнорівневі обмеження (О.В. Бондарко, Г.О. Зологова, П.О. Редін, Н.А. Слюсарєва, В.М. Ткачук та ін.). На сьогодні запропоновано опис ФСП темпоральності, модальності, аспектуальності та ін. Поза увагою лінгвістів поки що залишається цікаве, на нашу думку, в плані репрезентації та особливості структури ФСП компаративності. Необхідність детального вивчення даного поля зумовлює **актуальність** нашого дослідження.

Мета статті – простежити специфіку структури ФСП компаративності, його центр, периферію, тип тощо. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) визначення поняття функціонально-семантичне поле (ФСП); 2) встановлення співвідношення між поняттями „порівняння” і „компаративність”; 3) окреслення структури ФСП компаративності (ядра та периферії); 4) виявлення типу ФСП компаративності.

Термін „поле” лінгвісти запозичили у фізиків, оскільки вперше про поле заговорили у фізиці, потім цей термін почали використовувати в психології, біології, пізніше – в соціології. В лінгвістиці термін „поле” було теоретично осмислено Й.Триром і Г.Іпсеном. За Й.Триром, поле – це сукупність слів спільної семантики. Заслугою мовознавця є те, що він розмежував поняття „лексичне” поле і „поятєве” поле. Поле як різнорівневе явище описували Б.Брюно й О.Сперсен та ін.

Смислову основу поняття поля становлять такі концепти, як структурне об'єднання, група. У сучасному мовознавстві існують такі дефініції поля: „Функціонально-семантичне поле – це система різнорівневих засобів певної мови (морфологічних, синтаксичних, словотвірних, лексичних, а також комбінованих – лексико-синтаксичних і т. п.), що взаємодіють на основі спільності їх функцій, які базуються на якійсь певній семантичній категорії” [2, с.566-567]. Або: „Функціонально-семантичне поле (ФСП) – це єдність, яка формується з граматичних (морфологічних і синтаксичних) засобів мови разом з взаємодіючими з ними лексичними, лексико-граматичними, словотвірними елементами, що відносяться до тієї ж семантичної сфери

(темпоральності, локативності і т. п.). ФСП – це поняття, що відображає мовний зміст і мовне вираження в їх єдності, що відноситься до побудови цієї мови” [3, с.487]. „ФСП – це система різнорівневих засобів даної мови (морфологічних, синтаксичних, словотвірних, а також комбінованих – лексико-синтаксичних і т. п.), поєднаних спільністю та взаємодією їхніх семантичних функцій” [4, с.21]. Такі визначення відображають онемасіологічний підхід, але водночас існує й протилежна тенденція щодо розбудови поняття поля: „Сукупність взаємодіючих засобів утворює систему – граматико-лексичне поле” [11, с.65]. В.Ткачук [2003, с.40] характеризує дані визначення поля як неповні, такі, що „не дозволяють повністю використати гносеологічний потенціал цього терміна”, і пропонує доповнити визначення ФСП врахуванням фонетичного і текстового чинників мовленнєвої діяльності. Лінгвіст зазначає, що „фонетичні особливості висловлення беруть активну участь у формуванні значення речення і справляють часто вирішальний вплив на остаточне його значення”, також важливо враховувати контекстуальні взаємовпливи, взаємозв'язки семантичних частин тексту, оскільки вже у мінімальному контексті спостерігається ряд важливих і цікавих моментів найповнішої реалізації образного потенціалу слова, яка виникає у поєднанні слів певного семантичного наповнення.

Поняття ФСП розвинулося з поняття семантичного та лексичного полів. В.М.Ткачук подає формулу ФСП у вигляді певної сукупності (M): $M = \{m_1 \rightarrow f_1, f_2, \dots; m_2 \rightarrow f_1, f_2, \dots; m_3 \rightarrow f_1, f_2, \dots\}$, де $m_1, m_2, m_3 \dots$ є якісь семи, а f_1, f_2, \dots – відповідно форми їхнього вираження. Отже, ФСП – це семантичне поле, поєднане із засобами формального вираження його значень. Опис конкретного ФСП включає в себе деталізацію $m_1, m_2, m_3 \dots$ і їх відповідників – f_1, f_2, \dots . Таке визначення ФСП збігається з позицією А.П.Загнітка: «виділення ФСП ґрунтується на співвідношенні понятійного змісту і його формальної репрезентації» [5, с.47].

Структура будь-якого ФСП досить складна. Основу ФСП формує семантичне поняття чи категорія, яку ще називають домінантою. Формальний компонент поля складається з різнорівневих мовних репрезентантів семантики поля – конститuentів. Зміст ФСП формується певною граматичною категорією або формою якоїсь граматичної категорії, також це може бути певна синтаксична конструкція тощо. Граматична категорія чи форма граматичної категорії, чи синтаксична конструкція, що лежать в основі ФСП, є тим семантичним інваріантом, що об'єднує різнорівневі мовні засоби та зумовлює їхню взаємодію. У випадку, коли домінанта поля сприяє його членуванню на кілька груп споріднених значень (підполя), то поле називається макрополем.

З-поміж формальних засобів вираження ФСП можуть виділятися центр (ядро) та периферія, що визначаються на основі частотності вживання, можливості вираження кількох категорійних значень, стосовно виконання первинних (парадигматичних) і вторинних функцій, виділяються також зони перетину з іншими полями, так звані дифузні зони [1, с.65]. ФСП може включати до своєї структури велику кількість компонентів, виступаючи в чомусь тотожним загальнолюдській універсалії. Розгляд граматичних явищ з використанням ФСП досить продуктивний, оскільки краще узгоджується з теоріями знака і дозволяє, досліджуючи граматичне поняття чи структуру, орієнтуватися на значення і на конкретну форму знака, що спрямовує дослідження в напрямку конкретики й практики.

Розгляд компаративності з використанням терміна ФСП передбачає всеохопний розгляд мовної системи. Повне визначення компаративності як ФСП повинно включати в себе семантичну і формальну частини. Функціонально-семантичний опис потребує аналізу будови досліджуваних об'єктів із формулюванням їхнього функціонування у процесах номінації та комунікації.

Дослідження ФСП компаративності необхідно розпочати з визначення змісту самого поняття „компаративність”. У сучасному мовознавстві спостерігаємо паралельне вживання термінів компаративність і порівняння. Чи тотожні ці поняття? Для відповіді на це питання необхідно чітко окреслити зміст понять „порівняння” і „компаративність”, визначити їхнє співвідношення з метою розмежування або визнання тотожності.

Порівняння – це один із засобів пізнання світу: „Самий процес пізнання є процес порівняння” [8, с.255], це акт думки, який полягає в „зіставленні об'єктів з метою встановлення їх відношень” [2, с.353], найважливішими з яких є відношення „тотожності (рівності) й відмінності” [2, с.353]. Здатність людського мислення зіставляти, порівнювати явища об'єктивної дійсності знаходить реалізацію у мові. Отже, порівняння, з одного боку – засіб пізнання світу, „зіставлення об'єктів з метою виявлення рис схожості або рис відмінності між ними (чи того й іншого разом), це відношення рівності / нерівності.” [9, с.455], з іншого – його результат, оформлений у вигляді компонентів тексту. Відповідно, з погляду лінгвістики, порівняння – це, насамперед, мовний знак чи мовна конструкція, що реалізує пізнавальний акт, тобто утворення, основу змісту якого становить порівняльна семантика.

Важлива роль порівнянь у мисленні людини, її пізнавальній діяльності зумовила їх активне використання в мові. Водночас, на тлі різноманітних мовних явищ порівняння виділяється не тільки широким застосуванням, а й різноманітністю структури, граматичних значень,

специфікою реалізації понятійного змісту. Для вираження порівняльного змісту мовець може скористатися такими мовними засобами:

орудним відмінком іменника (чи займенника) у порівняльному значенні: *А серденько соловейком щебече та плаче* (Т.Шевченко);

прислівником із префіксом *по-*, наприклад: *Він по-котячи при-мружив очі і щілинами їх гостро глянув на Тимофія* (М.Стельмах);

прикметниками, прислівниками із суфіксами *-уват-* (*-юват-*), *-аст*, (*-яст-*), *-ист-*, пор.: *Федір Гнідаш запалив цигарку і, посмоктавши п'явчастими губами, поспитав для годиться...* (М.Стельмах);

прикметниками із суфіксальними морфемами *-видний*, *-подібний*: *...м'якшає ямка на вареникоподібному підборідді...* (М.Стельмах);

синсемантичним словом на зразок: *схожий, подібний, здаватися, скидатися* тощо: *Листку подібний над землею, що вітер з дерева зрива, хто мову матері своєї, як син невдячний забува* (В.Сосюра);

конструкції, порівняльна семантика яких реалізується за допомогою слів *як, мов, немов, наче, неначе, ніби, нібито, ніж* і под., пор.: *Тридіять сьомий – неначе жарт, як кавалок у горлі* (В.Стус); *Спливо життяя, як листа за водою* (Л.Костенко);

конструкції з **компаративом** (формою вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників), наприклад: *Чорніше чорної землі блукають люди* (Т.Шевченко), *Новітні українські поети більші локальні, ніж Гомер, Вергілій, Шекспір...?* (О.Ольжич).

Отже, порівняння сприяє встановленню певних семантичних зв'язків між порівнюваними предметами. При цьому суб'єкт і об'єкт порівняння в реальній дійсності виступають як абсолютно різні поняття, зв'язок між якими виникає тільки у свідомості людини. Констатуючи подібність порівнюваних предметів на основі спільної ознаки, мовець не ототожнює їх. Суб'єкт і об'єкт мисляться як автономні реалії, відповідно порівняльна конструкція є чітко структурованою й будується за загальною схемою „**S як O**”, де **S** і **O** – суб'єкт і об'єкт порівняння, **як** – будь-який показник порівняльних відношень.

Одним із засобів реалізації порівняння виступають конструкції з компаративом. Компаратив – це вищий ступінь порівняння прикметника або прислівника, який репрезентує „кількісну визначеність якості” або „ступінь інтенсивності якості” [11, с.48–49]. У лінгвістичній літературі [6, с.8] так окреслюється семантика компаративів:

1) вказують на ознаку, що може бути виражена в одному предметі у більшій мірі, ніж в іншому: *І ці слова страшніш од грому здалися друзям лісовим* (О. Олесь);

2) вказують на ознаку, що в одному і тому ж предметі у даний період виявляється у більшій мірі порівняно з іншим періодом, на-

приклад: *І ти стоїш тепер переді мною, стократ молодший, ніж колись стояв* (М. Рильський);

3) вказують на більшу міру ознаки без порівняння з іншим предметом, на зразок: *Холодна осінь лист зриває, щоб м'якше падалось снігам* (О. Олесь);

4) вищий ступінь вказує на ознаку, що виражається більшою мірою порівняно не з одним предметом, а з певною їх сукупністю. Значення таких форм вищого ступеня стає не стільки порівняльним, скільки видільним: *Співучий собор! – так про нього Баглай хотів би сказати, про гармонійну сув'язь отих його бань, вищих і нижчих, застиглих у німому вічному танці...* (О. Гончар);

5) вищий ступінь вказує на ознаку, що переважає над сукупністю, яка окреслюється як невизначено велика або всеосяжна. В такому разі вищий ступінь зливається з найвищим в абсолютному значенні, наприклад: *Немає вищого закону, брати мої, і дужчої сили за силу любові* (В. Винниченко).

Компаратив – грама категорії ступенів порівняння прикметників і прислівників. О.Бондарко [4, с.61] обґрунтовує концепцію, згідно з якою категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників виступає центром функціонально-семантичного поля компаративності. Категорія ступенів порівняння формується двома грамама: компаративом і суперлативом. На наш погляд, саме компаратив виступає ядром функціонально-семантичного поля компаративності. Можемо зробити припущення, що, якщо компаратив є ядром ФСП компаративності і водночас постає одним із засобів реалізації порівняння, то ФСП компаративності є підполем ФСП порівняння або ФСП порівняння виступає макрополем щодо ФСП компаративності, що зазначено в О.В.Бондарка: „Поле компаративності може бути включене до числа єдностей, що охоплюються широкими сферами кількості і якості” [4, с.61].

Компаративність визначають як одну „з універсальних мовних категорій, присутніх у будь-якій мові, а також як пізнавальну категорію людської свідомості загалом” [7, с.177]. Отже, компаративність, як і порівняння, виступає як процес пізнання, акт думки, який полягає у зіставленні об'єктів і встановленні відношень між ними. Тільки у випадку з компаративністю це обов'язково будуть відношення „відмінності”, „нерівності”, тоді як при порівнянні – „тотожності (рівності) й відмінності” [2, с.353].

Компаративність трактується нами як ФСП, що формується різними засобами (морфологічними, синтаксичними, лексичними, фразеологічними, фонетичними), які об'єднані функцією вираження „кількості якості”. Критерій визначення ядра – семантичний. Семантичною домінантою ФСП компаративності, що реалізує змістову спе-

цифіку цього поля є „кількісна визначеність якості” або „ступінь інтенсивності якості” [11, с.48–49]. Отже, базовим виявом семантики компаративності, на наш погляд, виступає вищий ступінь порівняння прикметників і прислівників. Формальним вираженням вищого ступеня порівняння постають синтетичні форми, в яких значення компаративності виражене максимально за допомогою суфіксів *-ш-*, *-иш-* і самого лексичного значення. Центральним компонентом ФСП компаративності є висхідний або спадний ступінь вияву ознаки, що відповідає формулі: *x краще, ніж у* або *x краще, ніж x1, x2, x3, ... xp*, або *x краще, ніж у1, у2, у3, ... уn та x гірше, ніж у* або *x гірше, ніж x1, x2, x3, ... xp* або *x гірше, ніж у1, у2, у3, ... уn*.

Отже, ядро ФСП компаративності – компаратив (його синтетичні форми). В центрі поля спостерігаємо синтетичні форми суперлатива. Напівпериферію та периферію ФСП компаративності формують такі одиниці різних мовних рівнів:

1. Аналітичні форми компаратива і суперлатива, наприклад, *більш/менш ширий, найбільш/найменш складний* та ін.

2. Поле компаративності, як підтверджують дослідження, спирається, окрім вищого ступеня порівняння, на іменники та прикметники, які містять порівняльне значення в самому слові, не репрезентуючи його формально. Наприклад, іменник *розумаха* словник тлумачить так: „той, хто вважає себе розумнішим за інших”; іменник *лідер* – „той, хто посідає провідне місце серед інших, подібних”, слово *велетень* – „людина, що вирізняється з-поміж інших дуже великим ростом” або „предмет або істота, що своїми розмірами значно переважає інші подібні предмети, істоти”, субстантив *красень* – „той, хто вирізняється своєю красою”; прикметник *великий* – який переважає своїми розмірами інші подібні предмети, слово *високий* – який має висоту більшу від звичайної, прикметник *малий* – меншого, ніж треба розміру. Семантику описаних іменників і прикметників можна розкрити через формули: *x краще, ніж у* або *x краще, ніж x1, x2, x3, ... xp*, або *x краще, ніж у1, у2, у3, ... уn та x гірше, ніж у* або *x гірше, ніж x1, x2, x3, ... xp* або *x гірше, ніж у1, у2, у3, ... уn*. Так, *красень*, вродливіший за інших, теж вродливих, але не в такій мірі чи кількості, тобто *x краще, ніж x1, x2, x3, ... xp*. Наприклад: ... в статіці Мілена сильно програвала: *голос, міміка, ряхтіння живою срібла* – оце була її стихія, а ні в якому разі не заляклий „патрет”, і *лапчик волів милуватися нею живою* – втім, він і „патретами” теж милувався, і взагалі вважав Мілену **красунею**, що було, звичайно перебільшенням... (О. Забужко). Отже, Мілену вважають красунею, тобто кращою за інших: *x краще, ніж x1, x2, x3, ... xp*.

3. Периферійними компонентами цього поля виступають прислівники типу *багато, трохи, мало*, в яких можна виділити семан-

тичний елемент компаративності. Загалом, вони є спеціальними виразниками абстрактних компаративних відношень.

4. Певну своєрідність у відтворенні актуального концепту мають дієслова типу *подорослішати, подрібнішати, міцнішати, зм'якшувати, бліднішати*, що за семантичними та функціональними ознаками також можна зарахувати до ФСП компаративності. Крім компаративної семантики: *подорослішати – стати дорослішим, подрібнішати – стати дрібнішим, міцнішати – робитися, ставати міцнішим* тощо, зазначені дієслова характеризуються наявністю компаративних суфіксів *-ш-, -иш-*. У мовленні ця група дієслів вживається для позначення „кількісного визначення якості”. Так, речення *Сашико подорослішав* дорівнює реченню *Сашико став дорослішим (подорослішав = став дорослішим)*. Отже, простежуємо формулу *x краще, ніж x1*, пор. „компаратив вказує на ознаку, що в одному і тому ж предметі у цей період виявляється у більшій мірі порівняно з іншим періодом” [6, с.8].

5. Прикметники збільшеної та зменшеної кількості ознаки належать до словотворчих засобів вираження компаративності: *широчений, холоднючий, архіважливий, превеликий, суперчистий, блуватий, жовтавий* тощо.

6. Сполучення прикметників і прислівників з прислівниками типу *дуже, надзвичайно, невимовно*. Ці лексичні елементи виступають активним засобом, за допомогою якого виражається компаративна семантика. Окремо взятий прикметник *товстий* чи прислівник *весело* звичайно не є достатньо сильним для того, щоб виразити компаративну семантику. Для виявлення цієї семантики прикметник/прислівник потребує підтримки: *дуже товстий, надзвичайно весело, невимовно прекрасний*.

7. Сполучення слів *набагато, ще, трохи* з формами вищого ступеня порівняння: *набагато вищий, трохи тихіше, ще краще*. У таких сполученнях маємо підсилення компаративної семантики за рахунок слів *набагато, ще, трохи*.

8 На периферії ФСП компаративності знаходяться фразеологічні одиниці типу *зробити з мухи слона, на космічній швидкості, по самі вуха, як кіт наплакав* тощо. Так, фразеологізм *на космічній швидкості* за значенням дорівнює лексемі *швидко*; цю лексему словник, у свою чергу, тлумачить як *дуже швидко, швидше, ніж звичайно*. Значить, і фразеологізм *на космічній швидкості* характеризується компаративною семантикою: *на космічній швидкості – швидше, ніж звичайно*.

9. Компаративність, як свідчить дослідження, може бути виражена й фонетичними засобами – подовженням звуків: *Він такий здорове-е-енний! Здоровенний* – це, як відомо, більший, ніж звичайний.

Тут наявний словотвірний засіб вираження компаративності. До того ж подовження голосного [e] також сприяє підсиленню компаративної семантики цього слова.

10. Синтаксичний рівень ФСП компаративності репрезентований складнопідрядними реченнями з підрядними компаративними: *Бач, спів, музика і слово – мій зарібок, та хист мій я таки ціную вище, ніж ті гроші, що приходять з нього.* (Леся Українка).

Отже, ми розглянули різні мовні засоби вираження функціонально-семантичного поля компаративності, проаналізували певні наукові концепції щодо цього поняття. Ґрунтовний аналіз функціонально-семантичного поля вимагає глибінніших і ємніших розмірів, оскільки в сучасній українській літературній мові наявні не тільки експліцитні, а й імпліцитні вияви компаративної семантики. Дослідження їхньої корелятивності/некорелятивності відображає особливості національно-мовної категоризації, ступінь асоціативного поєднання рівнорядних або нерівнорядних явищ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беличова Е.Ю. О теории функциональной грамматики // Вопросы языкознания. – 1990. – С.65 – 70
2. Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1998. – С.566-567
3. Бондарко А.В. Основы построения функциональной грамматики // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – 1981. – №3. – С.487 – 499
4. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л.: Наука, 1984. – 136 с.
5. Загнітка А.П. Основи функціональної морфології української мови – К.: Вища шк., 1991.– 77 с.
6. Карпенко Ю.О. Ступені порівняння прикметників в українській мові // Українська мова в школі. – 1960. – №1. – С.7–13
7. Метафора в языке и тексте / Под. ред. В.Н.Телии. – М.: Наука, 1988. – 177с.
8. Потебня О.О. Эстетика і поетика слова. – К., 1985. – 255 с.
9. Ткачук В.М. Категорія суб'єктивної модальності. / Наук. ред., передмова Загнітка А.П. – Тернопіль: Підручники й посібники, 2003. – 240 с.
10. Философский словарь / Под ред. И.Т.Фролова. – М.: Политиздат, 1986. – С.455
11. Функціонально-комунікативні вияви граматичних одиниць: Зб. наук. пр. – К.: ІЗМН, 1997. – С.48–49
12. Щур Г.С. Теории поля в лингвистике. – Л.: Наука, 1974. – 256 с.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено теоретичне осмислення поняття функціонально-семантичне поле (ФСП), проаналізовано різні погляди й підходи щодо визначення цього поняття, розкрито структурно-граматичні і семантико-парадигматичні особливості ФСП компаративності, простежено його ядерну та периферійну площини.

SUMMARY

The theoretical meaning of functional-semantic field (FSF) is performed in this article, different points of view about definition of this notion are analyzed, structural-grammatical and semantic-paradigmatic peculiarities of FSF of comparing, its nucleus and periphery are investigated.

*О.В. Крысало
(Луганск)*

УДК 811.111'42+811.161.1'42

ИНДИВИДУАЛЬНАЯ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ПОНЯТИЯ В СЛОВЕСНОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТВОРЧЕСТВЕ (КОНЦЕПТ «ЖЕЛАНИЕ» У ТЕННЕССИ УИЛЬЯМСА)

Активно функционирующий в современной гуманитарной науке термин «концепт» отчетливо неоднозначен; он используется филологами, литературоведами, языковедами и представителями иных научных областей, причем различные подходы к истолкованию концепта существуют и внутри перечисленных сфер.

В современной лингвистике понятие «концепт» используется чаще всего наряду с такими, как «картина мира», «дискурс» и подобными, «для репрезентации личностных интенций – мировоззренческих, интеллектуальных, эмоциональных и иных, – воплощаемых в разного рода речевых произведениях (текстах)» [3]. В области языкознания в настоящее время термин «концепт» активнее всего употребляется в когнитивной лингвистике, психолингвистических исследованиях и в лингвокультурологии, в соответствии с чем в перечисленных областях лингвистики и сформировались несколько отличные (но при этом по ряду признаков, безусловно, пересекающиеся) подходы к осмыслению данной научной категории. В предлагаемой публикации основополагающим принципом при обобщении

нии результатов проведенных наблюдений является их лингвокультурологическая интерпретация.

В современной отечественной науке к наиболее известным лингвокультурологическим школам принадлежит школа, возглавляемая Ю.С. Степановым. Этот исследователь определяет концепт как «культурно-ментально-языковое» образование, «пучок представлений, понятий, знаний, ассоциаций, переживаний, который сопровождает слово» [10, с.43], своего рода «сгусток культуры в сознании человека, то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И с другой стороны, концепт – это то, посредством чего человек – рядовой, обычный человек, не «творец культурных ценностей» – входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее» [10, с.43].

Концепт существует в определенной «идеосфере», обусловленной кругом ассоциаций каждого отдельного человека, и возникает в индивидуальном сознании не только как намек на возможные значения, но и как отклик на предшествующий языковой опыт человека в целом – художественно-словесный, научный, социальный, исторический. «Концепт не только «подменяет», облегчая общение, значение слова, но и расширяет это значение, оставляя возможности для домысливания, дофантазирования, создания эмоциональной ауры слова. При этом концепт как бы находится между богатыми возможностями, возникающими на основе его «заместительной функции», и ограничениями, определяемыми контекстом его применения [13, стб. 393]. Потенции, открываемые в словарном запасе как отдельного человека, так и языка в целом, Д.С. Лихачев назвал *концептосферами*, заметив при этом, что концептосфера национального языка (как и индивидуального) тем богаче, чем богаче вся культура нации (человека). Каждый концепт может быть по-разному расшифрован в зависимости от конкретного культурно-исторического контекста и индивидуальности концептоносителя [5].

Процесс структуриации сознания, в результате которого возникают концепты, отечественными лингвистами называется, вслед за зарубежными когнитивистами, *концептуализацией*. «КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ... – понятийная классификация... – один из важнейших процессов познавательной деятельности человека, заключающийся в осмыслении поступающей к нему информации и приводящей к образованию концептов, концептуальных структур и всей концептуальной системы в мозгу (психике) человека» [4, с.93]. В.Маслова под концептуализацией понимает процесс, при котором «язык по-своему членит мир» и «отражает определенный способ восприятия и организации мира» [6, с.64-65].

Источником для лингвокультурологического постижения концепта являются прежде всего культурно значимые тексты («тексты куль-

туры»), в число которых входят **прецедентные тексты**; **художественные дефиниции** (одной из таких дефиниций является, к примеру, известная фраза *Мир – театр, и люди в нем актеры*); **концепции, выработанные в том или ином произведении духовной культуры** (например, концепция войны в творчестве Льва Толстого), и др. «Осмысление сути индивидуально-авторских концепций, в свою очередь, теснейшим образом связано с установлением параметров идиостиля автора, в творчестве которого та или иная концепция воплощена, и, соответственно, с выявлением индивидуальных смыслов, отличающих авторское представление о чем-либо от уже сформировавшегося в коллективном языковом сознании (на определенный культурно-исторический момент) стереотипного понимания этого же явления» [3].

В литературном наследии американского драматурга, прозаика и поэта середины XX века Теннесси Уильямса, на наш взгляд, представлена особая концепция такого понятия, как «желание». Исследование произведений Уильямса и анализ содержания, вкладываемого в данный концепт автором, дает, как представляется, основание утверждать, что в творчестве Уильямса мы наблюдаем достаточно выраженный процесс индивидуально-авторской концептуализации понятия. Это очевидно даже при поверхностном взгляде на названия произведений Уильямса – одна из самых известных его пьес носит название ‘A Streetcar Named Desire’ («Трамвай «Желание»»), рассказ из сборника «Однорукий и другие рассказы» назван ‘Desire and the Black Masseur’ («Желание и чернокожий массажист» или «Мечта и черный массажист»).

Основой для авторского (индивидуально-стилистического) осмысления концепта в художественном тексте является концептуальное содержание базового понятия, сформированное в том или ином языке. Поскольку основной задачей нашего исследования является анализ оригинального – англоязычного – текста пьесы Теннесси Уильямса “A Streetcar Named Desire” в соотношении с его переводными (русскоязычными) вариантами под названием «Трамвай «Желание»», целесообразно остановиться на определении того, какое место данное понятие занимает в литературных системах неблизкородственных языков.

По нашим наблюдениям, в освоении понятия «желание» (не смотря на его довольно четко выраженную универсальность) английским и русским языками обнаруживается определенное несходство, что подтверждают данные толковых и других типов лингвистических словарей.

Толковые словари английского языка, закрепившие литературные нормы конца XX столетия по этому поводу свидетельствуют следующее:

«Словарь современного английского языка» (Longman Dictionary of Contemporary English) дает следующее толкование понятия «желание»:

Desire n 1. [C; U (for)] a strong hope or wish: *The two leaders spoke of their desire for improved relations* 2. [C; U (for)] a strong wish for sexual relations with 3. [C usu. sing] something or someone that is desired: *What is your greatest desire?* [8, с.277].

“New Webster’s Dictionary and Thesaurus of the English Language” толкует: “**Desire** n. Yearning, longing || strong sexual attraction || wish, request, *this was done at his desire*|| (*rhet.*) the thing desired” [14, с.259].

В толковых словарях русского языка наблюдаем следующую картину:

В «Большом толковом словаре русского языка» находим следующее толкование:

«**Желание**, желанье, -я. 1. Внутреннее стремление к осуществлению чего-л., к обладанию чем-л. *Заветное желание. Горячее, неудержимое желание.* 2. Чья-л. просьба, пожелание, воля. *По желанию жены выехал рано утром.* 3. Любовное влечение, страсть, вожделение. *Огонь желания.*» [1, с.426].

«Словарь современного литературного языка» в 17-ти тт. трактует «**желание**» как 1. Стремление, влечение к осуществлению чего-либо, к обладанию чем-нибудь. *Мне страх как хотелось вытянуть их него какую-нибудь историйку – желание, свойственное всем путешествующим и записывающим людям. Лерм. Бэла.* 2. Чья-либо просьба, воля. *Желание его исполнили и похоронили возле церкви, близ могилы Пульхерии Ивановны. Гог. Старосв.помещ.* 3. Устар.поэт. О любовном влечении. *Влюбленный граф в потемках бродит, Дорогу оцупью находит; Желаньем пламенным томим, Едва дыхание переводит. Пушкин.Гр.Нулин.* [9, с.119].

«Словарь русского языка» С.И. Ожегова, Л.Ю. Шведовой толкует анализируемое понятие следующим образом:

«**Желание** 1. Влечение, стремление к осуществлению чего-н., обладанию чем-л. *Ж. Учиться. Заветное ж. Гореть желанием.* 2. Просьба, пожелание. *Исполни мое последнее ж.*» [7, с.164].

Толковый словарь русского языка под ред. Д. Ушакова дает следующее определение:

«**Желание.** 1. Внутреннее влечение, стремление к осуществлению чего-л., обладанию чем-н. *Иметь ж. Гореть ж. Ж. отомстить не покидало его. Непреодолимое ж. славы. Я исполню ваше ж. При всем ж. Остаться при ж.* 2. Потребность удовлетворить половое влечение, вожделение, страсть (*книжн.*) *Я нравлюсь юной красоте бесстыдным бешенством желаний Пушкин.*» [12, стб.851].

Как видим, наиболее семантически полно данное понятие в словарях XX века представлено в «Большом толковом словаре русского

языка». Иллюстративный же материал более развернуто дан в «Словаре современного литературного языка» в 17-ти тт.

Сопоставительный анализ освоение понятия «желание» (с опорой на зафиксировавшие литературную норму толковые словари) английским и русским языками позволяет сделать вывод о неполном соответствии значения данного понятия в структурах этих языков: в английском языке обязательно присутствует значение сексуального влечения (в привлекаемых словарях это – второе из трех фиксируемых значений), тогда как лишь несколько из проанализированных словарей современного русского языка фиксирует подобное значение в структуре понятия «желание», причем оно встречается со стилистической пометой *устар.поэт. и книжн.*

Концептуальный анализ драматургического произведения представляется более сложным по сравнению с анализом произведений других жанров, что, в первую очередь, связано с преобладанием в драматургическом произведении диалогических структур. Вследствие этого концепты преимущественно находят воплощение в персонажной речи – выявляются в ассоциативно-семантической «переключке» высказываний разных героев и т.д., а также *во взаимодействии* (на более глобальном уровне) речи персонажей с речью автора. Доказательством сказанному служит и анализируемая пьеса Уильямса, где мы наблюдаем довольно обширную панораму способов воплощения концепта «желание» в образе главной героини – Бланш Дюбуа.

Лексическое выражение данного концепта, слово «желание» встречается в тексте пьесы всего 5 раз: 1 раз в сильной позиции текста, в заглавии, и 4 раза в речи персонажей. Точнее, в речи Бланш Дюбуа, главной героини пьесы. Она упоминает трамвай «Желание», на котором приехала в дом сестры Стеллы и ее мужа Стэнли (реальное название трамвая, который ходил в Нью-Орлеане в 40-е годы XX века):

BLANCHE (with faintly hysterical humor):

They told me to take a street-car named Desire, and then transfer to one called Cemeteries and ride six blocks and get off at – Elysian Fields! [15, с.15].

Бланш (в шутовом ее тоне проскальзывает заметная нервозность). *Сказали, сядете сперва в один трамвай – тут его называют «Желание», потом в другой – «Кладбище», проедете шесть кварталов – сойдете на Елисейских полях!* [11, с.9].

Обращение автора к образу трамвая в данном художественном дискурсе, на наш взгляд, не случайно. Это своеобразный символ движения по жизни – от рождения к смерти. И остановка “Cemeteries” («Кладбище»), упомянутая Бланш – тому подтверждение. Смерть в индивидуальном дискурсе Бланш становится структурным компонен-

том концепта «желание». Два не сочетаемых по значению компонента – желание и смерть – сталкиваются в микроконтексте и открывают панорамное видение означенного концепта.

Следующее употребление лексемы «желание» в речи Бланш наблюдается в разговоре со Стеллой (сестры говорят о Стэнли), когда Бланш пытается убедить сестру в том, что у нее нет ничего общего с этим грубым, неотесанным мужланом:

BLANCHE: *What you are talking about is brutal desire – just – Desire – the name of that rattle-trap street-car that bangs through the Quarter, up one old narrow street and down another...* [15, с.70].

Бланш. *Это называется грубой похотью... да, да, именно: «Желание!» – название этого самого дребезжащего трамвая, громящего в вашем квартале с одной тесной улочки на другую...* [11, с.56].

Данное употребление расширяет структуру индивидуального концепта Теннесси Уильямса («желание») за счет включения в него нового компонента – семы физического, сексуального влечения.

Упоминает Бланш трамвай «Желание» и в беседе с Митчем, другом Стэнли, который был для героини последней надеждой на нормальную, спокойную жизнь и помолвку с которым расстроил Стэнли:

MITCH: *I'll walk over to Bourbon and catch an owl-car.*

BLANCHE (laughing grimly): *Is that street-car named Desire still grinding along the tracks at this hour?* [15, с.85].

Бланш. *Как вы доберетесь домой?*

Митч. *До Бурбонов пешком, а там возьму такси.*

Бланш (с невеселым смешком). *А этот трамвай – «Желание» – не довезет?* [11, с.70].

Последнее упоминание желание в тексте пьесы встречается в монологе Бланш, обращенном Митчу, в котором она объясняет причины своего распутного поведения – чувство вины в смерти горячо и искренне любимого мужа, одиночество в противостоянии смертям, постигшим близких людей:

BLANCHE: *Death – I used to sit here and she used to sit over there and death was as close as you are. ... We didn't dare even admit we had ever heard of it!... The opposite is desire* [15, с.120].

Бланш. А что противостоит смерти? Желание, любовь... [11, с.106].

В данном микроконтексте желание и любовь стоят в одном синонимическом ряду, что свидетельствует о том, что в концептосферу «желание» втягивается понятие «любовь».

При восприятии англоязычного варианта текста формируется иная структура концепта, на наш взгляд более сжатая: в концептуальное поле «желания» входят лишь понятия *desire* и *death*, в отличие от русского, включающего такие понятия как любовь, физическое влечение, похоть, смерть.

Основываясь на теории С.Г. Воркачева о трех составляющих лингвокультурного концепта (*понятийной*, отражающей его признаковую и дефиниционную структуру, *образной*, фиксирующей когнитивные метафоры, поддерживающие концепт в языковом сознании, и *значимостной*, определяемой местом, которое занимает имя концепта в лексико-грамматической системе языка) и проведя фрагментарный анализ текста пьесы Теннесси Уильямса мы пришли к выводу о не абсолютно полном тождестве между концептом «желание» в структуре английского языка (коллективном языковом сознании) и системе авторского идиолекта (индивидуально-образном языковом сознании). Существующие между двумя этими категориями отличия можно свести к следующему: в индивидуальном концепте «желание» Теннесси Уильямса несколько расширяется когнитивная составляющая, преимущественно за счет индивидуально-образного осмысления.

ЛИТЕРАТУРА

1. Большой толковый словарь русского языка – СПб., 1998.
2. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филол. науки. – 2001. – №1.
3. Зайцева И.П. Концепт «театр» в индивидуальном мировосприятии Максимилиана Волошина // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии. – Славянск, 2006 (в печати).
4. Краткий словарь когнитивных терминов/ Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. – М., 1996.
5. Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка // Освобождение от догм. История русской литературы: состояние и пути изучения. – Т.1. – М., 1997.
6. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М., 2001.
7. Ожегов С.И., Шведова Л.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1997.
8. Словарь современного английского языка: В 2-х т. – Т.1. М., – 1992 (Longman Dictionary of Contemporary English).
9. Словарь современного русского литературного языка: в 17-ти тт. – Т.4. – М. – Л., 1955.
10. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М., 2001.
11. Теннесси Уильямс. Трамвай «Желание» и другие пьесы. – С-Пб., 1998.
12. Толковый словарь русского языка: в 4 т. – Т.1. /Под ред. проф. Д.Ушакова. – М., 1996.
13. Якушева Г.В. Концепт // Литературная энциклопедия терминов и понятий /Под ред. А.Н. Николюкина. – М., 2001.

14. New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. – Danbury, CT., 1995.
15. Tennessee Williams. A Streetcar Named Desire. – N-Y., 1952.

АНОТАЦІЯ

У статті особлива увага приділяється аналізу процесу індивідуальної авторської концептуалізації у творчості Теннесі Уіл'ямса одного з найважливіших для авторського світосприйняття понять „бажання”. На матеріалі частини контекстів, які включають означене поняття, досліджується співвідношення (як у кількісному, так і у якісному плані) наповнення концепту „бажання” у індивідуально-авторській системі Уіл'ямса та мовної семантики поняття.

SUMMARY

The article includes the analysis of the process of individual author's conceptualization in the works by Tennessee Williams of one of the most important for his mentality concepts "desire". Correlation (quantitative and qualitative) of the meaning of the notion in the individual author's system of Williams and in the language has been examined on the material of some contexts that include this concept.

*Н.В. Дьячок
(Горловка)*

УДК 81.0

ТРИ МЕТОДИКИ АНАЛИЗА КОМПОНЕНТОВ ЭТИМОЛОГО-СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ГНЕЗДА С ВЕРШИНОЙ-ГЛАГОЛОМ «РЕЧИ»

Целью данной статьи является описание методики анализа компонентов этимолого-словообразовательного гнезда с вершиной-глаголом «речи». Этимолого-словообразовательное гнездо (ЭСГ) – это совокупность этимологически однокоренных слов, связанных отношениями ахронической производности. Вершиной гнезда является непроемное с точки зрения ахронии слово, основа которого – производящая для всех слов, составляющих ЭСГ. Все слова, входящие в ЭСГ, образуют этимолого-словообразовательную парадигму; каждый компонент этой парадигмы, в свою очередь, может иметь

свою этимолого-словообразовательную парадигму или, по крайней мере, развернутую на его основании этимолого-словообразовательную цепочку. Таким образом, все элементы ЭСГ, кроме вершины, являются производными (с точки зрения ахронии) словами, а гнездо строится на базе иерархически упорядоченных словообразовательных отношений между производящими и производными словами, обусловленных исторической подвижностью системы.

Специфика построения любого ЭСГ требует использования трех методик анализа: словообразовательного, морфемного и этимологического. Словообразовательный анализ является своеобразным связующим звеном между двумя остальными типами анализа.

Анализ морфемной членимости слова следует начинать с определения значения этого слова в языке, которому оно принадлежит. Затем, констатируя, что определение включает слово, форма которого частично совпадает с формой определяемого слова, следует вести дальнейшее сравнение именно с ним. В результате сравнения будут выделены их идентичные и различающиеся части.

В идентификации морфов традиционно выделяются три последовательных шага. Первый шаг – сугубо формальная идентификация морфов, цель которого – описать формальный инвентарь системы. Предварительно в слово объединяются морфы, имеющие полностью тождественную форму, независимо от их значения. Такие морфы пишутся одинаково (что существенно при изучении орфографии) и нередко обладают общими свойствами: чередуются с одинаковыми морфами, имеют сходство в сочетаемости и т.д. Например: *руч-к(a)*, *опороч-к(a)*.

Второй шаг – формально-функциональная идентификация морфов. Тождество морфем обеспечивается единством в плане означаемого (в плане выражения). Например: *нарѣч-иј(e)* – *нарѣч-ј(e)*.

Третий шаг процедуры морфемного анализа – суперсегментная идентификация морфов: соединение ударения с морфом в некоторых случаях создает новую морфему. Например: *отречь* – *отрук* «отказ», *утрок* «юноша».

Как результат морфемного анализа слов ЭСГ с вершиной-глаголом «*речи*» определяются модели их строения. В наиболее общей форме типы строения слов были исчислены М.В. Пановым. Мы лишь несколько дополнили предложенное исчисление, которое дано в терминах классов структур слов, входящих в гнездо данного типа, следующие: морфем: R – корень, f – формообразующий формант, (f) – формообразующий формант внутри другой морфемы, d – дериватор, (d) – дериватор внутри другой морфемы, d(f) – дериватор формообразовательного характера. Возможные типы:

- 1) Rf: *речи* (**rek-ti*), где *rek-* – R, *-ti* – f;

2)R(d)f: *рок, оброк, порок, рука*, где -рк-, (об)-рк-, (по)-рк-, -рк- – R, -о- в первых трех примерах, -у- в последнем примере – (d), материально невыраженная флексия им. п. мужск. р. ед. числа в первых трех примерах и флексия -а- со значением им. п. женск. р. ед. числа в последнем – f;

3)Rdf: а) собственно Rdf: *рокат, роковой*, где -рок- – R, -от-, -ов- – d, материально невыраженная флексия им. п. мужск. р. ед. числа в первом примере и флексия -ой со значением им. п. мужск. р. ед. числа в последнем – f; б) Rd(f)f: *реченный, рокат*, где -реч-, -рок- – R, -енн-, -ат- – d(f), флексия -ый со значением им. п. мужск. р. ед. числа в первом примере и материально невыраженная флексия им. п. мужск. р. ед. числа во втором – f;

4)dRf: *обречь, поречь, изречь*, где -об-, -по-, -из- – d, -реч- – Rf как результат стяжения праиндоевропейского корня и суффикса;

5)dR(f)ff: *обрѣкать, порѣкать, изрѣкать*, где -об-, -по-, -из- – d, -рк- во всех трех случаях – R, -ѣ- – (f), -а-ть- – ff;

6)ddRff: *позаречить, обезорочить*, где по-за-, о-без- – dd, -реч-, -(об)роч- – R, -и-ть- – ff;

7)Rffd: *оброчиться, порочиться*, где -(об)роч-, -(по)роч- – R, -и-ть- – ff, -ся – d;

8)R(f)f: **renkam*, где *rek-* – R, -n- – (f), -am- – f.

Таким образом, каждый раз усложнение схемы слова отражает деривационный шаг в пределах ЭСГ.

Итак, исследование морфемной структуры слова – это операция, цель которой состоит в определении инвентаря морфем того или иного языка. Для достижения этой цели необходимо решить задачи, состоящие в выявлении и систематизации морфем в языке, в установлении законов их функционирования и соединения, а именно:

1) выделение минимально значимых элементов слова – морфем (*от-р(ѣ)к-а-ти, от-р(и)ц-а-ти*);

2) сведение (или несведение) их в одну морфологическую единицу (морфему) в качестве ее вариантов (алломорфов) (в приведенных выше примерах аллофонами корневой морфемы являются морфы -рк- и -рц-, -ѣ- и -и- не являются аллофонами);

3) описание аранжировки (правил сочетаемости) морфем, то есть установленная эволюцией языка последовательность морфем в пределах слова, сопровождающаяся различными фонетическими и морфологическими изменениями (*р(е)к-у, р(е)ч-ет, р(ь)ц-и*);

4) описание строения (или структуры) морфем как результата различного рода изменений (*р(е)к-у, р(е)ч-ет*, где корни слов являются результатом процесса замещения, а особенности их структуры обусловлены наличием внутренних формантов);

5) их классификация по месту в слове и по функции, иначе – опре-

деление видов морфем (*от-р(е)ч-ет*, где выделены последовательно приставка, корень с исходным гласным элементом, флексия).

При решении этих задач частично бывают затронуты проблемы морфологии.

Словообразовательный анализ определяет отношения между двумя словами, из которых одно может быть истолковано через другое, иначе – отношения между мотивирующими и мотивированным элементами в процессе словообразования, отношения между производящей основой и производным словом. При определении этих отношений ставятся следующие задачи:

1) установление того, является ли анализируемая основа непроизводной или производной (*порочник* – основа производная относительно *порочн-ый*, которая является непроизводной);

2) для производной основы – выявление производящей основы для рассматриваемой производной (см. пример выше);

3) определение характера мотивации (мотивационных отношений) производящей и производной основ (в приведенном выше примере наблюдается единственная непосредственная мотивация, поскольку слово *порочник* непосредственно образовано от слова *порочн-ый*);

4) определение словообразовательного средства и способа, с помощью которого произведено анализируемое слово, посредством операции «вычитания» формантов и значений (*порочник* «*порочный* человек»).

Говоря словами Зд. Оливеруса, «для морфемного анализа характерен путь от слова к морфеме, для словообразовательного анализа – путь от (фундированного) слова к (фундирующему) слову. С точки зрения морфемного подхода, слово состоит из *n* элементов (морфем), причем *n* приобретает разные значения. С точки зрения словообразовательного подхода слово состоит из двух элементов: словообразовательной основы и словообразовательного форманта» [3, с. 12], например, слово *отречение*, с точки зрения морфемного анализа, имеет в своем составе четыре элемента (*от-реч-ени-е*), а с точки зрения словообразования – два (*отречь* – *отреч-ени-е*) – согласно принципу синхронии; *отречь* – *отреч-енн(ый)* – *отречен-и-е* – согласно принципу ахронии).

В пределах ЭСГ при морфемном анализе различаются синхронное, историческое и этимологическое членение. А.И. Кузнецова современный морфемный анализ определяет как «вычленение в слове морфем на основании сравнения слов, бытующих в языке сейчас (хотя и в разных его подсистемах – в литературном языке, в разговорном, в диалектах, в специальных языках)» [2, с. 8]. Например: *рѣчь*, *рѣч-а*, *рѣч-ев-ик* и пр.

Под историческим морфемным анализом понимается «восстановление такого строения основ, которое было в слове до утраты

(иногда сравнительно недавней) производящей основы и которое порою допустимо и в настоящее время, что можно установить, исходя из принципа аналогии, (в этом случае соблюдаются интересы системы в целом в ущерб периферийным системам, рассматривающим существующую систему и способным ее изменить)» [2, с. 8]. Установить границы между синхронным и историческим видом морфемного анализа очень трудно. В качестве примера совпадения обоих видов морфемного разбора назовем слово *изречь*, определенное А.Н. Тихоновым как вершина словообразовательного гнезда. У автора словообразовательного словаря оно является членимым, но в то же время непроемным.

Этимологическое членение – область работы этимологов, проводящих анализ форм, например, праиндоевропейского или праславянского языков, с которыми практически не бывает и не может быть совпадений современного членения слов, в то время как с историческим членением совпадения достаточно часты. Этимологическое членение по сути своей близко этимологическому анализу и, в принципе, невозможно без анализа словообразовательного, без учета действия его законов. Например: *речь* (существительное) < рѣчь < *rǝk-i-s < *rek-ti.

Е.С. Кубрякова считает, что проведенное сравнение морфемного и словообразовательного анализов позволяет говорить прежде всего о расхождении обоих типов анализа, о том, что они «должны проводиться порознь, строиться как самостоятельные исследования, использующие свою методику, и опираться на разные исходные принципы» [1, с. 216]. Вместе с тем, можно говорить о взаимозависимости морфемного и словообразовательного анализов.

При словообразовательном разборе мы, выделяя и определяя производящую основу, часто вынуждены учитывать чередования, устанавливать алломорфы, сведения о которых дает морфемика. Формант как основное средство словообразования также выделяется при морфемном анализе.

Морфемный анализ вообще мало зависит от словообразовательного, так как обычно при членении слова используется сопоставительный метод, при котором практически не учитывается, что от чего образуется. Однако в рамках ЭСГ зависимость первого типа анализа от второго очевидна, так как словообразовательные форманты являются и элементами членимого слова, то есть морфемами. Таким образом, между обоими видами анализа существует определенная взаимосвязь.

Поскольку ЭСГ включает слова, входящие как в активный, так и в пассивный пласты лексики языка, что обуславливает его исторический характер, необходимо учитывать принцип этимологизирования

слов в рамках данного ЭСГ. Следовательно, нужно решить вопрос о том, все ли элементы гнезда данного типа нуждаются в этимологическом анализе; иными словами, необходимо определить объект этимологического анализа в пределах ЭСГ.

Очень распространенным является мнение о том, что в качестве слов, нуждающихся в этимологическом анализе, могут выступать только слова, пережившие процесс полного опрошения своей основы и осознающиеся сейчас как исконно корневые. Согласно точке зрения Н.М. Шанского, «объектом этимологического анализа должны быть все слова лексической системы языка (разумеется, составляющие ЭСГ – Н.Д.), словообразовательный анализ которых (осуществляемый на современном этапе – Н.Д.) не дает ответа на то, каково их происхождение (независимо от степени их «прозрачности»)» [5, с. 33]. В качестве слов, требующих этимологического анализа, выступают, таким образом, слова, которые являются заимствованными или деэтимологизировались и изменили свою морфологическую структуру.

Но этимологический анализ внутри гнезда нужен не только для выявления и утверждения исконного (исторического) родства слов, но – что является наиболее важным – для определения способов исторического словообразования. Таким образом, этимологический анализ способствует последовательному расположению слов в рамках ЭСГ, то есть правильному построению гнезда. Этимологический и словообразовательный анализ взаимосвязаны.

В исконных словах, о происхождении которых явно говорит словообразовательный анализ, устанавливающий их морфологическую структуру и место среди других родственных слов с точки зрения существующей системы словообразования, словообразовательный анализ совпадает с этимологическим. Имеются в виду те слова, которые безоговорочно включаются в рамки традиционного словообразовательного гнезда (ср. *изречь, изрѣкать, изречение, изречимый, неизречимый* и т.д.).

Такое совпадение словообразовательного анализа с этимологическим объясняется тем обстоятельством, что в настоящее время эти слова членятся на части так же, как членились в то время, когда появились в данном языке.

Необходимость этимологического объяснения для слова определяется не тем, какова его современная морфологическая структура (она может быть самой различной), а тем, какой была его реальная история в данном языке.

Таким образом, в качестве слов, имеющих свое определенное место в ЭСГ, в него (гнездо) из общепотребительной книжной и разговорной лексики русского языка в его диахронном (подвижном) состоянии должны быть обязательно включены:

1) все исконно русские слова, имеющие в настоящее время неприводную основу (*рекло, наречь, поречь*);

2) все исконно русские слова с производной основой, пережившие дестимологизацию или изменение своей морфологической структуры (процесс опрощения, переразложения, усложнения, декорреляции и т.д.) (*отрок, оброк, нарѣчие*);

3) слова, заимствованные из старославянского языка, отражающие праиндоевропейские модели словообразования (*рок*).

Что касается вопроса о включении заимствований в ЭСГ, нужно отметить: специфика гнезда определяется не только образованием и функционированием слов, относящихся по времени возникновения к восточнославянскому или собственно русскому периоду, но использованием общеславянских и общеиндоевропейских слов.

Необходимо определить, что вкладывается в понятие этимологии и как понимается этимологический анализ слова. Так как задача этимологии заключается в том, «чтобы определить формальный материал, использованный тем, кто первый создал слово, и то понятие, которое он хотел выразить этим словом» [4, с. 70], то этимологический анализ должен вести к выяснению реального происхождения слова в данном языке.

В соответствии с этим «этимологический анализ в первую очередь должен давать ответ на вопрос, исконное или заимствованное данное слово, когда, на базе какого именно слова и при помощи какого способа словообразования оно возникло» [5, с. 37]. В зависимости от характера слова (времени его появления, морфологической структуры и т.д.) такой этимологический анализ может принимать вид то ближней этимологии, то дальней этимологии, в последнем случае с широким привлечением данных сравнительно-исторического языкознания.

Н.М. Шанский утверждает, что «подлинно научное этимологизирование без учета наличных и существовавших словообразовательных моделей и типов (как и закономерностей фонетических соответствий и семантических переходов и исторических данных) невозможно. Изолированный анализ слова вне того структурного разряда, к которому оно принадлежит, всегда может повести (вместо раскрытия реальной этимологии) к умственной эквилибристике и несближаемым сближениям» [5, с. 38].

Этимологизация слова, входящего в ЭСГ, должна носить реально исторический характер. Для этого этимологический анализ должен строиться на данных исторического словообразования и исторической лексикологии с широким привлечением, если это необходимо, диалектных и сравнительных данных. Особенно следует подчеркнуть большое значение для этимологии исторического словообразования

(даже для слов с прозрачной этимологией – этимологической структурой). Поскольку слово представляет собой единицу, обладающую той или иной словообразовательной структурой, при научном этимологизировании оно обязательно должно быть поставлено в какой-либо словообразовательный ряд, что, кстати, и обуславливается структурой ЭСГ. Это, собственно говоря, должно быть основным правилом этимологического анализа. Оно определяет также и еще одно чрезвычайно важное обстоятельство: этимологизируя слово, необходимо учитывать последовательность происходящих в языке словообразовательных процессов. Неверно, определяя происхождение слова, сразу связывать его с корнем или с одним из родственных слов, опуская промежуточные звенья (например *рѣчисто* от *рѣчь*), так как этимологизирование подобного типа может быть неточным (*рѣчь* – *рѣчистый* – *рѣчисто*).

Принцип этимологизирования внутри ЭСГ может стать одним из ведущих не только при построении гнезд, подобных нашему (ЭСГ с вершиной-глаголом «речи»), но и при построении этимологического словаря словообразовательно-исторического характера, проект которого разрабатывался Н.М. Шанским.

Таким образом, можем резюмировать, что реконструкция этимолого-словообразовательного гнезда исследуемого типа осуществляется при помощи трех видов анализа: морфемного, словообразовательного и этимологического, причем последний в данном случае является наиболее существенным.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кубрякова Е.С. Основы морфологического анализа. – М.: Наука, 1974. – 260 с.
2. Кузнецова А.И., Ефремова Т.Ф. Словарь морфем русского языка. – М.: Русский язык, 1986. – 468 с.
3. Оливериус Зд.Ф. Морфемный анализ современного русского языка // Проблемы современной лингвистики: монографии, посвященные IV Международному съезду славистов. – Прага, 1967. – С. 77-96.
4. Пизани В. Этимология. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1965. – 188 с.
5. Шанский Н.М. Принципы построения русского этимологического словаря словообразовательно-исторического характера // Вопросы языкознания. – 1959. – №5. – С. 32-42.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена вирішенню питання про існуючі методики аналізу компонентів етимолого-словотвірного гнізда з верхівкою-

дієсловом „*речи*”. Зазначається, що реконструкція поданого гнізда здійснюється за допомогою трьох типів аналізу: морфемного, словотвірного та етимологічного; останній у даному випадку є найбільш суттєвим.

SUMMARY

The article describes a question of all methods of analysis for elements of etymological and word-building family of words with the top „*речи*”. It is marked that this family of words reconstruction is based upon three types of analysis; they are word-building, etymological and morphemic. The etymological analysis is the main one.

МОВОЗНАВСТВО

И.П. Зайцева

ГЕНДЕРНОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ
ДИСКУРСОВ ГЕРОЕВ ТРАГЕДИИ МАРИНЫ
ЦВЕТАЕВОЙ «ФЕДРА» 3

Д.І. Терехова

АСОЦІАТИВНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ ЯК КЛЮЧ
ДО ПІЗНАННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МОВНОЇ СВИДО-
МОСТІ НАРОДУ 18

Г.П. Гадомская

ОТРАЖЕНИЕ ЦЕННОСТНОЙ КАРТИНЫ МИРА
В ЛЕКСИКЕ 25

К.Ю. Голобородько

СОЦІОКУЛЬТУРНА ПАРАДИГМА ЖИТТЯ
В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ 35

Ю.А. Адінцова

ПРИНЦИПИ ВИДІЛЕННЯ І ДИФЕРЕНЦІЙНІ ОЗНАКИ
ОПИСОВИХ ДІЄСЛІВНО-ІМЕННИХ ПРЕДИКАТІВ
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ 46

В.В. Фролова

О БЛАГОПРИЯТНЫХ УСЛОВИЯХ ВОЗНИКНОВЕНИЯ
КОНФЛИКТА В НЕБЛАГОПРИЯТНОЙ
КОММУНИКАЦИИ 52

А.В. Завражина

ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ
«ИНВЕКТИВНОСТЬ» 58

Т.В. Марченко

РЕЧЕННЄВІ КОНСТРУКЦІЇ З ЕЛІМІНОВАНИМ
СУБ'ЄКТОМ 66

Н.М. Сафонова

СУБ'ЄКТИВНО-МОДАЛЬНА ПОТЕНЦІЯ ПАРАТЕКСТУ
ДРАМАТУРГІЧНОГО ДИСКУРСУ 74

М.М. Торчинський

**ОНИМИ В ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОМУ СТИЛІ МОВИ
(ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ) 81**

Н.М. Герета

**НОМІНАЦІЯ ПОСЕЛЕНЬ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ
ВОЛИНИ: УНІВЕРСАЛІЇ ТА СПЕЦИФІКА 89**

Ю.І. Блажчук

**УМАНСЬКІ ПРИЗВИЩЕВІ НАЗВИ XVII СТ.,
МОТИВОВАНІ ХРИСТІЯНСЬКИМИ ОСОБОВИМИ
ІМЕНАМИ 96**

Т.О. Піонтковська

**СТИЛІСТИЧНІ ФОРМУЛИ „ЧРЪНЫЙ ВОРОНЪ”,
„СОКОЛЬ” ТА „ЛЕБЕДЬ” В „СЛОВІ О ПОЛКУ
ІГОРЕВИМ” ТА ФОЛЬКЛОРИ 103**

Ю.А. Шепель

**ЯВЛЕНИЕ ПАРОНИМИИ, СИНОНИМИИ
И ПОЛИСЕМИИ ПРИ ПЕРЕСЕЧЕНИИ
СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЯДОВ
(НА МАТЕРИАЛЕ ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ
РУССКОГО И УКРАИНСКОГО ЯЗЫКОВ) 111**

О.С. Христенко

**ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК
МОЛОДІЖНОЇ ЛЕКСИКИ 123**

*С.В. Форманова,**А.А. Бурміна*

ПРОБЛЕМИ І МЕТОДИ МОВЛЕННЕВОЇ СУГЕСТІЇ ..128

Н.І. Корчака

**ОЦІННІ НАРОДНОПІСЕННІ НОМІНАЦІЇ ОСІБ
ЯК ВИЯВ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО
НАРОДУ 135**

Т.І. Крупеньова

**ЕМОЦІЙНО-ЕКСПРЕСИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
ОКАЗИОНАЛІЗМІВ У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ
Л.КОСТЕНКО 143**

І.М. Рябініна

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ У СТУДІЯХ
В.В.КОЛЕСОВА І Ю.В.ШЕВЕЛЬОВА 152

Н.Г.Пирого

НАРОДНА НОМІНАЦІЯ І СПОСОБИ ТВОРЕННЯ
ФЛОРОЛЕКСЕМ 159

М.А. Пронько

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПИСЬМОВОГО
РОСІЙСЬКОГО МОВЛЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ
СУЧАСНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ОБЩИНИ КРИВОГО
РОГУ 165

С.В. Форманова,

Л.В. Гальчук

АДЕКВАТНИЙ ПЕРЕКЛАД ПРИКМЕТНИКІВ
У РОМАНІ Е. ХЕМІНГВЕЯ “ПРОЩАВАЙ, ЗБРОЄ” 172

С.А. Матвеева

ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ АВТОРА В ПРОСТРАНСТВЕ
САЙТА В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОЙ КУЛЬТУРЕ 179

О.О. Сальникова

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
КАТЕГОРІЇ ДЕМІНУТИВНОСТІ В ОДНО-
ТА РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ 186

О.А. Щепка

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ
КОМПАРАТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ 197

О.В. Крысало

ИНДИВИДУАЛЬНАЯ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ
ПОНЯТИЯ В СЛОВЕСНОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ
ТВОРЧЕСТВЕ (КОНЦЕПТ «ЖЕЛАНИЕ» У ТЕННЕССИ
УИЛЬЯМСА) 205

Н.В. Дьячок

ТРИ МЕТОДИКИ АНАЛИЗА КОМПОНЕНТОВ
ЭТИМОЛОГО-СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ГНЕЗДА С
ВЕРШИНОЙ-ГЛАГОЛОМ «РЕЧИ» 212

Наукове видання

Східнослов'янська
філологія

Збірник наукових праць

Випуск одинадцятий
мовознавство
Частина II

Відповідальний редактор С.О. Кочетова
Технічний редактор К.О. Дирява
Коректори: Н.І. Иванова
Н.А. Жихарева
Р.А. Куцова
В.Г. Мараховська

Підписано до друку 4.04.2006
Формат 60x84/16. Папір 80 г/м²
Гарнітура Times. Друк - ризографія
Умов.-друк. арк. 12,13. Обл.-вид. арк. 14,25.
Умов.-вид. арк. 13,25.
Тираж 500 прим. Зам. № 145

Видавництво ГДПІМ
Свідоцтво ДК № 1342 від 29.04.2003 р.
84626, м. Горлівка, вул. Рудакова, 25

Надруковано в типографії ПП «Колегія», 84626,
м. Горлівка, вул. Чорного-Діденка, 11